

Det unga folkstyret

Jan Carle

Verner Denvall

Tomas Englund

Kristian Hansson

Maria Jarl

Redaktör Erik Amnå

Lisbeth Lundahl

Mats Lundström

Ove Sernhede

Adrienne Sörbom

Annika Theodorsson

Demokratiutredningens forskarvolym VI

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 1999:93

SOU och Ds som ingår i 1999 års nummerserie kan köpas från Fakta Info Direkt.

Beställningsadress: Fakta Info Direkt, Kundservice
Box 6430, 113 82 Stockholm
Tel: 08-587 671 00, Fax: 08-587 671 71
E-post: order@faktainfo.se

Grafisk formgivning: Susan Nilsson, Jupiter
Elanders Gotab, Stockholm 1999

ISBN 91-7610-810-4
ISSN 0375-250X

Förord

Ett av Demokratiutredningens uppdrag är att summera och värdera de senaste årens demokratiutredningar och demokratiforskning, ett annat att stimulera det offentliga samtalet om demokratin. Av de skälen har redan åtskilliga demokratiforskare medverkat på våra temaseminarier runt om i landet liksom i flera av våra debattorienterade småskrifter. Av de skälen har också den här boken kommit till.

Det här är en av tretton böcker där drygt ett hundra forskare inom samhällsvetenskap och humaniora belyser olika aspekter av den svenska folkstyrelsens utveckling. Författarna är verksamma inom drygt tio vetenskapliga ämnesområden. Artiklarnas vetenskapliga kvalitet har vanligtvis säkerställts genom att författarnas kollegor granskat dem inom ramen för institutionernas forskarseminarier.

Forskarvolymerna har tillkommit efter en genomgång av den demokratirelevanta forskning som pågår på universitet och högskolor. En del forskare har ombetts att redovisa forskningsläget jämte sina egna, pågående eller nyligen avslutade studier. Andra har fått uppdraget att genomföra studier inom områden som forskningen eftersatt men som Demokratiutredningen behöver kunskap om. Tack vare att nästan alla som blivit ombedda också lämnat ett bidrag har denna breda, om än långt ifrån fullständiga exponering av våra kunskaper om demokratin blivit möjlig. Att forskarna ser det som en del av sin yrkesroll att leverera underlag för det offentliga samtalet är värt att notera med tillfredsställelse. Inte för att forskarna skulle sitta inne med alla svaren. Men för att deras olika teoretiska infallsvinklar och verklighetsbilder kanske kan göra det politiska samtalet mer insiktsfullt. Det är nämligen en mångfald som komplicerar.

Förhoppningen är nu att dessa texter ska kunna läsas med behållning även utanför forskarsamhället. Det betyder inte att författarna förenklat svåra orsakssammanhang. Men jag bad dem ”skriva så att texten blir läsbar för inte bara forskare inom andra ämnesområden utan även för en allmänbildad medborgare. Detta kan kräva

viss återhållsamhet med inomvetenskapliga jargonger. Särskilt svåra och komplicerade tankegångar kan behöva en något större pedagogisk omsorg än vanligt”. Eva Dahlström har biträtt med en språklig granskning av de flesta texterna i den här volymen.

Det unga folkstyret

På vilka sätt kan de unga medborgarnas delaktighet, deltagande och inflytande i samhället fördjupas? Hela 1900-talet kan förvisso ses som ett makalöst framgångsrikt sekel ur inte minst barnens synvinkel¹. Men samtidigt finns det en både frivillig och ofrivillig marginalisering av de unga också inom politiken. Det framgick också av forskarnas rapporter på vårt seminarium kring det unga medborgarskapet.² En betydande tilltro till den svenska demokratin kombineras med en avsevärd tvekan att ge sig in i de befintliga strukturerna. Ibland, men långt ifrån alltid, leder detta till att de unga skapar alternativa organisationsformer kring sina idéer.³

I den här boken analyseras först de ungas vardagsliv i skolan från demokratiteoretiska synpunkter. I den andra delen behandlas det som blivit många ungdomars liv efter skolan; arbetslöshet och kommunala ungdomsprojekt. Slutligen diskuteras ungdomarnas villkorade samhällsengagemang mer generellt.

Vad är rimligt att förvänta sig av skolan som demokratifostrare? I en färsk studie från 24 länder hävdas att fastän de flesta säger att medborgarskapsutbildning är viktig har den en väldigt låg status. Vad skolan kan göra åt demokratin beror vidare på samhällets kulturella och politiska traditioner, vilka formar elevernas grundvärderingar. En annan viktig, om än föga överraskande, slutsats är att även om demokrati lärs ut under hela skoldagen står demokratins ideal ofta i bjärt kontrast mot alla de erfarenheter man gör på skolan under en vanlig vardag. Själva undervisningen i medborgarskap förvandlar lätt demokrati till något avlägset, abstrakt och formellt. Den relateras sällan till de grupper, nätverk och frågor som finns där eleverna och lärarna bor och studerar.⁴

Redan det sätt på vilket vi talar om skolan anger dess möjligheter och begränsningar, menar *Tomas Englund* i den här volymens första bidrag. Han går där igenom de olika demokratiideal och de olika uppfattningar om vad skolan ska betyda för demokratin som dessa ideal också historiskt gett upphov till i skolutredningar och offentliga debatter. Åttiotalet innebar en succesiv förskjutning av synen på skolan. Inte minst Maktutredningen bidrog till att flytta fokus från politik, kollektiv och jämlikhet till ekonomi, individer och autonomi. Det finns skäl, anser Englund, till att det sena åttiotalets skol-

debatt fördes under ett ganska traditionellt perspektiv vad avser ordning, disciplin och kunskapsförmedling medan frågorna om den stora demokratin kom i skymundan. Debattens förflyttning, som ytterligare förstärktes under 1990-talet, förklaras i stor utsträckning av Maktutredningens och de stora borgerliga tidningarnas sätt att ange dagordningen för skoldebatten. Detta utbildningspolitiska systemskifte fick vittgående följder för relationen mellan skola och demokrati; i stället för att demokratin som en allas angelägenhet vidareutvecklades blev den något för en begränsad individ- och familjenivå där politiken ersätts av civilrätten. Författaren argumenterar för att nu ge plats åt mer av den stora demokratins frågor i deliberativ anda. Mer konkret betyder det att skolan bör bli en plats för argumentation och samtal kring både kunskap och värden, där skilda perspektiv konfronteras under respekt. Såväl demokrati- som effektivitetsskäl talar för ett sådant alternativt skolprojekt, hävdar Englund.

Spänningen mellan den diskursiva demokratins ideal och självförvaltningsmodellen intresserar också *Mats Lundström* när han analyserar försöken med skolstyrelser där eleverna är i majoritet. Han menar att eleverna inte är något suveränt *demos* utan medlemmar i ett medborgarkollektiv där skolan styrs utifrån ett samhällsintresse. Den demokratiska fostran kan därför inte inskränkas till att delta i självförvaltning. Skulle exempelvis eleverna ha andra mål för skolan än lärarna och politikerna, kan en ökad elevmakt skapa svåra konflikter och ineffektivitet. Regeringen åberopade fyra huvudskäl för reformen: elevernas rättigheter, demokratisk fostran, pedagogisk effektivitet och bättre utnyttjande av elevernas kompetens. Men inget av dem nödvändiggör egentligen elevmajoritet. Och identiska argument kan anföras för helt andra medel. Lundström varnar överlag för att betrakta skolan som en politisk instans; skolan är en läroanstalt som dels har ett demokratiskt uppdrag från medborgarna, dels ett uppdrag att ge eleven och hennes framtida arbetsgivare kompetens. Han menar dock inte att det pedagogiska uppdraget skulle utesluta elevmakt, bara att elevmakten alltid måste vara såväl villkorlig som begränsad. I viktiga principiella avseenden måste därför statens elevdemokratiska överideologi preciseras.

Verner Denvall illustrerar några dilemma i sin studie av hur elevdemokrati går till på en högstadieskola med 800 elever och 100 vuxna. I mer än tio år har man försökt att på olika sätt befrämja elevernas delaktighet och inflytande. Ändå är det "bara" när det gäller skolmiljön och skolmaten som eleverna upplever en verklig framgång. När det däremot gäller vad vi i omvärlden kanske mest förväntar oss, påverkan på det pedagogiska arbetet i skolan, visar sig

begränsningarna tydligt. Vad är det då som förklarar om de s.k. elevrådets relation till skolledningen blir mer eller mindre demokratiska? Denvall blottlägger tre faktorer. Elevernas val av företrädare måste vara fritt från varje försök till påtryckning eller kontroll utifrån. De måste också ha en chans att kontrollera vad deras företrädare uträttar och sedan utkräva ansvar för det. De måste slutligen ha tillgång till fria diskussioner med mötes- och yttrandefrihet. Det handlar alltså om ganska generella demokratiska lärdomar. Men det är också uppenbart att experimenten pågår i ett spänningsfält mellan vuxenvärldens inordning av eleverna i sina egna demokratiformer och ungdomarnas egen organisering för att hävda sina rättigheter och stärka sitt inflytande.

Synen på föräldrarnas inflytande över skolan genomgick en dramatisk förändring under 1990-talet, visar *Maria Jarl* i sin uppsats. Det demokratiskt otänkbara blev plötsligt det demokratiskt önskvärda. Föräldrarna sades nu ha rätt att delta som brukare. De sågs dessutom som en resurs med makt att öka skolans legitimitet, ja bli en hörnsten i det demokratiska samhällsbygget i stort. En tjugoårig ängslan över att föräldrarna kan vara ett särintresse i konflikt med medborgarintresset ersattes av en enig riksdags klartecken för lokala styrelser med föräldramajoritet. Skolpolitikernas och rektorns makt över inte bara klätterställningarna utan också den pedagogiska inriktningen och skolans ekonomi kan numera delegeras till brukarna. 169 skolstyrelser har nu bildats. Det finns skäl att noggrant följa deras utveckling för att klarlägga deras eventuella potentialer att integrera såväl brukare som medborgare i den svenska demokratin.⁵

Gränsen mellan förskola och skola suddas ut steg för steg. Vad som händer demokratiskt när föräldrar bildar kooperativ för sina förskolebarn studerar *Annika Theodorsson*. Den formen för självorganisering knyter an till en historiskt mycket viktig demokrati-form i Sverige. När hon jämför tre nya kooperativ slås hon av hur olika och heterogent sammansatta de faktiskt är och hur såväl självförtroende som förtroende för de andra inblandade utvecklas.

Delaktigheten växer, är hennes preliminära slutsats.

Vad betyder arbetslösheten för ungdomars politiska åsikter? När *Jan Carle* tillfrågar ungdomar runtom i Norden, ser han väldiga likheter oberoende av nationalitet, kön eller sysselsättningssituation. De arbetslösa har inte någon radikalt annorlunda samhällssyn. De är något mindre intresserade av politik än dem som studerar vidare eller fått arbete. De placerar sig i mitten på den politiska höger-vänsterskalan, som för övrigt är tydlig i åsikterna. En viss tendens till att arbetslösheten ökar deras likgiltighet eller liknöjdhet kan iakttas. Erfarenheten av att vara arbetslös leder till avståndstagande

från alla slags politiska aktiviteter utom de mer krävande och expres- siva. Den minskar böjelsen att använda mer parlamentariska meto- der. Ju längre tids arbetslöshet man erfarit, desto mer positiv blir man till omedelbar aktion utanför det etablerade representativa systemet.

Vad som kan kallas samhällsförvaltningens tilltagande ”projekt- sjuka” har också drabbat ungdomarna. Nittiotalets rekordhöga ung- domsarbetslöshet gav upphov till ett ökat kommunalt ansvar för dessa ungdomar, säkerligen med de allra bästa avsikter. Den kritik som *Lisbeth Lundahl* och *Kristian Hansson* riktar mot de kommunala ungdomsprojekten har implikationer för ungdomspolitiska åtgärder mera generellt. Den gäller oklarheter om organisering, syfte och ansvar. Inget stadgas exempelvis om information och medinflytande. Projekten lämnar ett mycket begränsat utrymme för de unga med- borgarna själva att påverka tillkomst och inriktning. Vidare är det så bråttom att den mer långsiktigt bärkraftiga strävan efter samarbete och förankring motverkas. Och när demokratisyftet åberopas är det vanligen den individualistiska demokratisynen som avses.

Unga invandrarmän i storstädernas förorter är sinnebilderna för det nya Sveriges vidgade klassklyftor. ”Jag har inget gemensamt med det svenska samhället”, säger Muhammed, en 19-årig svensk med- borgare som invandrat från Nordafrika som *Ove Sernhede* regel- bundet träffat under två års tid. Han bor i ett område där de flesta avstod från att rösta i riksdagsvalet 1998. Och själv röstade varken han eller någon av hans kompisar. Inte för att de tycker illa om po- litik eller för att de skulle vara apatiska. Men det senaste decenne- niets globalt verkande segregation och marginalisering har också lett till ett påfallande utanförskap i de svenska multietniska förortsom- rådena med starka konflikter gentemot socialvård och rättsväsende. I det läget skapar dessa ungdomar kulturella motståndsformer där inte minst rapmusiken används för att identifiera sig med andra för- tryckta folk. Det är en ny verklighet, en ny diversifiering med be- tydande hot om våldsam söndring, rasism och konfrontation men också med möjligheter, menar Sernhede. Men det går inte att tvinga in ungdomarna i givna organisationer. Från skolan och hela vuxen- världen krävs i stället öppenhet, lyssnande och respekt gentemot de främmande dragen i vad han kallar Det Nya Sverige. Kan även en rapgrupp eller ett rockband betraktas som självstyrande ungdoms- verksamhet där centrala värden av medverkan och delaktighet lärs in och lärs ut?

Avslutningsvis ifrågasätter *Adrienne Sörbom* den dominerande synen på ungdomar som representanter för något som skall komma. Tänk om det i stället är så att den morgondag som ungdomarna står

inför, det nya som väntar, är en del av det som redan finns runtomkring, en del av vår mer eller mindre gemensamma verklighet! Hon intervjuar ett dussin äldre och yngre medborgare för att få veta hur de uppfattar sitt politiska engagemang och deltagande. Det hon då finner är att också pensionärernas syn på politik och deltagande har ändrats under deras livslopp. När de var unga tillfrågades de aldrig om sina åsikter som enskilda, bara som delar i ett kollektiv. Nu är de positiva till att de enskilda medborgarnas uppfattningar efterfrågas i högre grad än tidigare. Fastän deras tilltro till organisationernas effektivitet fortfarande är stor, är personlig aktivism inte längre otänkbar för dem. De yngre, mellan 20 och 50 år gamla, uppmanades visserligen under sin uppväxt att hävda sina egna uppfattningar. Men särskilt 20- och 30-åringarnas individcentrerade kompromisslöshet leder in i en frustrerande återvändsgränd; antingen ska de vara aktiva men då så mycket att de nästan tvingas ta tjänstledigt eller också förbli inaktiva. Problemet är att de vill vara aktiva, men har allt svårare att låta sig företrädas av andra ⁶. Och dessa förändringar gäller inte bara de unga. Individualiseringen förstärker både tilltron till möjligheterna men också skyldigheten att göra något. Men det ständiga ifrågasättandet gröper liksom ur dessa dygder. Trots att det politiska systemet blivit mer öppet blir engagemanget oförlöst. Det goda som de vill, det gör de inte.

Demokratiutredningens ledamöter har inte tagit ställning till uppsatsernas innehåll. Varje författare ansvarar själv för sitt bidrag.

Erik Amnå
Huvudsekreterare

Noter

¹ Se t.ex. vår småskrift *Gör barn till medborgare. Om barn och demokrati under 1900-talet* (SOU 1998:97).

² *Det unga medborgarskapet* (SOU 1998:101).

³ Se t.ex. Håkan Thörns uppsats ”Nya sociala rörelser och politikens globalisering. Demokrati utanför parlamentet?” i forskarvolym VIII *Civilsamhället* (SOU 1999:84) och Kajsa Kleins kommande artikel om IT-nätverken i forskarvolym VII *IT i demokratins tjänst*.

⁴ *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*, eds.: Torney-Purta, J; Schwille, J; Amadeo, J-A. Amsterdam: The International Association for the Evaluation of Educational Achievement (1999).

⁵ Jfr de mer omfattande danska erfarenheterna i Peter Bogasons ”Demokrati i den offentliga sektorns förändring”, i vår småskrift *Demokratien i den offentliga sektorns förändring* (SOU 1999:40).

⁶ Att representation kan uppfattas integritetskränkande konstaterar också Li Bennich-Björkman i sin uppsats ”Känslomakaren. Populärkulturens makt och medborgarrollens förändring”, i *Civilsamhället* (SOU 1999:84).

Innehåll

DEN SVENSKA SKOLAN OCH DEMOKRATIN.....	13
<i>Tomas Englund</i>	
DEMOKRATI I SKOLAN?	51
<i>Mats Lundström</i>	
ELEVINFLYTANDETS REALITETER	121
<i>Verner Denvall</i>	
BRUKARDELTAGANDE PÅ GOTT OCH ONT.....	153
<i>Maria Jarl</i>	
FÖRÄLDRAKOOPERATIVA FÖRSKOLOR SOM DEMO- KRATISKA PLANTSKOLOR	175
<i>Annika Theodorsson</i>	
ARBETSLÖSHETEN – ETT HOT MOT DEMOKRATIN.....	195
<i>Jan Carle</i>	
KOMMUNALA UNGDOMSPROJEKT – DEMOKRATI- PROJEKT	235
<i>Lisbeth Lundahl och Kristian Hansson</i>	
”ALIENATION IS OUR NATION – REALITY IS MY NATIONALITY”	263
<i>Ove Sernhede</i>	
ENGAGEMANG MED FÖRHINDER!.....	295
<i>Adrienne Sörbom</i>	
FÖRFATTARPRESANTATIONER.....	327

Den svenska skolan och demokratin

Möjligheter och begränsningar

Tomas Englund

Syftet med följande text är att ge ett perspektiv på den svenska skolan med demokratin i fokus. De frågor jag försöker hantera är: Vilken demokratifunktion har skolan haft och kan den ha? Vad, eller vilka krafter, är det som bestämmer hur denna funktion tar form? En underliggande frågeställning jag ämnar undersöka är hur barns och ungdomars politiska kapacitet och intresse för folkstyret, antas ta form. Vilka föreställningar har funnits och finns om detta? Vilken betydelse tillskrivs skolan ha i denna process? Min betraktelse är historiskt förankrad. Avsikten är emellertid inte att skriva den svenska medborgarutbildningens historia utan snarare att påvisa de historiskt konstituerade möjligheter och begränsningar för skolans demokratiformering som talet om skolans demokratiroll producerar.

I det första avsnittet – talet om skolan – vill jag påvisa att hur vi talar om skolans möjligheter och begränsningar vad gäller dess demokratifunktion i hög grad också anger dessa möjligheter och begränsningar. Eftersom talet om skolan förs av olika intressenter med skilda ståndpunkter är talets auktoritet och status betydelsefullt.

I det andra avsnittet som är uppdelat på två avdelningar presenteras ett antal olika demokratiuppfattningar som successivt placeras in i den svenska efterkrigscontexten. På denna grund urskiljs tre olika utbildningskonceptioner. Speciellt fokuseras olika varianter av en demokratisk utbildningskonception och det utbildningspolitiska systemskiftets konsekvenser.

I det tredje och avslutande avsnittet ställs, mot bakgrund av de tidigare avsnitten, dels den dagsaktuella problematiken om var talet om skolan till dags dato lett oss och dels vad relationen skola-de-

mokrati skulle kunna innebära. Skolans relation till en deliberativ demokratiuppfattning spåras som en tendens i det historiska talet om skolan (jfr avsnittet "Olika demokratiuppfattningar och skolans mening") och lyfts fram som ett ideal att revitalisera.

Talet om skolan anger möjligheter och begränsningar

Min första utgångspunkt är att såväl den allmänna debatten som den mer specialiserade diskussionen om skolan med dess språkliga förskjutningar och motsättningar i hög grad *anger förutsättningarna*, möjligheterna och begränsningarna, för vad som sker där. En grundläggande poäng med denna ansats är att betrakta skolan som integrerad i en (föränderlig) politisk kultur med ett antal mer eller mindre uttalade förhållanden som tas för givna.

Att ta utgångspunkt i talet om skolan som bestämmande för vad som antas ske i skolan kan uppfattas som både självklart och kontroversiellt. Att talet om skolan – i utbildningspolitiska dokument, forskning och den allmänna och mer specialiserade debatten – över tid har en viss betydelse för skolans praktik torde alla vara överens om. Det är dock komplicerade samband som det är fråga om med specifika förtecken. Ett sådant är spelet mellan flera olika talare på olika arenor, talare och arenor som också förändras över tid. Exempelvis den interna pedagogiska debatten med relationen mellan utbildningspolitiska dokument, pedagogiska forskare och lärare samt dess relation i sin tur till den allmänna debatten (landets dominerande massmedia) och de starka aktörerna på denna arena. Avgörande för diskussionens karaktär är här den ständigt pågående dragkampen vad gäller vikten av den mer interna debatten i den allmänna och vilka frågor som över huvud taget får plats i den senare. I detta bidrag kan endast några belysande exempel ges på det utrymme som står till buds. Jag vill ändå hävda att dessa relationer är synnerligen betydelsefulla för det problemområde som behandlas.

Under en tid (1960- och 1970-talen) förekom en stark retorik i såväl de utbildningspolitiska dokumenten som i den interna pedagogiska debatten om skolans övergripande mål om demokrati och jämlikhet. I vissa lärarkretsar, liksom i delar av den allmänna debatten, avvisades dessa riktlinjer som "vackra" ord och läroplanspoesi. Välmenande retorik ansågs inte överensstämmande med den bistra klassrumsverkligheten. Noteras bör att även den svenska läroplans-teorins andra stadium (Englund 1990), som var påverkat av den nya

utbildningssociologin (starkast under 1970-talet och första hälften av 1980-talet) också betonade denna åtskillnad mellan ideal och verklighet, exempelvis med analyser av den ”dolda läroplanen”.

Under det sena 1980-talet och 1990-talet har den dominerande utbildningsretoriken successivt utvecklats till något som mer handlar om ekonomisk tillväxt, valfrihet, individuell kompetens och om en traditionell skola. Den har letts av krafter utanför vad som kan betecknas som intern pedagogisk debatt, av starka ekonomiska och politiska organisationer samt dominerande massmedia (Säfström & Östman 1995). Den interna pedagogisk-didaktiska debatten å sin sida, som betonat förskjutningen från form till innehållsfrågor och framhävt vikten av kommunikation och meningsskapande, har haft en betydligt mindre plats i den allmänna debatten.

Min generella ståndpunkt – i enlighet med modern språkaktsteori och vad som går under benämningen ”den språkliga vändningen” – är att språket om skolan är diskursivt; det samspelar med, konstituerar och anger gränser för skolverkligheten. Språket om skolan är, som ovan påvisats, på intet sätt enhetligt utan inbegripet i en ständig kamp. Vi kan notera skillnader i bemötande från krafter utanför skolvärlden och traditionella skolkrafter beroende på retorikens innebörd. Vi kan också se hur dessa krafter kan inta en mer eller mindre framträdande roll vad gäller att formera skolans uppgift retoriskt.

I en analys av likvärdighetsbegreppets förskjutning under de senaste tjugo åren (Englund, 1999) har påvisats att begreppet tog plats i den utbildningspolitiska retoriken i samband med begynnande decentralisering och nära kopplat till jämlikhetssträvanden. Successivt har det emellertid kommit att bli mer eller mindre liktydigt med valfrihet, samtidigt som det också delvis använts i den förra betydelsen. Begreppet har snarast – liksom många andra jämförbara begrepp – alltmer kommit att få en innebörd som bara kan bestämmas genom förhandling och i förhållande till olika specifika sammanhang.

Vad har då hänt med demokratibegreppet som historiskt är ett centralt honnörsord även för den svenska skolan? Har relationen skola–demokrati försvagats? Hur har kopplingen till andra begrepp och strävanden förändrats som givit demokratibegreppet innebörd?

Mitt främsta syfte här är att söka påvisa de mest betydande skillinjerna inom, och förändringsfaktorerna för, talet om skola och demokrati i Sverige under senare tid. Bidraget kan därför betraktas som ett teoretiskt och empiriskt baserat resonemang som bland annat syftar till fortsatt forskning i ämnet, där de frågeställningar

och teser som successivt tar form kan prövas. Jag har också avstått från den lockande uppgiften att gå in i det dagsaktuella talet om skolan som det förs av landets dominerande massmedia. Vad jag tror mig kunna påvisa med min skissartade analys är varför detta tal ser ut som det gör i dag. Ett exempel är det oemotsagda talet om en allmän skola grundad på kunskapsförmedling, traditionell ordning och disciplin som saknar visioner om skola–demokrati och det samtidigt okritiska stödet till alla former av fristående skolor som på sikt kan utvecklas mot ett starkt segregerat skolsystem.

Olika demokratiuppfattningar och skolans mening¹

Dispositionsidén i de följande avsnitten A och B är att i avsnitt A presentera en ”byggnadsställning”. Den innehåller de grundläggande begreppen och elementen i skilda demokratiuppfattningar med avseende på den svenska efterkrigsutvecklingen. I avsnitt B fördjupas analysen genom att dessa begrepp och element från A placeras in i talet om relationen skola–demokrati. Min avsikt är att på så sätt göra en karta över skilda demokratiuppfattningar och skolans möjliga relationer till demokrati i den specifika kontext som den svenska skolan är en del av.

A. En första översikt

Fostran till demokrati – ett samhällscentrerat demokratibegrepp

Den svenska skolan har genom talet om skolan historiskt pålagts många olika uppgifter. I dag är uppgifterna näst intill oräkneliga om alla intressenters förslag skulle kunna beaktas. De är dessutom i många avseenden motsägelsefulla. Det har dock sedan lång tid tillbaka rått och råder i dag relativt stor enighet om att som den nu gällande läroplanen uttrycker det:

Det offentliga skolväsendet vilar på demokratins grund.

Skollagen (1985:1100) slår fast att verksamheten i skolan skall utformas i överensstämmelse med grundläggande demokratiska värderingar .....

Skolan har en viktig uppgift när det gäller att förmedla och hos eleverna förankra de värden som vårt samhällsliv vilar på. (Lpo 94 s. 5.)

Den närmare innebörden i demokratins grund och grundläggande demokratiska värderingar samt de (demokratiska) värden som vårt samhällsliv vilar på kan – som också i det följande skall utredas – ges olika preciseringar. I ett längre tillbakablickande efterkrigstidsperspektiv (med startpunkt i Skolkommissionen SOU 1948:27) har demokratibegreppet varit starkt kollektivt förankrat. Det har betonat behovet av en gemensam referensram med starka jämlikhetsinslag som förutsättning för allas deltagande i det demokratiska samhällsbygget (en samhällscentrerad demokratitradition).

Funktionalistisk respektive normativ demokratiuppfattning²

Det samhällscentrerade demokratibegreppet har emellertid visat sig kunna uppfattas på skilda sätt med implikationer för relationen skola–demokrati: Under efterkrigstiden kan två huvuduppfattningar om demokratins funktionssätt urskiljas. Den funktionalistiska demokratiuppfattningen är därvid den dominerande tradition som avgränsar demokratin som form för representativ styrelse, i den meningen att en elit förvaltar demokratin åt dem som väljer sina representanter. Här är demokratin primärt ett medel och en form för att fatta beslut. Som ett kritiskt alternativ existerar och utvecklas en normativ demokratiuppfattning som realiserar i den mån folket deltar i det politiska beslutsfattandet. Här är demokratin ett mål i sig själv. Nära sammanhängande med denna demokratisyn är en jämlikhetsuppfattning som betonar vikten av resursjämlikhet, det vill säga en viss typ av jämlikhetssträvan ses som förutsättning för denna demokratisyn.

Översatt till skolans värld kan dessa båda uppfattningar om demokrati sägas representera skilda förhållningssätt för relationen skola–demokrati. Med den funktionalistiska demokratiuppfattningen följer att demokratin är ett kunskapsområde som innehåller vissa fakta bland andra kunskapsområden. Det är också ett kunskapsområde bland andra i den meningen att vissa förutsätts vara intresserade, andra inte. Med den normativa uppfattningen följer en starkare strävan att inom skolans ram söka bidra till att skapa jämlika förutsättningar för alla att förstå demokratins grundpremissor och att bli kapabla att delta i demokratin.

Den normativa demokratiuppfattningen innehåller också en föreställning om demokratin som något vidare än en form för styrelse. Demokratin är ett levnadssätt som alla uppväxande medbor-

gare skall bli delaktiga i genom de institutioner, exempelvis skolan, som kan befordra demokratin i olika avseenden.

En fråga som här skall behandlas gäller den närmare innebörden i utbildningspolitiska intentioner i förhållande till dessa skilda demokratiuppfattningar och i förhållande till andra krav på skolans verksamhet, det vill säga dess plats, karaktär och styrka. Styrkan och statusen i skolans specifika uppgift att bidra till den växande generationens vilja att erövra, fördjupa och förstärka demokratin är en uppgift som det funnits och finns många skilda uppfattningar om. Det är också en uppgift som kommit att stå mer eller mindre i fokus.

Två varianter av normativ demokratiuppfattning: deltagardemokrati och deliberativ demokrati³

En fördjupad analys kommer att göras av två skilda modeller för demokratifostran. De kan ses som underavdelningar till den normativa. Jag kommer därvid att utveckla en förklaring till att intresset för skolans relativt framträdande demokratiuppgift successivt falnade (under 1970- och tidigt 1980-tal). Det hade att göra med att den kom att bli kopplad till en kritiserad deltagar-demokratisk idé med jämförelsevis framträdande patriarkaliska drag. Den deltagardemokratiska fostransidén, där medverkan i sig betraktades som centralt kom, exempelvis vad gäller de starka jämlikhetssträvandena, att uppfattas som likriktande. Innehållsligt, vad gäller till exempel fredsfostran, sågs det som överensstämmande med att vissa av demokratins värden skulle förmedlas av skolan som de rätta och inte kunde ifrågasättas. I en sådan deltagardemokratisk utformning kom också (med rätta) den normativa demokratiuppfattningen att kritiseras.

En alternativ normativ demokratiuppfattning som bygger på demokratins grundläggande idé om ett pågående möte mellan skilda synsätt och som framhäver den demokratiska debattens betydelse, att skolan skulle kunna vara platsen för ett möte mellan argument, hade svårare att göra sig gällande när den stötte på skolans traditionella förmedlingskultur. Vad som kommit att benämnas den deliberativa demokratiuppfattningen – som innebär en betoning av skilda synsätt och skolan som en plats för argumentation – har dock funnits med som en underström i skoldebatten alltsedan Skolkommisionens betänkande (även om begreppet deliberativ är av senare datum) och var framlyft i utbildningspolitiska dokument även runt

Lgr 80. Den deliberativa uppfattningen kan i dag, framför allt genom betydliga landvinningar inom den politiska filosofin och demokratiteorin, utgöra ett starkt alternativ för en skola för demokrati. (En utförligare betraktelse av den deliberativa demokratiuppfattningen återkommer i det sista avsnittet.)

Från den stora till den lilla demokratin och en individcentrerad demokratiuppfattning: Maktutredningen som katalysator

Skolans demokratifostransuppgift i betydelsen att skolan står i en direkt relation till den samhälleliga demokratin – med dess successiva förskjutning från en länge dominerande funktionalistisk demokratiuppfattning till en normativ – har genom det (utbildnings)-politiska systemskifte som inträtt under de senaste decennierna, försvagats och kommit i bakgrunden till förmån för andra uppgifter för skolan. Denna förändring handlar om

1. ett successivt återförande till en funktionalistisk demokratiuppfattning,
2. en förskjutning av demokratiska frågor från, vad Maktutredningen benämner som, den stora demokratin till den lilla demokratin,
3. en förskjutning från demokrati i betydelsen av folkstyre till en betydelse av självförvaltning det vill säga till exempelvis frågor om elev- och föräldrainflytande i skolan,
4. en förskjutning från en samhällscentrerad till en individcentrerad demokratiuppfattning.

Vad gäller den första aspekten bör understrykas att demokratidebatten under senare tid förskjutits genom att också värdet och betydelsen av den nationella demokratin institutioner ifrågasatts, dels genom de enskilda nationernas begränsade utrymme för självständiga beslut och dels av en debatt om behovet av starkare och snabbare beslutspotens, något som påstås skulle förhindras av den traditionella demokratiska processen. De tre övriga aspekterna som ingående behandlas av Maktutredningen skall fördjupas i den följande betraktelsen och dess implikationer för relationen skola–demokrati analyseras. Framlyftningen av Maktutredningen som katalysator kan givetvis diskuteras, men jag ser den som ett synnerligen välartikulerat och representativt inslag i den förskjutning av demokratidebatten/det (utbildnings-) politiska systemskifte som den är med

att genomföra, tillsammans med de stora borgerliga dagstidningarna DN och SvD.

B. En fördjupad analys utifrån elementen i A ovan: Tre olika utbildningskonceptioner

Den patriarkaliska konceptionen

Den svenska folkundervisningen bär historiskt på ett tungt patriarkaliskt arv: skolans verksamhet handlar ytterst om en fostran till underdånighet under världsliga och andliga överordnade. Denna patriarkaliska tradition har sin historiska förankring i dels kyrkans starka grepp om och ansvar för folkundervisningen och det successiva statliga ansvarstagandet, där skolan länge setts som den statliga myndighetens förlängda arm in i uppfostran och undervisning av den enskilde. Den *patriarkaliska konceptionens* närmare innebörd och nyckelbegrepp bar i sin historiska gestaltning karaktärsfostran, offervillighet och samhällsanda innebärande en specifik form av samhörighet med det svenska. Patriarkalismen står i motsatsställning till demokratiska strävanden och vilar på en bestämd värderationalitet. Patriarkalismens utpräglad hierarkiska karaktär och dess uttalade över- och underordnande funktion baserat i en värderationalitet som Tingsten en gång benämnde "Gud och Fosterlandet" (Tingsten 1969) kan sägas ha brutits formellt i det andra världskrigets slutskede med den så kallade beredskapspedagogikens (jfr Richardson 1978) omöjliggörande.

Om patriarkalism kan användas för något annat än som beteckning för en historisk epok kan diskuteras, men jag menar att den också kan ses som betecknande en specifik och mer tidlös överordnings- och underordningsrelation mellan styrande och styrda och mellan vuxna och barn/ungdomar även om den formella underdånigheten och auktoritetsrelationerna överskridits. Former av patriarkalism kan således leva vidare bl.a. därför att skola handlar om barn och ungdomar. Patriarkalismen kan då också förstås som något som tenderar att leva kvar i delar av skolkulturen som en ensidigt värderationell förståelse av skolans uppgift, något som jag menar är relativt tydligt i exempelvis religiöst fundamentalistiska friskolor.

Den demokratiska utbildningskonceptionens historiska förankring

I det andra världskrigets slutskede och under de första åren efter kriget flödar i hela västvärlden liksom i Sverige en *demokratisk ut-*

bildningskonception, en tro på utbildningens framtida roll för att nya generationer åter och återigen skall säkra och erövra demokratin. Innebörden i denna konception inplaceras skolans verksamhet och påverkan som central vad gäller medborgarformering. De erfarenheter som görs i skolan antas kunna stärka det samhälleliga engagemanget och utveckla ett antal egenskaper hos det uppväxande släktet som kan karakteriseras som demokratiska värden: propagandaresistens, tolerans, solidaritet, den enskilda individens ansvar för demokratin, respekt för pluralism etc.

Det är således skolans *politiska* uppgift, uttolkad på ett specifikt sätt i dess roll för att säkra demokratin på sikt som under ett par år står i fokus och även präglar den skolutredning som lade grunden för det framtida skolväsendet i Sverige, Skolkommisionen (SOU 1948:27). I denna utredning har också, vad som i dag kan benämnas, en deliberativ demokratiuppfattning en framträdande plats: Genom uppfostran till en propagandakritisk hållning skulle självständiga individer med kunskap om de ideologiska och samhälleliga stridsfrågorna ta ansvar för "en på medborgarnas egen insikt och vilja grundad samhällsutveckling" (SOU 1948:27 s. 3). Såväl i Skolkommisionens betänkande som i den efterföljande propositionen (prop. 1950:70) betonades att känslan för medansvar för samhällsutvecklingen inte var så allmän som den borde vara. Det var alltför få som hyste ett djupgående personligt intresse för folkstyret. Den ur medborgerlig synpunkt bristfälliga samhällsorienteringen skulle avhjälpas främst genom det nya samhällskunskapsämnet. Den deltagardemokratiska ambitionen med inrättandet av samhällskunskapsämnet var i sin tur förbundet med det övergripande mål för skolans arbete som innebar att "skolans främsta uppgift blir att fostra demokratiska människor" (SOU 1948:27 s. 3).

Spänningsfält politik – ekonomi och vetenskapens roll

Redan under 1940-talets senare år och successivt under 1950-talet ställs emellertid andra uppgifter i fokus för skolan. De skymmer den politiska, demokratiskt fostrande uppgiften, som efterhand anses vara tämligen oproblematiske, eftersom den demokratiska överideologin växer sig allt starkare och befästs i institutioner. Märkbart är här att skolans demokratiska potential överskuggas av en idé- och samhällsutveckling som tar demokratin för given och i stället ser skolans potential i förhållande till den ekonomiska utvecklingens krav.

Det andra världskrigets slutskede och den närmaste efterkrigstiden skapade således helt nya betingelser för skolans roll i det svenska samhället jämfört med tidigare. De länge dominerande, av kriget förstärkta, överordnade nationella värdena som individen hade att underordna sig, kunde inte längre utgöra grundvalen för skolan. Helt nya krav på skolans fostransroll trädde fram och en spänning mellan dessa upprättades snart. Det var främst ur två skilda perspektiv som skolans framtidsroll kom att diskuteras. Å ena sidan var det *demokratins* (skolans roll för upprätthållandet av demokratin genom fostran till och för demokrati – det vill säga primärt ett politiskt perspektiv där medborgarens framtida politiska roll fokuserades). Å andra sidan var det *den ekonomiska och tekniska utvecklingens* (skolans roll för adekvat arbetskraftsproduktion och naturvetenskaplig-matematisk kunskapsuppbyggnad – det vill säga primärt ett marknadsperspektiv där medborgarens ekonomiska roll fokuserades). Avgörande för skolans framtidsinriktning blev hur dessa båda perspektiv uppfattades som styrinstrument för skolans innehåll. En nära sammanhängande och mycket komplex fråga av stor betydelse gällde vilken roll vetenskapen och vetenskapssamhället skulle ha i förhållande till skolans innehåll, då det som det hette i Skolkommisionens betänkande 1948, en demokratisk undervisning måste ”vila på en objektiv vetenskaplig grundval” (SOU 1948:27 s. 3).

Skolans samhällsfostran har under efterkrigstiden i hög grad svängt mellan dessa bägge poler, å ena sidan förberedelse för demokratin med det politiska perspektivet i förgrunden och å den andra sidan förberedelse för ekonomi och arbetsmarknad.

Ett viktigt underliggande nav för dessa svängningar har också varit dimensionen kollektivism contra individualism. Utgångspunkten var här – som redovisats – en lång tradition av kollektivistisk, patriarkalisk fostran med ett mycket begränsat utrymme för den enskilde individen.

Skolkommisionens tidigare omnämnda inriktning mot en upplysning av de uppväxande medborgarna om samhälleliga stridsfrågor inom skolans ram innebar ett klart brott med den patriarkala traditionens utestängande av dessa frågor, den tradition som länge dominerat skolans samhällsfostran. Inriktningen mot det individuella ansvaret för att bära upp demokratin innebar också ett brott mot patriarkalismens kollektivism.

Om det nya ämnet samhällskunskap för årskurserna 4–9, som ur detta perspektiv utgjorde en viktig nyhet i ämnesuppsättningen, hette det som motivering att den bristfälliga samhällsorienteringen

ur medborgerlig synpunkt var särskilt beklaglig och att ämnets huvudsyfte var:

att ge lärjungarna konkret kännedom om de företeelser, som kommer att möta dem ute i samhället, och göra dem bättre anpassade för livets svårigheter (SOU 1948:27 s. 7).

I försöksverksamhetens/enhetsskolans kursplaner hette det

att studiet bör läggas så, att de hos eleverna grundlägger ett intresse för allmänna frågor och samhällsarbete och stimulerar viljan till egna insatser, anpassade efter vars och ens förmåga. Undervisningen syftar på det hela taget till att väcka förståelse för vårt samhälles grundvärden och till att främja elevernas utveckling till aktiva, omdömesgilla och ansvarsmedvetna medborgare i ett fritt land (Timplaner och huvudmoment 1951 s. 33).

En vetenskaplig–rationell utbildningskonception

På längre sikt – under 1950-talet – kom dock den ekonomiska och tekniska utvecklingens krav, det föränderliga samhället, att utgöra en mer överordnad bestämning än demokratiförberedelsen för utbildningens innehåll, och specifikt dess samhällsfostran. Den tidiga efterkrigstidens tro på ett individuellt ansvarstagande för demokratin, en ständigt pågående, fri och vetenskapligt baserad diskussion ersätts successivt av en allt starkare tilltro till vetenskaplig expertis som problemlösare och riktninggivare för den utveckling som alltmer karakteriserades i ekonomiska framstegstermer. Detta sker såväl i den allmänna som i skoldebatten.

I takt med att skolan under 1950- och 1960-talen inordnas i en *ekonomisk* referensram, där ekonomisk tillväxt och adekvat arbetskraftsproduktion ställs i fokus tynar de explicit demokratiskt fostrande kraven successivt bort. Samtidigt med att den enskilde individens ansvar träder tillbaka och de kollektiva arbetsmarknadskraven blir alltmer framträdande inträder ett behov av att sätta individen i centrum i utbildningsretoriken. Genom de första så kallade intresseundersökningarna utvecklas efter hand det progressivistiska perspektivet inom skolan som tar stöd i olika vetenskapliga motivationsteorier.

Den *vetenskapligt rationella utbildningskonception* som successivt tar form bygger bland annat på en funktionalistisk demokratiuppfattning som ser demokratin som styrelseform varigenom eliter får politisk bestämmanderätt genom konkurrens om folkets röster. De

samhälleliga och utbildningsmässiga konsekvenserna är att konkurrensen mellan olika eliter ses som primär och den breda participationen som sekundär. Det blir i ett sådant system "rationellt" att låta vissa grupper få en fördjupad samhällsorientering, medan andra grupper inte anses behöva det (ett förhållande som senare kom att analyseras ingående i låginkomstutredningens rapporter).

Det nya samhällskunskapsämnet, som enligt skolkommissionen skulle bidra till att fostra framtidens demokratiskt medvetna medborgare, förvandlas successivt till ett studie- och yrkesorienteringsämne, där demokratifrågor intar en marginell plats. Inte heller på gymnasienivån, där samhällskunskapsämnet endast når ut till begränsade kretsar, står demokratin i fokus. Här anges i stället ämnets referensram genom kopplingen till de akademiska disciplinerna, statskunskap, nationalekonomi, (kultur-) geografi samt i någon mån sociologi.

Samhällskunskapsämnets "vetenskapligt rationella" utformning är också typisk för hur tankegångarna går beträffande skolans innehåll i stort. Det är skolämnena som förenklade avspeglingar av de vetenskapliga disciplinerna innehållande vetenskapligt baserade fakta som är den grundläggande modellen för skolans kunskapsförmedling.

De två första läroplanerna för grundskolan, Lgr 62 och Lgr 69, är i många avseenden likartade och båda är tydliga uttryck för den vetenskapligt rationella utbildningskonceptionen. En relativt tydlig skillnad är att Lgr 62 har en i utbildningsfilosofisk mening mer essentialistisk karaktär, det vill säga en tydligare kunskapsinriktning i betydelsen att avgränsade fakta och färdigheter skall förmedlas medan Lgr 69 har en mer progressivistisk karaktär, en starkare inriktning mot elevaktiva arbetssätt och samarbete. Lgr 69 innehåller också smärre inslag av det sena 1960-talets uppvaknande inför yttervärlden och könsrollsfrågan beaktas. Bägge läroplanerna är emellertid strikt underordnade en demokratisk överideologi som tas för given och innebär att skolans demokratiroll är satt i bakgrunden.

Det är vetenskapen och vetenskapssamhället som är riktninggivande för skolans verksamhet genom att skolkunskapen skall vara relaterad till vetenskapens nuvarande ståndpunkt och objektivitetskravet uttolkas som strikt neutralitet. I fokus för skoldebatten står kravet på individualisering (vad gäller kunskapsinhämtande) och tron på utbildningsteknologin och andra tekniska lösningar som utvägar för att lösa individualiseringsproblemet.

Sammantaget intar vetenskapen och vetenskapssamhället en framträdande roll och fungerar också som garant för demokratin.

Den vetenskapliga auktoriteten kan i många avseenden sägas likna den tidigare patriarkalismen samtidigt som dess värderationella grundvalar ersatts av en vetenskaplig värdefrihet.

En skola för demokrati? Deltagardemokratiska och deliberativedemokratiska tendenser

Det är först under 1970-talet i tämligen förvirrade former som den strömlinjeformade "vetenskapligt-rationella" skolan ifrågasätts. Först i en hård kritik av den så kallade utbildningsteknologin som anses förytliga kunskapens karaktär och negligera det professionella lärarbetet. Senare i en kaotisk debatt om dialogpedagogiken som efter hand lägger grunden för en konservativ moteld, inledningsvis uppbackad av "kunskapsrörelsen".

1970-talets tidsanda är samtidigt ganska politiserad i den bemärkelsen att ett utrymme för skilda ståndpunkter (även icke etablerade) ges utrymme. Samhällsklimatet gynnar deltagardemokratiska tendenser, men utan att alltid innehållets komplexa karaktär fokuseras (det finns dock inte anledning att närmare analysera 1970-talet här).

Desto viktigare är att se hur läroplanen för grundskolan 1980 i många avseenden utgör en mångfasetterad politisk kompromiss där relationen skola–demokrati är jämförelsevis tydligt utsagd och uttrycker en normativ demokratiuppfattning: Skolan sägs ha en uppgift att fostra till demokrati. I det avseendet kan en utbildningsfilosofisk tyngdpunktsförskjutning till den så kallade rekonstruktivistiska utbildningsfilosofin noteras. Det rekonstruktivistiska draget kvalificeras ytterligare genom en klar konfliktmedvetenhet. Den tidigare spänningen mellan progressivism och essentialism finns också med, men den rekonstruktivistiska tyngdpunktsförskjutningen är det tydligaste utbildningsfilosofiska draget i Lgr 80.

Rekonstruktivismen innebär i demokratifostranstermer en spänning mellan deltagardemokratiska och deliberativedemokratiska tendenser. I enlighet med skolans tradition och som uttryck för den tidigare kritiken av skolans centralistiska progressivism tenderar dock demokratitendenserna att tolkas och utmålas som deltagardemokratiska i den allmänna debatten.

Men läroplanen och dess förarbeten innehåller också klart uttalade, vad som skulle kunna kallas, deliberativedemokratiska tendenser och förslag. Allra tydligast framställs (med kärnkraftsdebatten som

fond) den deliberativdemokratiska idén i läroplanspropositionens vädjan att

valet av alternativa lösningar påverkar varje människas dagliga liv nu och i framtiden. Avgörandena kan inte lämnas över till specialister eller avgöras inom en elitbetonad grupp av experter. Vetenskapliga frågor har under de senaste decennierna blivit politiserade i den meningen att inriktningen måste avgöras efter en bred samhällelig debatt ... Ett starkt demokratiskt argument talar därför att skolan ger alla en insikt i problemens dimensioner, en uppfattning om vilka problem det gäller, deras sammanhang, deras avhängighet av mänskliga prioriteringar och det pris i form av uteblivna andra fördelar som den ena eller andra lösningen kan föra med sig (prop. 1978/79:180 s. 75).

Ett konfliktperspektiv anlades vidare som riktlinje för frågor som tidigare ofta dolts av en harmonisk samhällsbeskrivning:

Saklighet och allsidighet fordrar att samhället inte framställs som konfliktlöst och harmoniskt (Lgr 80 s. 33).

Dessa citat kan betecknas som tydliga markeringar av ett synsätt på skolan som kollektiv medborgerlig rättighet på en deliberativ grund med skolan som ett medel för att kunna delta i den demokratiska processen. Här uttrycks relativt klart en tanke om att skolan – genom att belysa och problematisera alternativa lösningar i framtidsfrågor – skulle kunna bidra till, ja vara en aktiv institutionell kraft i en kollektiv viljebildning.

Sammantaget kan läroplansreformen 1980 ses som ett balanserat men kompromissbetonat uttryck för att bl.a. söka överskrida den progressivistiska deltagardemokratiska traditionen och betona idén om skolans kollektivt medborgarförberedande roll på deliberativ grund.

Den efterföljande utredningen och debatten om orienteringsämnenas roll är också symtomatisk i detta avseende. I denna fanns tydliga inslag av att söka följa upp Skolkommissionens och läroplanens deliberativa idéer, men också starka inslag av centralistisk progressivism, exempelvis vad gällde läsning och betygsättning i ämnesblock. Liedmans (1983/1986) analys av en samhällsorientering för demokrati innebar att oenigheten måste sättas i system:

Det som gör demokratin till demokrati är, vad jag förstår, inte att vi är eniga utan att vi har rätt att vara oeniga och t.o.m. uppmuntras därtill (Liedman 1986 s. 15).

Den mer preciserade innebörden i Liedmans förslag, vilket är kritiskt mot de allmänna ideal som ligger till grund för läroplanen, uttrycks i termer av att en

effektiv målbeskrivning ... skulle innebära ett slags renodling av konkurrerande samhälls- och historieuppfattningar .... det är dessa konkurrerande bilder snarare än de gemensamma, mycket allmänna idealen som skulle kunna ligga till grund för en effektiv målbeskrivning i de samhällsorienterande ämnena (a.a. s. 13–14).

Förslag att sätta konfliktperspektivet i arbete – att i pluralismens namn göra skilda uppfattningar till undervisningsinnehåll – och stärka skolans politiskt bildande och demokratifostrande roll stötte dock mot det svenska samhällets och skolans tradition i form av ämnesuppbyggnad och förment neutrala hållning. Den (egentligen didaktiska) diskussionen om orienteringsämnenas uppgift stelnade i en motsättning, kopplad till betygsättning i (progressivistiskt) integrerade blockämnena eller (essentialistisk) traditionell ämnesuppdelning, även om vissa auktoritativa försök samtidigt gjordes att överskrida progressivismen med bland annat deliberativdemokratiska utvecklingsförslag (Skolöverstyrelsen: Rapport 1986-04-11). Sammantaget kan konstateras att (vad som utmålades som) den progressivistiskt centralistiska skolpolitiken hade nått sina temporära gränser i en omvärld som ställde krav på skolans anpassning till tradition, ökad internationell konkurrens och till lokala profileringskrav. (Det dröjde också bara ytterligare några år innan Skolöverstyrelsen lades ned).

Försvann därmed också förutsättningarna för den deliberativa demokratimodellen? Ja, åtminstone temporärt i så måtto att den inte fördes upp i den allmänna debatten. De innehållsliga förslagen med pluralism och konfliktperspektivet i fokus, skolans politiskt bildande roll i deliberativ mening, där historie- och samhällskunskapsämnena föreslogs inta centrala roller, förbigicks till förmån för kritiken av de deltagardemokratiska idéerna och framför allt, som sagts, frågan om blockämnena eller traditionell ämnesuppdelning. Det var i många avseenden den gamla motsättningen mellan folkskolans progressivistiska integration och läroverkens essentialistiska tradition som fokuserades; den deliberativdemokratiska modellen lyckades ej ta plats i talet om skolan.

I andra länder diskuterades dessa frågor desto intensivare under flera decennier. Den deliberativa idén som den utformades i Sverige hämtade också sin inspiration från olika internationella rörelser med anknytning till vad som benämndes ”political education” och ”poli-

tische Bildung”. I England utvecklades exempelvis ett projekt som bestod av främst statsvetare, historiker och lärare från såväl konservativa som socialdemokratiska kretsar. Detta ”political literacy-projekt” syftade till att i skolan utveckla en förståelse för ”the creative conciliation of differing interests, whether these interests are seen as primarily material or moral” (Crick & Porter 1978). I USA var rörelsen inte lika framträdande men en tämligen omfattande debatt utspann sig inom forskarvärlden och ett stort antal läromedel utvecklades. I det dåvarande Västtyskland diskuterades ”politische Didaktik” och ”politische Bildung” mer allmänt alltsedan de Hessiska läroplansriktlinjerna.

I såväl Skolöverstyrelsens rapport 1986-04-11 som i Demokrati-beredningens skolbetänkande (SOU 1985:30) framlades således centrala utgångspunkter för det deliberativa förhållningssättet i skolan men förslagen kom – sett i historiens ljus – helt och hållet i fel tid och beaktades inte, bl.a. på grund av Skolöverstyrelsens vid denna tid mycket försvagade position som kan exemplifieras med att nämnda rapport aldrig trycktes och offentliggjordes i större skala.

Den deliberativedemokratiska utvecklingen av Lgr 80 fick således aldrig chansen i den offentliga debatten utan det utbildningspolitiska systemskiftet tog successivt över. I mitten av 1980-talet och allt tydligare efter Olof Palmes död trädde skoldebatten successivt in i helt nya mönster, en tendens som påbörjats redan under tidigt 1980-tal (jfr Schüllerqvist 1995). Den era som Palme förkroppsligat och som innebar en tro på skolan som spjutspets och forum för demokratiska diskussioner föreföll nu vara till ända. Om vi för en stund återvänder till ett av de klassiska citaten från Palme kan det påvisas att den politiska viljeambitionen och demokrati som påverkan vid denna tid var på väg att förlora sin klassiska uttolkning och var på väg att ges en ny tolkning:

Det är över huvud taget en vanföreställning att det finns frågor som är för stora för vanliga människor att ta ställning till ... de avgörande besluten är i grunden beroende på värderingar om en önskvärd samhällsutveckling där ingen elit kan åberopa privilegier och högre visdom. Politiken är åtkomlig, möjlig att påverka för var och en. Det är demokratins yttersta innebörd (Palme 1972 s. 70).

Citatet hade länge – i enlighet med de jämlikhetsorienterade deltagardemokratiska strävandena under 1970-talet – tolkats som ett uttryck för att ”vanligt folk” också skall ges rätten att delta i de stora besluten, dvs. den linje som efterhand också utvecklades med olika deliberativedemokratiska modeller.

Men inom Demokratiberedningen föreslogs också utvecklingen av brukarinflytande, en inriktning mot ökad demokrati främst på ”lägre nivåer”. Den politik- och demokratiuppfattning som successivt kom att utvecklas på bred front hade också vissa likheter med de ambitioner som tagit form i Demokratiberedningen och gått under namn som brukarinflytande och självförvaltning. Men alldenstund dessa förslag, exempelvis Demokratiberedningens, som regel betraktats som kompletterande instrument till den deltagardemokratiska idén visade det sig att andra idéer för beslutsfattande, som skulle få betydelse för relationen skola–demokrati, nu också var på väg att utvecklas.

Andra hälften av 1980-talet är här en central omvandlingsperiod och den sammanfaller också med den tid som den svenska Maktutredningen arbetar. Maktutredningen kom, som jag ser det, att fungera som en manifest katalysator för förändrade perspektiv på såväl demokrati som på relationen skola–demokrati och kan därför inte förbigås.

Om Palmes död 1986 betecknar denna omvandlingsperiods inledning så kan det realsocialistiska Östeuropas fall ses som symbol för dess höjdpunkt. Det positiva intresset för det civila samhället och den förödande kritiken av det offentliga skapade nya förutsättningar för talet om demokrati.

Maktutredningen som katalysator. Från en skola för "public good" till en skola för "private good"

Under tiden 1985–1990 genomför maktutredningen – med uppdraget att analysera fördelningen av makt och inflytande inom olika områden av det svenska samhället – sitt arbete. Ett av utredningens viktigaste resultat är att den ifrågasätter sina egna direktiv från den socialdemokratiska regeringen (SOU 1990:44). Dessa direktiv sägs uttrycka en samhällscentrerad demokratitradition där utgångspunkten är idén om ett suveränt folk med den enskildes roll som medlem i ett samhällskollektiv. Folket förutsätts ha en kollektiv identitet där beroendet och samhörigheten mellan samhällsmedlemmarna betonas. Suveränitetstanken förutsätter vidare *ett* maktcentrum.

Maktutredningen lanserar som ett alternativ till denna samhällscentrerade demokratitradition vad som benämns en individcentrerad demokratitradition. Utgångspunkten är idén om den suveräna individen som tar ansvar för sitt eget öde. Här framhävs den enskil-

de individens särart och friheten för alla att ordna sina egna förhållanden utifrån egna intressen och eget samvete.

Maktutredningens alternativa demokratiuppfattning, betoningen av en individualistisk demokratisyn är utan tvekan ett tidens tecken. Ett av 1980-talets allra mest framträdande utvecklingslinjer, först i USA och England med Reagan och Thatcher och i Sverige med allt växande styrka samt med realsocialismens fall som symbol, har varit just kritiken av vad som betecknats som det kollektivistiska, statsmonopolistiska. Mot detta har ställts individens fria val, individens autonomi.⁴

Det demokratibegrepp som utredningen utpekar som alternativ utgångspunkt skiljer sig således i viktiga avseenden från den demokratisyn som kommer till uttryck i direktiven. Demokrati kan inte, menar utredningen, identifieras enbart med flertalsstyre och kollektiva beslutsprocesser. Demokratien förutsätter en balans mellan den enskildes rättigheter och plikter i förhållande till kollektivet och kollektivets rättigheter och plikter i förhållande till den enskilde. I ett historiskt perspektiv relateras den tidigare demokratiuppfattningen (dvs. direktivens) till den svenska modellen och socialdemokratiens hegemoni. Ett antal såväl interna som externa förändringsfaktorer läggs till grund för den föreslagna alternativa demokratiuppfattningen. Utbildningssektorn betonas i detta avseende specifikt, t.ex. att medborgarna genom stigande utbildning blivit mer självständiga. Den svenska modellens problem kan således delvis hänföras till dess framgångar.

Vilka är då de centrala implikationerna för relationen skola–demokrati som följer av Maktutredningen? Ja, återigen gäller att utredningen här lyfts fram som katalysator för tendenser som finns på flera olika plan och som lika väl kan analyseras i centrala utbildningspolitiska dokument (jfr Schüllerqvist 1995) som i den allmänna politiska debatten (jfr Boréus 1994). Utredningen bidrar uppenbart till en tendentiell förskjutning från att se utbildning som ”public good” till att i högre grad betrakta utbildning som ”private good”.

Dessa termers närmare innebörd kan givetvis diskuteras. Jag menar att de kan appliceras på den moderna svenska utbildningshistorien på det sättet att utbildning som ”public good”/det allmänna goda kan ses som en representativ term för det svenska utbildningssystemet som det tagit form under lång tid. Speciellt under efterkrigstiden med skolans genomgripande reformering som inneburit en jämlikhetsskapande, för alla gemensam grundskola med medborgerlig fostran som huvudmål som ett uttryck för den svenska modellen och dess samhörighetssträvanden.

Visserligen har ett stort utrymme för ”private good” i betydelsen fritt val för den enskilde eleven förelegat hela tiden (både genom undervisningens arbetsformer och genom utbildningssystemets organisatoriska uppbyggnad som gett utrymme för elevers fria val etc.). Men i stort sett har ett för de flesta gemensamt utbildningssystem kunnat utvecklas och bibehållas och ej principiellt ifrågasatts förrän under senare delen av 1980-talet.

Utbildning som ”private good” kan ses som en representativ term för den specifika utmaning av det offentliga utbildningssystemet som ställts under det senaste decenniet – inte bara i Sverige – och innebär i sin utdragna konsekvens den successiva uppbyggnaden av ett (till det offentliga skolsystemet alternativt/ kompletterande) privat skolsystem byggt på föräldrars (och deras barns) prioriteringar och framtidsbedömningar. Tendensen kan också ses i den anpassning inom det offentliga skolsystemets ram som i Sverige betecknas med profilering, det vill säga att varje enskild skola skall ges möjlighet att utveckla sin profil samt att ett större utrymme inom skolans timplan skall vara reserverat för fritt val (se vidare SOU 1992:94). Skolan ses således i detta perspektiv – tydligast givetvis i exemplet privat skola – som en familjeangelägenhet där en investering i adekvat skolgång, rätt skola, kan avvägas i förhållande till familjens bedömningar om skolan som karriärgrundande eller fostrande till rätt värderingssystem, exempelvis religiöst fostrande.

Vad som skett är således en förskjutning av synen på fostran från vad som kan kallas den stora demokratin till den lilla. Den förstnämnda innebär att via abstrakta institutioner bestämma över kollektiva angelägenheter. Demokrati i denna mening förutsätter två saker:

en stat samt en folklig kontroll av denna stat. Staten, rättsordningen, förvaltningsapparaten är ett instrument, ett redskap för att förverkliga gemensamma angelägenheter. Den folkliga kontrollen utövas genom medborgerliga fri- och rättigheter, allmän rösträtt och fri opinionsbildning. Den stora demokratin förutsätter politiska partier. Partierna formulerar allmänna ideologiska program, sammanhängande uppfattningar om samhället i stort ... (Petersson et al. 1989 s. 84–85).

Den lilla demokratin däremot innebär att en grupp personer i direkt, personlig samverkan bestämmer över sina gemensamma villkor. Överförd till utbildning innebär det att föräldragrupper kan avgöra sina egna barns utbildning.

Skiftet från att den stora till att den lilla demokratin i högre grad skall gälla är principiellt synnerligen genomgripande och kan på sikt

förskjuta (i den mån det faktiskt genomförs) exempelvis vilken utbildningens funktion är, vad utbildningen förbereder för samt auktoritetsförhållandena vad gäller utbildningens utformning och innehåll.

I ett "public good"-perspektiv är den kollektiva, gemensamma demokratiska bestämmanderätten över utbildning i den stora demokratin förmedlad via staten eller en parlamentariskt vald församling på en lägre nivå den grundläggande principen. Varje uppväxande tillförsäkras rätten till en likartad utbildning, vars utformning och innehåll bestäms i kollektiv demokratisk ordning.

Det avgörande i "private good"-perspektivet däremot är att enskilda föräldrar i högre grad ges bestämmanderätten över utbildningens utformning och innehåll. Utbildning ses här som primärt relaterad till varje enskild familj och de barn som denna innehåller samt där föräldrar är de som har att fatta beslut angående barnens (utbildnings-) karriärer och/eller fostran.

Ett underliggande synsätt för denna förändring är att barn och framför allt deras föräldrar betraktas som personliga och individuella *ägare* av sina respektive kapaciteter, jämförbart med ägandet av annan egendom. De pedagogiska implikationerna av detta förhållande är att

schooling is to provide opportunities for children to develop the appropriate traits they possess innately and to use them for their own social betterment (Popkewitz 1991 s. 142).

Det fria valets attraktion – föräldrarätten och utbildningspolitikens retorik

Föräldrarätten till bestämmande över de egna barnens utbildning – i privata skolor eller på annat sätt – etablerades under 1980-talet som ett kraftfullt alternativ till det traditionella perspektivet på skolan som en kollektiv medborgerlig rättighet på jämlikhetens grund. De historiska och internationella referenserna och stöden för utbildning som "private good" uttolkad som föräldrarätt hämtades hos rättighetsförklaringen tagen i Förenta Nationerna. "Skolpeng. Hösten 92", utgiven av föreningen Den nya välfärden och en del av de s.k. medborgarnas offentliga utredningar, inleds just med citatet om att "rätten att välja den undervisning, som skall ges åt barnen, tillkommer i främsta rummet deras föräldrar" (Engellau red. 1992).

Den polarisering som lyfts fram i dokument som det ovan nämnda och i den retorik, som successivt kommit att präglade svensk utbildningspolitisk diskussion sedan 1980-talets andra hälft, är motsättningen mellan vad som benämns som

statligt monopol på utbildning   vs   familjens rätt att bestämma skola

Att polariseringen kommit att utformas på detta sätt säger en hel del om den bristande legitimiteten i det svenska offentliga och allmänna utbildningssystemet under denna tid. Det allmänna utbildningssystem som tidigare, av de allra flesta, betraktats som en grundpelare i den svenska modellen och demokratin, symboliserades i den nya utbildningsretoriken som centralistisk och monopolistisk. Det är dock inte barnens rätt som tas som utgångspunkt, utan det är föräldrars patriarkala rätt som här återuppstår.

En alternativ, eller rättare sagt traditionell svensk modellbeaktelse kan ställas mot den ovan anförda. En polarisering på den svenska modellens egna villkor – som snarare lyfter fram dess positiva sidor ur perspektivet av elevens rätt som framtida medborgare – skulle kunna se ut på följande sätt:⁵

varje elevs rättighet att möta det pluralistiska samhället i varje enskild skola för att som vuxen kunna ta ställning   vs   föräldrarnas rätt att bestämma över sina barns socialisation (värderingar, religion, politiska ideologi)

Uttolkad på detta sätt kan också pluralismproblemet, vilket är en central komponent i varje demokratiuppfattning, ges två skilda betydelse, nämligen som

pluralism inom varje enskild skola inom det allmänna skolsystemet   eller   organiserad pluralism baserad på såväl allmänna som privata skolor

Visserligen är andelen fristående skolor baserade på specifika ideologier hittills begränsad, men uppenbart är att skolans demokrati-fostrande roll vad gäller exempelvis pluralism nu försatts i ett helt nytt läge. Kanske uttrycker också denna polarisering av hur pluralismen kan uppfattas något av den komplexitet som inträtt genom de nya tankegångarna. Den tidigare debatten om relationen skola-demokrati hade utgått från ett för alla gemensamt skolsystem, men nu är en ny organisationsidé med på arenan och skapar helt nya förutsättningar.

Vad Maktutredningen också kan sägas bidra till i förhållande till den tidigare konceptionsbetraktelsen är att återupprätta den vetenskapligt-rationella utbildningskonceptionen som styrande för skolans arbete och innehåll. Det är emellertid intressefrågan som suc-

cessivt ges en specifik lösning genom ökat inflytande för studerande och föräldrar. Såväl i delrapporter som i slutrapporten utmålar Maktutredningen skolan som en plats för begränsat medborgarinflytande. Genom att komplettera och balansera den samhällscentrerade demokratitraditionen med en individcentrerad demokratiuppfattning följer bestämda konsekvenser för relationen skola–demokrati. Via denna demokratiuppfattning förs ett självförvaltningsmoment in som ett möjligt uttryck för relationen skola–demokrati.⁶

På väg mot ett utbildningspolitiskt systemskifte?

Den successiva förskjutningen av den utbildningspolitiska debatten under 1980-talets andra hälft var inte på något sätt en isolerad företeelse. Den var ett led i en mer omfattande förskjutning, något som kan liknas vid ett systemskifte från politik till ekonomi, från kollektivt och offentligt till individuellt och privat, från jämlikhet till privat autonomi etc. Systemskiftet påverkades av internationella rörelser men hade också en genuin nationell innebörd.

Genom en långsiktig kampanj – med rötter i Arbetsgivareföreningens moteld och Näringslivets ekonomifakta – där de dominerande svenska massmedierna, främst DN och SvD, spelade huvudroller försköts samhällsdebatten under 1980-talet successivt åt höger (jfr Boréus 1994).

Två huvudtendenser i det utbildningspolitiska systemskiftet under 1990-talets första hälft kan klart urskiljas. Organiseringsfrågans förskjutning, det vill säga frågan om fristående skolor och frågan om ökat föräldrainsflytande, förflyttade utbildningsdebattens dagordning alltmer från den interna pedagogiska debatten till de stora tidningarnas ledarsidor och förstärkte en traditionell lekmanasyn på (behovet av) en traditionell skola.

Kunskapsfrågans förskjutning med en hård kritik mot det tidigare s.k. flummet, lämnade vägen öppen för ett strikt mål- och utvärderingssystem vilket också var ett av den nya läroplanens, Lpo 94:s och det bakomliggande betänkandets (SOU 1992:94), centrala inslag och egentliga hårdvaluta.

Skola för bildning (SOU 1992:94) kan för övrigt betecknas som en synnerligen motsägelsefull produkt innehållande i vissa avseenden ett återupprättande av traditionella utbildningsfilosofier som essentialismen (beständiga kunskaper och strikta ämnesgränser) och perennialismen med bildningsbegreppet, det nämnda mål- och utvärderingssystemet och samtidigt ett problematiserande kun-

skapskapitel och idéer om deltagande målstyrning. Inte heller denna läroplan skall här analyseras ingående mer än att konstatera att talet om skolan åter placerat kunskapsreproduktionen i centrum och att demokratifrågan definitivt placerats i bakgrunden (för ett försök till analys av konsekvenser utifrån den nya läroplanen, se Carlgren & Englund 1995).

Vad betyder denna utveckling för vår problemfokusering? Läroplansbetänkandet proklamerar bildning istället för demokrati (jfr Ljunggren 1995) och demokratiuppgiften i meningen att skolan skulle vara relaterad till den stora demokratin försvinner därmed från agendan. Demokratifrågor i skolans värld hade nu förflyttats till frågor om inflytande. Samtidigt kan konstateras att de senaste årens stora intresse för skolans värdegrund, dvs. primärt demokratin, på nytt ställt problemet hur skolan skall socialisera till demokrati.

Den relativt framträdande paradoxen i 1990-talets skoldebatt är, som jag uppfattar den, att skolan åter placerats i ett traditionellt ordnings-, disciplin- och kunskapsförmedlingsperspektiv, samtidigt som förväningen är stor att det inte är fullfjädrat aktiva och kritiska medborgare som träder in i offentligheten och engagerar sig politiskt när de slutar skolan.

Den aktuella skoldebatten

Står relationen skola–demokrati över huvud taget på dagordningen?

Hur ser vi idag på relationen skola–demokrati? Det är relativt uppenbart att den relation skola–demokrati som utformats i kölvattnet av det utbildningspolitiska systemskiftet genom Maktutredningen, som med sitt förslag till en kompletterande individuell demokratiuppfattning till den länge dominerande samhälleliga, kasat om förutsättningarna för skolans demokratiroll jämfört med hur debatten såg ut för ca 20 år sedan. Skoldebatten har därvid successivt ändrat karaktär. Det är en förändring som innebär att skolans demokratiroll, i betydelsen relation till och förberedelse för den stora demokratin, är klart försvagad och att andra, mer traditionella krav nu återigen ställs på skolan.

Konsekvenserna av dessa förändringar kan vi rimligen bara spekulera i. Men jag vill påvisa/påstå hur nämnda förändringar i talet om skolan och förväntningar på skolans verksamhet bidrar till att

hålla de uppväxande utanför samhället och att skapa en skoltillvaro utan social mening, en mening som knyter anseende delar av skolans verksamhet och innehåll till den framtida medborgarrollen. Den deltagardemokratiska traditionens vidareutveckling till en deliberativ skulle därvid kunna ge gemenskap i och meningsfullhet åt skolarbetet, om allas rätt till kommunikation kring frågor om samhällets utformning skulle stå på dagordningen. I stället för att (inom skolans ram) söka vidareutveckla demokratin som allas gemensamma angelägenhet, har utvecklingen under senare tid bidragit till att förstärka vad som kallas demokrati på individ- och familjenivå, det vill säga skolan som enhet för självförvaltning/plats för inflytande där ett civilrättsligt språk har ersatt ett politiskt språk. Medborgarskapet har i denna förskjutning kommit att betraktas primärt som juridisk status med framhävande av individens rättigheter gentemot staten. Därmed förefaller förbindelsen mellan etik och politik ha gått förlorad. Detta samband skulle möjligen kunna återupprättas genom att medborgarskapet uppfattas som en form av politisk identitet, där den sociala rättigheten till utbildning tolkas som en rätt att utveckla en kapacitet för att utöva politiska rättigheter, en identifikation som kan skapas med "res publica" genom demokratisk deliberation bland annat via skolan.

Jag menar givetvis inte att skolans meningsproblem helt skulle kunna lösas inom ramen för skolan som en starkt samhällsanknuten gemenskapande institution på deliberativ grund. Men jag menar att den utvecklingsmöjligheten inte bör försittas i ljuset av den av många redovisade nedgången i politiskt deltagande. Vad säger då aktuella analyser om relationen skola–demokrati? Bygger de på den deliberativa demokratitanken i det avseendet att skolan betraktas som en potential för (att utveckla) demokratisk deliberation?

I jämförelse med Skolkommittén (SOU 1997:121) som utgår från tesen om den friställda ungdomen och det avtynande samhället/den friställda skolan och skolarbetet som skilt från samhället så är den deliberativa vägen en helt annan väg även om samtalet står i fokus i de bägge modellerna. Skiljelinjerna kan preciseras i att den deliberativa modellen ser samtalet, den ömsesidiga kommunikationen kring skilda problem, som en fundamental länk i en kollektiv viljebildning som innebär att en normativ giltighet – olika sätt att uppfatta världen och argumentation som syftar till att uppnå konsensus – kontinuerligt tar form. Hos Skolkommittén förefaller samtalet kort sagt inte alls ha denna anknytning genom att den snarast skiljer skola och samhälle åt och vill se skolan som en avgränsad enhet (Ljunggren 1998). Kommittén betonar lärandets nödvändiga

kontextualisering och söker bryta med traditionella dikotomier som form och innehåll men den samhälleliga och/eller medborgerliga kontextualiseringen saknas.

Skolkommittén kan också ses som uppföljare av Maktutredningen och stärkandet av den lilla demokratin med sina förslag om elev- och föräldrainflytande, där kommittén t.ex. vill bemöta infantiliseringen med att ge de studerande inflytande, och i högre grad utforma skolans verksamhet så att den berör. Även om centrala skiljelinjer till en deliberativ uppfattning således kan konstateras må också hävdas att kommitténs befordran av samtalet inte uttryckligen sätts i samband med kunskapsbildning och meningsskapande relaterad till medborgarformering (se vidare de mer inträngande analyserna av Skolkommitténs förslag i Utbildning och demokrati nr 1 1998 och beträffande kunskapsbildningens villkor, jfr Forsberg 1995 och Sundgren 1996).

Jag uppfattar Skolkommitténs betänkande som ett välartikulerat och till tidens krav anpassat progressivistiskt projekt med vilket jag menar att det är de studerandes utveckling som fokuseras. De grundläggande föreställningar som betänkandet bygger på understödjer emellertid inte – även om de inte heller direkt motsäger – en skola för deliberativ kommunikation. Vad som saknas är en uppfattning om relationen skola–samhälle.

SNS demokratiråds rapport ”Demokrati och medborgarskap” (Petersson et al. 1998) påvisar medborgarnas bristande politiska kunskaper. Den stämmer därmed in i 1997 års sommardebatt om att skolan misslyckats med att pränta in grundläggande kunskaper om att Förintelsen faktiskt ägt rum. Demokratirådet lyfter fram uppgifter om att en del ungdomar inte ens vet vem som är statsminister. Är det så illa och är det i så fall ett uttryck för skolans misslyckande?

Det sätt att mäta kunskaper som dessa undersökningar använder sig av är till att börja med synnerligen tveksamma. Det finns ett ofta förekommande motstånd från många ungdomar att själlöst besvara den typen av frågor som påminner dem om skolans prov. Det sammanhang i vilket man både tar till sig och redovisar kunskap är oftast avgörande.

Det finns här en intressant notering från Demokratirådets sida då de hävdar samtalets betydelse som stimulans för lärande och ökade kunskaper. Bland mötesplatser som kan ge utrymme för dessa samtal nämns skolan, arbetsplatsen samt föreningar. Vad kan vi då förvänta oss av skolan i detta avseende?

Det som jag uppfattar som i hög grad avgörande och som går tillbaka på den analys som skisserats ovan är dels vilken politisk kultur som omger skolan och dels vilken politisk (samtals-)kultur som kan få ta plats i skolan. Förutsättningarna för att skolan skall kunna bidra till att skapa en acceptabel medborgerlig-politisk kunskapsnivå och ett politiskt intresse för samhällets utformning bedömer jag som avhängig tre nära sammanhängande dimensioner som i sin tur avspeglar den politiska kultur som präglar skolan och som omger densamma.

För det första handlar det om vilket utrymme som ”politisk bildning” har i skolans undervisning, för det andra vilken karaktär den har och för det tredje i vilken mån och hur den enskilda medborgaren relateras till samhället som helhet.

Vilken plats och vilket utrymme har politisk bildning (haft) i skolans undervisning? Som påvisats är Skolkommissionens stolta vision just historia. Tron på att över huvud taget betrakta skolungdomar som politiskt bildbara medborgare är i dag synnerligen svag. Infantilisering och tillrättalagda perspektiv dominerar sedan länge. Den undervisning som kan karakteriseras som uttalat medborgarförberedande ges ett synnerligen begränsat utrymme och Lgr 80:s försök att lansera en konfliktsyn på samhället kopplad till en bred medborgerlig samhälls- och naturorientering förefaller i dag vara glömd. I den senaste läroplanen (Lpo 94) är samhällsfrågor återigen strikt avgränsade till enbart samhällskunskapsämnet.

Den marginalisering av modern historia och samhällsfrågor (se vidare Utbildning och Demokrati nr 2 1997) som vidlådits skolan (även om dessa moment aldrig varit speciellt framträdande) kompletteras av den katastrofala medietvecklingen med public service-företagens anpassning till lek och för-stunden-underhållning (i radio och tv) och medielogikens snedvridning även av politikens principiella frågor på nyhetsplats och i kvällstidningarna genom populistiska anspelningar etc.

Vilken karaktär har då skolans politiska bildning? Faktaförmedlingen dominerar och en problematiserande samtalskultur, ett lärande genom kommunikation, har svårt att ta plats. Detta förklaras av såväl tradition som en (upplevd) brist på tid att ”hinna med kursen”. Det är emellertid att märka att modern pedagogisk didaktisk forskning sedan länge proklamerat kommunikationens betydelse för lärandet, vilket nu understryks också av Demokratirådets undersökning. Även en skoltraditionalist som Dagens Nyheters chefredaktör har i skoldebatten insett och proklamerat samtalets betydelse i demokratifostran (Bergström, DN 13/6 1997).

Ett tredje fält av betydelse gäller förskjutningen i den politiska kultur som omger skolan. Den viktigaste förändringen här är att synen på skolan som en gemensam mötesplats för skilda kulturer och skilda sociala grupper har utmanats av en skola för likasinnade på föräldrarnas grund – en skola som knappast gynnar det som Demokratirådet betraktar som ”demokratins uppfordran till självständiga ställningstaganden under respekt för olik tänkande” (Petersson et al., DN debatt 19/8 1998).

Paradoxen beträffande skolans sätt att fungera är således att skolans historiska relation till gemensamma demokratisträvanden, syftande till folksuveränitet genom skapandet av potentiellt delaktiga och deliberativt kapabla medborgare – alltså med respekt för den andre och med nödvändiga kunskaper, färdigheter och intresse för att kunna delta i utformningen av det framtida samhället – kraftfullt förskjutits i enlighet med ett individualistiskt och familjegrundat demokratibegrepp. Detta har för skolans del inneburit att den i vissa centrala avseenden kommit att betraktas som en privat familjeangelägenhet. Det är den lilla demokratins valfrihet, med val av skola och fristående skolor som potentiella ”tankeghetton” (jag lånar här Demokratirådets terminologi), som ersatt skolans historiska relation till den stora demokratin, skolan som potential för den ”medborgerliga dialogens betydelse för upplyst förståelse”.

Det successivt försvagade politiska intresset för den stora demokratins frågor som undersökningen redovisar förklaras delvis av hur Maktutredningen (med samma ordförande som i SNS demokratiråd) fungerat som katalysator i demokratibegreppets förskjutning.

Skola för kvalificerade samtal – ett möjligt projekt?

En skola i linje med det samhällscentrerade demokratibegreppet har historiskt betonat en gemensam referensram med starka jämlikhetsinslag som betydande förutsättning för allas deltagande i det demokratiska samhällsbygget. Även om föreställningen om en sådan gemensam referensram med den senaste läroplanen i hög grad uttunnad till kognitivt avgränsade mål finns också en inledande del i läroplanen som talar om demokratin som värdegrund. I förhållande till det ovan sagda förefaller denna värdegrund i sin tur vara utmanad av betoningen av autonomiprincipen uttolkad som inriktningen mot privata livsprojekt (jfr Skolverket 1996, Rothstein 1994 och Englund 1999). Den gemensamma referensramen kan dock forme-

ras på olika sätt och den sedan länge dominerande substantiella innebörden – en för alla likartad kurs och betoningen av jämlika villkor – kan i det multikulturella, pluralistiska samhället ges nya innebörder.

Kan den mer eller mindre övergivna gemensamma referensramen (eller åtminstone den betydligt svagare betoningen av denna i substantiell mening) till förmån för det ökade individualistiska utrymmet ses i ljuset av nya förutsättningar för formerandet av gemenskap, nya former för gemenskapande funktioner inom utbildningssystemet? Ja, jag betraktar utbildningssystemet som en central potential som mötesplats mellan olika kulturer, olika uppfattningar, olika grundläggande värderingar, där det övergripande målet skulle kunna vara att utveckla en kommunikativ kompetens och ömsesidig respekt hos de deltagande. En kommunikativ kompetens med sikte på kollektiva viljebildningsprocesser om hur umgänget människor emellan och hur samhället skall utformas.

Ett sådant tänkande har funnits med som en underström i den svenska utbildningshistorien och kan förankras hos såväl pedagogikens klassiker Dewey (1916/1966) – om kommunikationen som demokratis bärande element – och Durkheim (1992) – om de professionellas roll i det differentierade samhället – som hos en senmodern samhällsteoretiker som Jürgen Habermas (1995) som sökt utveckla en teori om just kollektiva viljebildningsprocesser, det vill säga språkliga samförståndsprocesser för vad som uppfattas som normativt riktigt, och den amerikanska liberala samhällsfilosofen Amy Gutmann (1987) som placerat in den allmänna skolan i ett sådant perspektiv.

... we can conclude that "political education" – the cultivation of the virtues, knowledge, and skills necessary for political participation – has moral primacy over other purposes of public education in a democratic society. Political education prepares citizens to participate in consciously reproducing their society, and conscious social reproduction is the ideal not only of democratic education but also of democratic politics .....The moral primacy of political education also supports a presumption in favor of more participatory over more disciplinary methods of teaching ..... and toward the goal of giving every child an education adequate to participate in the political processes by which choices among good lives are socially structured (Gutmann 1987 s. 287).

Gutmann hävdar också i samma arbete att det är rimligt att i skolan söka utveckla allas kapacitet och möjlighet att ifrågasätta traditionella auktoriteter (föräldrar och religiösa idéer) och förse varje stu-

derande med kritiska intellektuella färdigheter som behövs för att bedöma livsformer, också de som skiljer sig från föräldrarnas; att, kort sagt, lyftas ur sitt privata liv och de föreställningar de bär med sig till en offentlig värld med möjligheter att välja olika vägar för det goda livet (jfr Reese 1988, Englund 1997).

Vad som i detta sammanhang är värt att understryka är att Gutmann bara är en bland många framträdande representanter för en liberal dygdeteoretisk tradition som betonar den allmänna skolans roll för att utveckla den deliberativa dygden. Skolorna måste påta sig uppgiften, säger de, att få barn och ungdomar att utveckla kapaciteten att gå in i kritiska diskussioner där fakta och värden är samtidigt närvarande (vilket de som regel är) och i dessa offentliga samtal utveckla en politisk-moralisk bedömningsförmåga (jfr Kymlicka & Norman 1999).

Gutmann (1987) kan ses som representativ för en god balans mellan en deltagardemokratisk och deliberativ uppfattning, den senare vidareutvecklad och preciserad tillsammans med Dennis Thompson (Gutmann & Thompson 1996). Liksom deltagardemokratin åsätter deliberativdemokratin själva deltagandet i demokratiska processer ett högt värde (jfr not 3) men den deliberativa demokratiuppfattningen lägger en specifik vikt vid processernas karaktär där utgångspunkten ofta är skilda åsikter som skall jämkas samman eller ställas mot varann i en argumentation; startpunkten är således förekomsten av två eller flera uppfattningar företrädda av personer som möts och ett centralt krav är öppenhet i argumentationen:

Om vi erkänner att vi kan bli oeniga, försäkrar oss den deliberativa demokratin att vi har förmåga att bestämma vårt eget öde på ett sätt som är ömsesidigt godtagbart för alla (Gutmann & Thompson 1996 s. 361, från Lewin 1998 s. 102).

Den deliberativa demokratiteorin betonar också, till skillnad från deltagardemokratin, ansvar och konsekvenser, och ställer därmed socialisationen till medborgarskap och medborgarskapets utövande i fokus.

Gutmann & Thompson (1996) lägger fram tre principer för den deliberativa demokratin: ömsesidighet, offentlighet och ansvarighet. Ömsesidigheten innebär bl.a. att ta hänsyn till andra och andras åsikter, vilket också leder till specifika konsekvenser för de andra principerna. Offentligheten innebär att alla förhållanden och argument skall göras kända också just därför att ömsesidighetsprincipen gäller. Ansvarsprincipen innebär att alla är ansvariga inför varann: ”I

en deliberativ demokrati förväntas de förtroendevalda motivera sina handlingar i moraliska termer. I ömsesidighetens anda skall de ge skäl som kan accepteras av alla dem som är bundna av lagar och den politik de förordar” (Gutmann & Thompson s. 129, från Lewin 1998 s. 101).

En annan viktig företrädare för det deliberativa synsättet är Jürgen Habermas (1995) som utvecklat det i relation till liberal respektive republikansk och kommunitär tradition. Habermas har också i sin analys påvisat de olika traditionernas skilda medborgarbegrepp och påpekat hur den vanligtvis dikotomiserade begrepps-bildningen kring rättigheter inom dessa traditioner inte fångar det intersubjektiva innehållet ”som kräver ett ömsesidigt beaktande av rättigheter och plikter i symmetriska erkännanderelationer” (Habermas 1995 s. 79).

Den så kallade diskursteorin tar upp idéer från bägge dessa traditioner och integrerar dem i idén om en ideal procedur för deliberation. En närmare betraktelse av Habermas deliberativa modell och speciellt dess implikationer för skolan får anstå för det kräver en omfattande analys, men det kan direkt sägas att jag finner att Habermas kan uttolkas på flera olika sätt vad gäller implikationerna för utbildningsväsendet. Kort kan sägas att han placerar förverkligandet av den deliberativa politiken i institutionalisering av procedurer, där en intersubjektivitet på högre nivå förväntas uppstå. Att offentliga diskurser finner resonans bara under villkor av ett brett deltagande som fordrar ”en egalitär politisk kultur som är fri från alla bildningsprivilegier, en kultur som är intellektuell på bred front” (Habermas 1995 s. 121). Samt att politisk autonomi är ett självändamål som inte kan förverkligas av en enskild individ som privat fullföljer sina egna intressen, utan endast av alla tillsammans i en intersubjektivt delad praxis. Det deliberativa projektet kan med Habermas ses som ett led i fullbordandet av det moderna (skolan som massutbildning är ju skapad i det moderna).

Den deliberativa demokratimodellen anger, som den presenterats av de flesta företrädare, behovet av utbildning av deliberativa grundhållningar bland medborgarna som utövar den kommunikativa makt som är en av dess konsekvenser. En diskursivt formerad uppfattning ses av företrädare för den deliberativa demokratiuppfattningen ofta som en bildningsprocess, att i skolan få tillfälle att utveckla sina kommunikativa rättigheter.

Avslutande reflektioner: Om behovet av ett ökat utrymme för deliberativa samtal inom skola

Den deliberativa idén skall emellertid inte ses bara som en fråga om ett sätt att undervisa om och i demokrati utan det deliberativt kommunikativa perspektivet handlar också om en mer generell modell för skolans praktik och (politiska) kultur. Jag menar att skolan i betydligt högre grad än i dag bör ge utrymme inom olika verksamheter och ämnen för deliberativ argumentation i frågor där kunskap och värden är sammanflätade och på så sätt ge vägledning för problemhantering av skilda slag, kunskapssökande och i perspektivkonfrontationer som exempelvis det multikulturella mötet för ökad ömsesidighet och respekt etc.

Utvecklingen av deliberativa samtal kan också ses i ljuset av ökad effektivitet i lärandet genom ett ökat utrymme för såväl sonderande som planerade samtal mellan såväl studerande som mellan lärare och studerande. Det deliberativa samtalet förutsätter och implicerar ett bruk av såväl det talade som det skrivna ordet som innebär att det åsätts ett kontinuerligt giltighetskrav som endast kan prövas och avgöras intersubjektivt. Det innebär också att (det talade och det skrivna) ordet, språket innebär sociala handlingar, att man gör något med språket. Förstår vi varann? Förstår du mitt perspektiv i den här frågan? Inser du på vilka fakta och värderingar jag bygger min argumentation och hur kan din argumentation prövas mot min? Deliberation kan givetvis också användas för att analysera och kritisera hur ett språk kan användas och fungera nedsättande.

Det här handlar i stor utsträckning om en successiv omvandling av skolans verksamhet från vad som kan ses som kunskapsförmedling i en riktning, dvs. från lärare och läromedel till studerande, till ömsesidig kommunikation och meningsskapande som verksamhetens nav. Kort sagt en förskjutning från *elevarbete* som inhämtande av kunskap/kunskapsreproduktion till intersubjektiv bearbetning, kvalificerade *samtal* utifrån problem och perspektiv av skilda slag.

Jämförande forskning mellan s.k. traditionell kunskapsförmedling och den samtalande skolan har bl.a. påvisat en i de flesta avseenden högre kvalitet i lärandet genom samtal. En samtalsundervisning (som givetvis inte genomförs över en natt) visade sig också vara karakteriserad av mer autentiska frågor från lärarna där möjligheter för de studerandes reflektion utvecklades, att de studerandes svar i högre grad kom att bearbetas i samtalet samt att de studerande blev uppmuntrade i betydligt högre grad än i den traditionellt förmedlande undervisningen (Hoel 1998). Här finns ett snabbt växande

de pedagogiskt forskningsfält och några referenser av litet olika slag som i sin tur baserar sig på olika traditioner är Burbules 1993, Säljö 1998 och Gisselberg 1991.

Här öppnar sig emellertid en problematik som inte kan behandlas utförligare i detta sammanhang, och som jag bara vill antyda. Den didaktiska problematiseringen av undervisningens och lärandets, eller hellre kommunikationens och meningsskapandets innehåll leder dessutom till skilda perspektiv i olika ämnesområden.

Föreställningar om barn och ungdom som kapabla att kommunicera och med inneboende potentialer är bland pedagogiska och didaktiska forskare och många lärare i den interna debatten mycket framträdande och påtaglig är även den etablerade synen på den traditionella kunskapsförmedlande skolan som en återvändsgränd. Samtidigt är det den skolan som idag företräkas av mycket starka krafter i det tal om skolan som är dominerande i den allmänna debatten.

Vi står här inför en synnerligen paradoxal situation i den meningen att en förskjutning av skolans verksamhet mot det deliberativa samtalet förutsätter en infrastruktur i skolan som ser helt annorlunda ut än dagens. Samtidigt har skolans ekonomiska situation kraftigt försämrats och stärkt kraven på en traditionell skola, en skola som många studerande ej accepterar. Dessutom flyttar många starka föräldrar sina barn till privata skolor och gröper ur det demokratiska projekt som också handlar om resurser till den allmänna skolan.

Noter

¹ Centrala element i den text som här presenterats går i hög grad tillbaka på egen tidigare utförd forskning. Jag har i texten angett de centrala inspirationskällorna från andras forskning men ej tyngt texten med hänvisningar till egna tidigare arbeten. För den som vill gå vidare i den forskning som jag själv utfört kan här följande referenser som använts omnämnas: Englund 1986ab för en sammanhållen utbildningshistorisk och läroplansteoretisk granskning av samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola där bl.a. de tre utbildningskonceptionerna är ett centralt resultat, Englund 1994 för en sammanställning av tio 1980-talstexter som bl.a. utvecklar tidiga modeller för deliberativ demokrati i skolan. Englund red. 1995 för en antologi om det utbildningspolitiska systemskiftet där bl.a. i kap. 3 Marshalls rättighetsbegrepp utgör utgångspunkt för den kritiska granskning av Maktutredningen som också redovisas här och där i kap. 4 de olika läroplanerna värderas ur demokratisynpunkt. För en diskussion om undervisning som ett ordnat samtal i relation till de tre utbildningskonceptionerna, se Englund 1995. För ett stort antal inlägg (av undertecknad och andra) som på olika sätt berör

relationen skola–demokrati och som också fungerat som plattform och inspiration för denna text, se artiklar i tidskriften *Utbildning och demokrati – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* som började utkomma 1992. Kan beställas från pedagogiska institutionen, Örebro universitet.

² Uppdelningen i funktionalistisk respektive normativ demokratisyn är hämtad från Lewin (1970).

³ Uppdelningen i deltagardemokratisk respektive deliberativ demokratisyn är en uppdelning som är omtvistad och som utvecklats på litet olika sätt av olika forskare under de senaste decennierna där också andra beteckningar ibland valts. Min avsikt är här inte att göra en formell genomgång av de komplicerade skiljelinjer som kan diskuteras eller att närmare diskutera om den ena eller den andre forskaren bör tillhöra den ena eller den andra demokratiteoretiska traditionen. Mitt primära syfte att åtskilja dessa bägge traditioner är för att därvid kunna påvisa den normativa demokratisynens skilda gestalter i den svenska utbildningskontexten.

En tämligen renodlad isärdragning av de bägge traditionerna innebär att den deltagardemokratiska traditionen i betydligt högre grad än den deliberativa har en kommunitär ådra, betonar moral och dygder samt har en mycket optimistisk tro på medborgarnas kapacitet att delta aktivt i de demokratiska beslutsprocesserna. Bland representativa forskare för denna tradition kan nämnas klassiker som Rousseau, J.S. Mill och Cole samt bland aktuella namn Carole Pateman, Benjamin Barber, Robert Bellah, m.fl.

Den deliberativa demokratitraditionen tar sin utgångspunkt i deontologiska intersubjektiva procedurer, betonar rationell argumentation och den offentliga diskussionen av frågor där skilda uppfattningar gör sig gällande. Bland representativa forskare kan nämnas Jürgen Habermas, Amy Gutmann, Dennis Thompson, David Miller, Joshua Cohen, John Dryzek och många andra.

⁴ Autonomibegreppet är notoriskt svårdefinierat genom att det använts inom flera olika traditioner med olika kopplingar och kan inte här analyseras specifikt. En polarisering som kan göra min tankegång tydligare är att skilja mellan vad som skulle kunna betecknas som en privat autonomi – ett rörelseutrymme för den enskilda individen att fullfölja sitt livsprojekt – och en politisk autonomi där självständigheten i högre grad kopplas till utvecklingen av en kapacitet att delta i det politiska beslutsfattandet.

⁵ I rättighetstermer och med specifik referens till Marshalls (1949/1991, jfr Englund red. 1996 kap. 3) klassiska utveckling av rättighetsbegreppet i civila, politiska och sociala rättigheter så kan vi se hur den skisserade utvecklingen kondenserar en specifik motsättning mellan dessa rättigheter. Det nya kravet som ställs på föräldrarnas civila (eller i en annan terminologi negativa) rätt att bestämma över sina barns utbildning står mot den studerandes sociala rätt till en utbildning vars innehåll historiskt garanterats (i parlamentariskt demokratiska former) via staten och under de senaste decennierna (innan detta civilrättsliga krav utvecklades) utvecklats som ett sätt att kvalificera den uppväxande medborgarens politiska rättigheter. Det är nämligen också så som Habermas (1995) preciserat att det endast är

de politiska deltagarrättigheterna som ger medborgarens rättsstatus en reflexiv, självrefererande karaktär. De negativa frihetsrättigheterna och de sociala rättigheterna kan däremot tilldelas paternalistiskt. Rättsstat och socialstat är i princip möjliga också utan demokrati (Habermas 1995 s. 137).

⁶ Kompletterande betraktelser till Schüllerqvist (1995) över förskjutningen av talet om skolan under 1980-talet, exempelvis förskjutningen från offentligt till privat och hur krav på den traditionella skolan växte fram och vilka krafter som drev dessa krav, är önskvärda. För en exemplarisk relativt tidig debatt vad gäller vissa principiella grundfrågor där de skilda perspektiven beträffande offentligt och privat är tydliga, se Rothstein (1988) och Englund (1989).

Referenser

- Bergström, Hans (1997) "Grundskolan har misslyckats". *Dagens Nyheter* 13 juni 1997
- Boréus, Kristina (1994) *Högervåg. Nyliberalism och kampen om språket i svensk offentlig debatt 1969–1989*. Stockholm: Tiden
- Burbules, Nicholas (1993) *Dialogue in Teaching. Theory and Practice*. New York: Teachers College press
- Carlgrén, Ingrid & Englund, Tomas (1995) "Innehållsfrågan, didaktiken och läroplansreformen". I Englund, Tomas red. *Utbildningspolitiskt systemskifte?* s. 205–213
- Crick, Benjamin & Porter, Alex red. (1978) *Political Education and Political Literacy*: London: Longman
- Dagens Nyheter 13 juni 1997
- Dagens Nyheter 19 augusti 1998
- Dewey, John (1916/1966) *Democracy and Education*. New York: Free press
- Durkheim, Emile (1992) *Professional Ethics and Civic Morals*. London: Routledge
- Engellau, Patrik red. (1991) *Skolpeng hösten 92. Den nya välfärden. Medborgarnas offentliga utredningar (MOU) 1991:4*
- Englund, Tomas (1986a) *Curriculum as a Political Problem. Changing Educational Conceptions with special reference to Citizenship Education*. Lund: Studentlitteratur
- Englund, Tomas (1986b) *Sambällsorientering och medborgarfostran i svensk skola*. Pedagogisk Forskning i Uppsala vol. 65/66 Februari 1986. Uppsala universitet: Pedagogiska institutionen
- Englund, Tomas (1989) Offentligt och privat. *Forskning om Utbildning* vol. 16 no. 1 s. 46–49
- Englund, Tomas (1990) På väg mot en pedagogiskt dynamisk analys av innehållet. *Forskning om utbildning* vol. 17 no. 1 s. 19–35
- Englund, Tomas (1994) *Skola för demokrati? Bokslut över ett svunnet 80-tal och en demokratiskt syftande läroplan – Lgr 80: En kommenterad dokumentation av tio texter*. Pedagogisk Forskning i Uppsala 115 Juni 1994
- Englund, Tomas (1995) "På väg mot undervisning som det ordnade samtalet?" I Berg, Gunnar & Englund, Tomas & Lindblad, Sverker red. *Kunskap, Organisation, Demokrati*. Lund: Studentlitteratur, s. 49–70

- Englund, Tomas red. (1995) *Utbildningspolitiskt systemskifte?* Stockholm: HLS Förlag
- Englund, Tomas (1997) "Barns och ungdomars rätt till en pluralistisk utbildning". *Utbildning och demokrati – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* vol. 6 no. 1 s. 5–15
- Englund, Tomas (1999) "Talet om likvärdighet i svensk utbildningspolitik". I Säfström, Carl-Anders & Östman, Leif red.: *Textanalys. En introduktion till syftesrelaterad kritik*. Lund: Studentlitteratur
- Forsberg, Eva (1995) "Elevens inflytande över skolarbetet". *Utbildning och demokrati – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* vol. 4 no. 1 s. 72–96
- Gisselberg, Kjell (1991) *Vilka frågor ställer elever och vilka elever ställer frågor? En studie av elevens frågor i naturorienterade ämnen i och utanför klassrummet*. Pedagogiska institutionen, Umeå universitet
- Gutmann, Amy (1987) *Democratic Education*. Princeton: Princeton University press
- Gutmann, Amy & Thompson, Dennis (1996) *Democracy and Disagreement. Why moral conflict cannot be avoided in politics, and what should be done about it*. Cambridge: Harvard University press
- Habermas, Jürgen (1995) *Diskurs, rätt och demokrati*. Göteborg: Daidalos
- Hoel, Torlaug (1998) "Laering og undervisning i et dialogisk perspektiv". *Utbildning och demokrati – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* vol. 7 no. 2 s. 67–77
- Kymlicka, Will & Norman, Wayne (1999) "Medborgarens återkomst". *Ord & Bild* no. 1 s. 42–49
- Lewin, Leif (1970) *Folket och eliterna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Lewin, Leif (1998) *Bråka inte. Om vår tids demokratisyn*. Stockholm: SNS Förlag
- Liedman, Sven-Eric (1983/1986) "Kunskaper och kontroverser". I Naeslund, Jon red.: *Kunskap och begrepp*. Stockholm: Liber
- Ljunggren, Carsten (1995) "Skola för bildning och frågan om demokrati". I Englund, Tomas red. *Utbildningspolitiskt systemskifte?* s. 182–204

- Ljunggren, Carsten (1998) "Ny skola och gammal – synpunkter på publikationer från 1997 års skolkommitté". *Utbildning och demokrati – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* vol. 7 no. 1 s. 1–8
- Läroplaner för grundskolan 1962, 1969 och 1980
Läroplaner för det obligatoriska skolväsendet och de frivilliga skolorna 1994. Stockholm: Utbildningsdepartementet
- Palme, Olof (1972) "Demokrati är att förändra den sociala verkligheten". I Åkerman, Nordal red.: *Demokratibegreppet. Det nya samhället* 7. Stockholm: Prisma s. 60–70
- Petersson, Olof & Westholm, Anders & Blomberg, Göran (1989) *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons
- Petersson, Olof & Hermansson, Jörgen & Micheletti, Michele & Teorell, Jan & Westholm, Anders (1998) *Demokrati och medborgarskap. Demokratirådets rapport*. Stockholm: SNS Förlag. DN-debatt 19 augusti 1998.
- Popkewitz, Thomas (1991) *A Political Sociology of School Reform. Power/Knowledge in Teaching, Teacher Education and Research*. New York: Teachers College press
- Prop. 1950:70 angående riktlinjer för skolväsendets utveckling
Prop. 1978/79:180 läroplan för grundskolan
- Richardson, Gunnar (1978) *Svensk skolpolitik 1940–1945*. Stockholm: Liber
- Reese, William (1988) "Public schools and the common good". *Educational Theory* vol. 38 no. 4 s. 431–440
- Rothstein, Bo (1988) "Noteringar om privat och offentligt inom skolvärlden". *Forskning om Utbildning* vol. 15 no. 3 s. 29–34
- Rothstein, Bo (1994) *Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik*. Stockholm: SNS Förlag
- Schüllerqvist, Ulf (1995) "Förskjutningen av svensk skolpolitisk debatt under det senaste decenniet". I Englund, Tomas red. *Utbildningspolitiskt systemskifte?* s. 44–106
- Skolöverstyrelsen: Rapport 1986-04-11. Undervisning och betygssättning i naturorienterade och samhällsorienterade ämnen i grundskolan. Regeringsuppdrag 1982-11-25
- SOU 1948:27 1946 års skolkommissons betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling
- SOU 1985:30 *Skola för delaktighet*

- SOU 1990:44 *Demokrati och makt i Sverige*
- SOU 1992:94 *Skola för bildning*
- SOU 1997:121 *Skolfrågor. Om skola i en ny tid*
- Sundgren, Gunnar (1996) *Kunskap och demokrati*. Lund: Studentlitteratur
- Säfström, Carl-Anders & Östman, Leif (1995) "Den nya utbildningsretoriken". I Englund, Tomas red. *Utbildningspolitiskt systemskifte?* s. 156–167
- Säljö, Roger (1998) "Lärande – att behärska institutionella former av kommunikation". *Utbildning och demokrati – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* vol. 7 no. 2 s. 15–28
- Timplaner och huvudmoment för studieplaner för skolor av A- och B-form vid försöksverksamhet i anslutning till 1946 års skolkommis-sions principförslag*. Stockholm: Skolöverstyrelsen
- Tingsten, Herbert (1969) *Gud och Fosterlandet*. Stockholm: Norstedts
- Utbildning och demokrati – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik

Demokrati i skolan?

*Mats Lundström*¹

Riksdag och regering fattade under våren 1997 beslut om att på försök tillåta inrättandet av lokala skolstyrelser med elevmajoritet inom gymnasieskolan.² Syftet var att ge eleverna en avgörande makt i såväl administrativa som pedagogiska frågor.

Förslaget till elevmakt sägs bygga på demokratins princip. Men argumentationen är mer komplex än så. En rad argument handlar om förmodade effekter av förslagets genomförande – ökat inflytande för den enskilde eleven, ökad studiemotivation, ”demokratisk fostran” och kompetensutnyttjande.³

Demokratins princip är fundamental för vårt samhällsskick – inte bara som institutionell ordning utan också som samhällsbärande normsystem. Studiet av demokrati är därför central i statsvetenskaplig forskning. Olika frågor ställs i denna forskning. Grovt sett kan man skilja mellan tre typer av frågeställningar: empiriska, teoretiska och normativa. Den empiriska demokratiforskningen undersöker samhälleliga förutsättningar och konsekvenser av demokrati.⁴ Den teoretiska demokratiforskningen för abstrakta resonemang om demokratins innebörd och de beslutsregler som den bygger på. Den normativa demokratiforskningen diskuterar värderingar och argument som talar för och emot demokrati.

Denna rapport bygger till största delen på rön från den teoretiska och den normativa demokratiforskningen. I fokus står en principiell diskussion om innebörden och önskvärdheten av demokrati i skolvärlden. Någon empirisk utredning av olika sätt att genomföra elevdemokrati görs inte.

Jag har närmare bestämt två syften. 1. Att tolka och precisera idéer och argument rörande demokrati i skolan, så som de formuleras i nationella styrdokument, utredningar och riksdagstryck. 2. Att kritiskt diskutera dessa argument och idéer utifrån en statsvetenskaplig diskurs.

Texten kan uppfattas som polemisk och kritisk till regeringens förslag om elevstyrda skolstyrelser. Min ambition är dock att vara

kritisk i en vetenskaplig mening, inte i en politisk. Som statsvetare ser jag som min uppgift att problematisera och analysera regeringens förslag utifrån dess egna premisser. Jag har tagit på mig rollen som ”opponent”. Någon annan roll vore inte möjlig.

Demokratibegreppet

Hur skall man egentligen definiera ”demokrati”? Den framlidne partiledaren Gösta Bohman har sagt att man lika gärna kan kalla demokrati för ”Karlsson”. Man kan förmoda att denna kommentar är inspirerad av Karl Poppers begreppsnominalism.⁵ Att definiera är, enligt nominalismen, att sätta ett namn på något man föreställer sig. Definitioner är inte sanna eller falska, utan språkliga konventioner som möjliggör kommunikation. Det viktiga är att medlemmarna i en viss språklig gemenskap tänker på ungefär samma sak när de hör eller läser ett ord. Ordet diktatur” kan fungera lika bra som ordet ”demokrati”.⁶

Man kan skilja mellan två typer av definitioner: lexikaliska och stipulativa.⁷ En lexikalisk definition anger hur en viss term faktiskt används i en språklig gemenskap. Denna typ av definition kan tolkas som ett empiriskt påstående som är sant eller falskt. Men den kan också tolkas som en norm, som inte har något sanningsvärde – en norm som väljs därför att den tillämpas i en viss språklig gemenskap. I en s.k. stipulativ definition anges en regel för en terms innebörd i ett visst sammanhang oavsett vad termen betyder i andra sammanhang.

Att stipulera en definition av ”demokrati” vållar inga större problem. Däremot är det svårare att tydligt ange vad termen betyder eller har betytt alltsedan den började användas. Det faktum att termen är värdeladdad gör dess innebörd särskilt kontroversiell. En vanlig uppfattning bland statsvetare är att demokratibegreppet är ”essentially contested” därför att det är oskiljaktigt integrerat i normativ politisk teori.⁸ När man definierar termen demokrati tror man sig uttrycka politiska värderingar. Samma sak gäller ”frihet” och ”jämlighet”.

En oenighet i politiska värderingar uttrycks ofta i termer av språklig oenighet. Den enorma politiska prestige i demokratins idé ”smittar av sig” på termen ”demokrati”, vilket gör det frestande att, medvetet eller omedvetet, utnyttja den för att beteckna alla möjliga ståndpunkter som man vill försvara. Termen ”demokrati” används i ett slags övertalningsdefinitioner av politiska program.⁹ Man modi-

fierar begreppet demokrati, genom att lägga till något man anser önskvärt, utan att byta term. Det var detta som Tingsten vände sig emot när han anklagade ”den nya vänstern” för att missbruka demokratibegreppet. De använde, som Nils Elvander uttryckte det, en ”innehållslig” definition av ”demokrati”.¹⁰

Att en definition av ”demokrati” är ”innehållslig” betyder att den inkluderar ett tänkbart utfall av demokratiska procedurer i begreppet demokrati. Socialistiska produktionsförhållanden är inte, menade Tingsten, ett definitoriskt villkor för demokrati, men kan genomföras (eller inte genomföras) inom ramen för politisk demokrati. Demokratien är neutral i förhållande till socialism och kapitalism. Man kan vara demokrat, ”men därjämte socialist, liberal eller konservativ”, som Tingsten uttryckte det.¹¹ Med denna formulering ville Tingsten uttrycka föreställningen att demokrati är en ”överideologi”. Men kan vara enig om demokratins värde och samtidigt vara oenig i en mängd olika politiska sakfrågor. Enligt Tingsten innebär demokrati ”en bestämd organisation av statsstyrelsen, en organisation, i vilken regelmässiga och legalt obundna folkliga opinionsyttringar – i praktiken huvudsakligen i form av val – är centrala moment”.¹²

Enligt Tingstens definition ovan betecknar ”demokrati” ett sakförhållande; det faktum att en stat är demokratisk implicerar inte att den är rättvis, god eller human. Men ofta används ”demokrati” för att uttrycka ett värdeomdöme. Den amerikanske filosofen John Dewey karakteriserade ”demokrati” som ”the truly human way of living”.¹³

Ambitionen hos många statsvetare, t.ex. Alf Ross, Herbert Tingsten och Robert Dahl, har dock varit att ge termen demokrati en beskrivande innebörd i enlighet med dess etymologiska ursprung.¹⁴ Det grekiska ordet ”demokrati” betyder helt enkelt folkstyre av en stat. Avsikten är att föreslå en definition som är både vetenskapligt fruktbar och i linje med ett dominerande språkbruk.¹⁵

Trots att demokratibegreppet är ”essentially contested” kan man inte komma ifrån att den haft en grundbetydelse som ända sedan antiken dominerat språkbruket. Demokrati är en form för kollektiv maktutövning av jämlika medborgare. Under antiken var demokratin direkt; i modern tid är den representativ. Men i båda fallen är demokrati ett sätt att fördela makt över en stat.

Robert Dahls demokratidefinition

Dahl anger fem villkor för demokrati:¹⁶

1. Jämlikhet i beslutsproceduren
2. Effektivt deltagande
3. Upplyst förståelse
4. Kontroll av dagordningen
5. Inklusivt demos.

Dahls definition kan uppfattas som en rekonstruktion av ett språkbruk. Den kondenserar innebörden av demokrati som detta styrelseskick uppfattades under antiken. De fem punkterna uttrycker en "idealtypsdefinition" av demokrati, det vill säga en teoretisk renodling av demokratibegreppet. Därmed uttrycker den något som aldrig kan realiseras fullt ut. Men existerande demokratier kan mätas mot dessa punkter.¹⁷ En sådan mätning är rent deskriptiv; den anger graden av demokrati.

En idealtyp är en teoretisk konstruktion som inte bör förväxlas med ett normativt politiskt ideal. Dahls fem punkter anger bara ett begreppsinnehåll.¹⁸ Man kan acceptera Dahls definition, utan att vara anhängare av demokrati i den mening som han anger. Definitioner är terminologiska konventioner som inte implicerar något politiskt eller moraliskt ställningstagande.

Dahls demokratidefinition sägs vara proceduriell – liksom Tingstens. Den proceduriella innebörden av demokrati har också formulerats av den engelske statsvetaren Brian Barry:

By democratic procedure I mean a method of determining the content of laws (and other legally binding decisions) such as that the preferences of the citizens have some formal connection with the outcome in which each counts equally.¹⁹

Att demokrati är en procedur för beslutsfattande innebär att tänkbara utfall ligger utanför demokratibegreppet, vilket framhålls av Barry:

That is to say, I reject the notion that one should build into 'democracy' any constraints on the content of the outcomes produced, such as substantive equality, respect for human rights, concern for the general welfare, personal liberty, or the rule of law.²⁰

Vilka politiska institutioner bör finnas i en demokrati? Vilka samhällssystem kan kallas demokratiska? Den proceduriella demokratidefinitionen anger bara en abstrakt idealtyp, som kan implementeras

på olika sätt. Grundprincipen är jämlikt fördelad makt över en stat bland medborgare. Den är förenlig med både direkt och indirekt demokrati. Men de stater vi kallar demokratiska bygger på indirekt demokrati, dvs. på politisk jämlikhet i valet av politiska representanter. Dahl har angett sju politiska institutioner som är nödvändiga i en indirekt demokrati:²¹

1. Valda makthavare
2. Fria och rättvisa val
3. Allmän rösträtt
4. Allmän valbarhet
5. Yttrandefrihet
6. Informationsfrihet
7. Organisationsfrihet.

Tillsammans bildar dessa punkter en s.k. klassdefinition av demokrati. De avgränsar mängden av stater som kan kallas demokratiska. Dessa sju punkter kan dock konkretiseras i olika valsystem, beslutsregler och konstitutionella arrangemang. Att närmare gå in på demokratins konkreta utformning i olika länder faller utanför ramen för denna text. Det viktiga är att försöka ange en grundbetydelse i begreppet demokrati, som är relevant i diskussionen av skoldemokrati.

Enligt min mening fångar alla de tre statsvetare som diskuterats ovan (Tingsten, Dahl och Barry) in en kärna i demokratibegreppet, som få förnekar trots djupa meningsmotsättningar om demokratins mål och medel. Jag vill lyfta fram följande grundläggande element i demokratibegreppet:

1. Maktprincipen: demokrati är en fördelning av makt över en stat.²²
2. Jämlikhetsprincipen: demokrati ger alla medborgare lika rätt och möjlighet att utöva politisk makt över en stat.
3. Suveränitetsprincipen: demokrati ger konstitutionella möjligheter till oinskränkt medborgarmakt över en stat.

Demokrati bör inte förväxlas med statens makt över ett samhälle. Medborgarmakten gäller beslut och åtgärder inom statsmakten. Vad medborgarna använder staten till beror på vilka beslut som fattas.

Majoritetsprincipen

Den beslutsprincip som främst förknippas med demokrati är majoritetsprincipen. Men sambandet är inte självklart. Majoritetsprincipen härleds inte ur en rätt för majoriteten att styra, utan ur kravet på att alla skall vara med och styra.²³

Den viktigaste konkurrenten till majoritetsprincipen är enhällighetsprincipen. Enhällighetsprincipen innebär dock att en individ i praktiken får vetorätt mot varje beslut. Detta argument har anförts mot att enhällighetsprincipen skulle vara demokratisk; den strider mot principen om politisk jämlikhet.²⁴ Å andra sidan ger enhällighetsprincipen ett maximalt skydd mot tvång mot enskilda individer. Spänningen mellan dessa två beslutsprinciper speglar konflikten mellan demokrati och liberalism. Majoritetsprincipen ger utrymme för kollektiva handlingar. Enhällighetsprincipen ger garanti för individens samtycke.²⁵

Av det faktum att majoritetsprincipen är det mest demokratiska sättet att fatta beslut på följer inte att ju fler beslut som fattas enligt majoritetsprincipen i ett samhälle, desto mer demokratiskt är samhället. Det finns en ofta förbisedd tvetydighet i demokratibegreppet. Som bekant använder man både termerna folkstyre och folksuveränitet som synonymer till demokrati. Men dessa två termer drar begreppsligt åt olika håll. "Folksuveränitet" betecknar den yttersta och avgörande maktutövningen i en stat. "Folkstyre" kan beteckna en administrativ princip, ett sätt att styra och fatta beslut.²⁶

För att förtydliga skillnaden kan man göra en distinktion mellan beslutsprocedurer av första och andra ordningen. De senare reglerar beslut om beslut. Beslutsprocedurer kan stå i ett hierarkiskt förhållande till varandra; beslut på en högre nivå kan styra beslutsprocedurer på en lägre nivå. Man kan, kort sagt, besluta om beslutsregler. Demokrati i meningen folksuveränitet innebär att folket är suveränt att fatta beslut om beslutsregler inom olika samhällsområden. Det är således en öppen fråga om och var majoritetsprincipen skall tillämpas.

Ett demokratiskt styrelseskick vilar på en konstitution som säger att all offentlig makt utgår ifrån folket (jfr RF 1 kap. 1 §). Denna folksuveränitetsprincip är en konstitutionell princip som säger vilka som har befogenhet att fatta beslut om lagar. Den säger inte att folket eller dess representanter skall delta i styrandet av hela samhället. Folkmakten kan användas för att delegera makt till domstolar, förvaltningsmyndigheter eller internationella organ (t.ex. EU).²⁷ Den kan också användas för att införa självförvaltning inom olika

sektorer, t.ex. inom kommuner eller skolväsendet. Men folksuveränitetens princip pekar inte ut någon särskild regulativ princip inom den demokratiska statens jurisdiktion. Det minimala kravet som folksuveränitetsprincipen ställer är att man inte avskaffar en demokratisk beslutsregel på den högsta, konstitutionella nivån. Det är dock inget som hindrar att man via demokratiska beslut kommer fram till att inte tillämpa demokratiska principer inom en mängd olika områden.

Med en metafor, lånad från Robert Dahl, kan man likna ett demokratiskt samhälle vid en kinesisk ask, som rymmer en mindre ask som rymmer en mindre osv.²⁸ Demokrati innebär att den största asken är demokratiskt uppbyggd. Huruvida de andra askarna ”innehåller” demokrati är inte avgörande för graden av demokrati i samhället. Strängt taget är demokratiska procedurer ett ganska ovanligt sätt att fatta beslut på i demokratiska samhällen. Avgörande är vilken styrningsprincip som man i demokratisk ordning finner lämplig inom olika verksamheter.²⁹ Majoritetsprincipen kan vara ineffektiv eller illegitim inom olika områden. I vårt samhälle finns många olika regulativa principer: ämbetsmannastyre genom lagar, marknadsstyrning, korporativ styrning via organisationer, brukarinflytande etc.³⁰

Demokrati innebär makt att reglera. Följaktligen är det en öppen fråga vilka regleringsprinciper som blir utfallet av en demokratisk beslutsprocedur. Man kan inte härleda ett krav på självförvaltning genom majoritetsstyre ur demokratins princip, lika lite som man kan härleda krav på individuella eller kollektiva rättigheter (som går utöver demokratiska politiska rättigheter). Demokratins maktägande subjekt är medborgarna. Medborgarkollektivet är suveränt i förhållande till andra kollektiv, t.ex. löntagargrupper, kapitalägare, kulturella minoriteter, studenter, lärare och elever.

Demokrati och rättsstat

I västerländska demokratier förenas, i varierande proportioner, folksuveränitetsprincipen med ett rättsstatsideal.³¹ Rättsstatsidealet härrör från en naturrättslig upplysningstradition, som sätter individens rättigheter framför folksuveräniteten.³² Statsmakten skall vara både bunden och begränsad. Principen om maktindelning, som främst förknippas med Montesquieu, motiverades av en rädsla för majoritetsstyre.³³ Statens yttersta legitimitetskälla var den individuella naturrätten, inte folkviljan.

Man brukar skilja mellan två olika typer av rättsstatsideal: den formella rättsstaten och den materiella rättsstaten.³⁴ I den formella rättsstaten gäller legalitetsprincipen, vilken betyder att ”den offentliga makten utövas under lagarna” som det står i regeringsformen.³⁵ Maktutövningen måste helt enkelt ske i enlighet med regler som bestäms av gällande rätt. Även förändringen av regler måste ske enligt regler, dvs. enligt konstitutionen. Men den politiska makten begränsas bara av proceduriella hinder i en formell rättsstat. Alla politiska målsättningar, inklusive demokratins avskaffande, kan i princip genomföras.

I en materiell rättsstat, däremot, råder absoluta förbud mot att genomföra vissa sakinriktade beslut. I både USA:s och Tysklands konstitution finns naturrättsligt motiverade paragrafer som förbjuder majoriteten att fatta vissa beslut. Det engelska uttrycket ”rule of law” motsvaras av materiell rättsstat, medan uttrycket ”rule by law” motsvaras av formell rättsstat.³⁶ Som framgår av citatet av Brian Barry ovan, finns det inget i demokratins princip som säger att besluten bör respektera ”rule of law”, det vill säga rättigheter som inte ingår i den demokratiska proceduren. På ett begreppsligt plan kan därför den materiella rättsstaten, dvs. kravet på ”rule of law” sägas innebära en inskränkning av demokratin.

Den materiella rättsstaten har dock vissa gemensamma kännetecken med den ”tunnare” formella rättsstaten, som bara kräver legalitet. Båda innebär krav på förutsebarhet och likabehandling i den offentliga maktutövningen. Men i den materiella rättsstaten krävs inte bara förutsebarhet utan förutsebarhet i enlighet med vissa substantiella rättighetsprinciper. Den formella rättsstatens legalitetsprincip säger bara att gällande rätt skall respekteras, medan den materiella rättsstaten kräver något mer. Den kräver att gällande rätt aldrig får kränka vissa rättigheter – oavsett om besluten tas i demokratisk ordning.³⁷

Förhållandet mellan demokrati och rättsstat har, som vi skall gå in på senare, en principiell relevans för de försök med skoldemokrati som regeringen föreslagit. Likabehandling och förutsebarhet i utbildningsväsendet sätter gränser för all diskretionär maktutövning – även den som utövas av elever. Även respekt för individers och kulturella minoriteters rättigheter måste vägas mot demokratiska styrelseformer i skolan.

Demokrati är, för att citera Alf Ross, ”ett rättssystem, inte en morallära”.³⁸ De rättigheter som demokrati ger varje medborgare regleras i den positiva, dvs. den gällande, rätten. Den positiva rätten är, liksom följaktligen även demokrati, något som är skilt från mora-

len.³⁹ Men demokrati, kan liksom andra institutioner, försvaras av olika moraliska principer.

Demokrati bör, sammanfattningsvis, betraktas som en maktstruktur som ger alla individer inom ett demos samma rätt att utöva kollektiv makt över en stat. Termen demokrati är deskriptiv, vilket innebär att den inte uttrycker något värdeomdöme. Däremot kan demokrati försvaras av olika värdeprinciper, vilket är ämnet för nästa avsnitt.

Normativa demokratiteorier

Normativa demokratiteorier besvarar frågor av typen: Varför är demokrati att föredra framför andra styrelseskick? Vilka moraliska värdeprinciper ligger till grund för försvaret av demokrati? Men normativa demokratiteorier rymmer också ofta svar på frågor om vad termen ”demokrati” betyder och demokratins förutsättningar. Värdeprenisser vävs ofta samman med definitioner och faktuelle föreställningar om människans och samhällets natur.

Elitister och deltagardemokrater

I statsvetenskapliga läroböcker har demokratiteoretiker traditionellt delats in i två skolbildningar: å ena sidan deltagardemokrater (eller participationister), å andra sidan elitister (eller realister). Deltagardemokraterna vill hålla fast vid det antika demokratiidealet med direkt folkstyre. De kallas därför ofta för klassiska demokrater. Elitisterna däremot vill revidera det ursprungliga demokratibegreppet. De menar att modern demokrati med nödvändighet måste vara ett elitstyre; folkstyre är både en teoretisk och praktisk omöjlighet. Deras demokratidoktrin benämns därför ofta ”revisionistisk”.⁴⁰

De mest namnkunniga företrädarna för den deltagardemokratiska skolan är Rousseau, J. S. Mill, gillesocialisten G. D. H. Cole och den australiensiska statsvetaren Carole Pateman. På äldre dagar har även amerikanen Robert Dahl utvecklats i denna riktning.⁴¹ Den s.k. diskursdemokratiska skolan (som behandlas mer utförligt nedan) med Jürgen Habermas i spetsen ligger nära deltagardemokraterna. Skillnaden är att den förra lägger större vikt på samtalets legitimitetsskapande funktion – både i en empirisk och en moralisk mening. Demokrati är ett sätt att gemensamt finna moraliska och politiska principer, som alla kan acceptera – och som också faktiskt är moraliskt försvarbara. Deltagardemokraterna, däremot, betonar

demokratins fostrande funktion. Därför fäster deltagardemokrater större vikt vid demokratiska procedurer på lägre nivåer, t.ex. genom självförvaltning i arbetslivet, medan diskursdemokraterna betonar den samhälleliga, medborgerliga demokratin.⁴²

Elitisterna hävdar att den ursprungliga formen av demokrati bara lämpar sig i små statsstater. Demokratin i moderna nationalstater måste vara indirekt vilket i praktiken innebär ett slags elitstyre. De mest kända företrädarna för denna skola är Harry Eckstein, Giovanni Sartori, den yngre Robert Dahl och Joseph Schumpeter. Den senare reviderade innebörden i termen demokrati. Han kallas därför revisionist. Och eftersom argumentet för denna terminologiska revision var att demokrati i dess ursprungliga innebörd var omöjlig att genomföra, kallas han också realist.⁴³

Klassisk demokrati är både omöjlig och farlig att försöka genomföra, hävdade Schumpeter. Folkviljan är en teoretisk fiktion utan reellt innehåll. Den vanliga medborgaren saknar också kompetens att fatta rationella beslut. Statens styre bör därför överlämnas åt en elit. Medborgarna bör ägna sig åt sina privatliv. Denna arbetsdelning mellan folket och eliten gynnar social, ekonomisk och politisk stabilitet.⁴⁴

Elitister och participationister bygger sina teser på olika föreställningar om människans natur. Deltagardemokraterna sägs ha en optimistisk syn på människors förmåga och vilja att delta i politiska beslutsprocesser. De betraktar demokrati som ett instrument för individens självförverkligande i en kollektiv gemenskap. Elitisterna har en mer pessimistisk människosyn. Deras syn på politiskt deltagande präglas av de katastrofer som de anser att stora massrörelser som kommunismen och nazismen förorsakat. De ser en fara i alltför stort politiskt engagemang från medborgarnas sida. Inspirerade av sociologen Robert Michels tes om massväldets nödvändiga övergång i oligarki ("oligarkins järnlag"), hävdar de att alla massrörelser riskerar att utvecklas till elitstyrda "arméer".⁴⁵ Deltagardemokrati kan leda till ett instabilt massvälde som blir till en täckmantel för totalitärt styre.

Eftersom alla samhällen med nödvändighet styrs av eliter, kan demokrati bara innebära ett av medborgarna kontrollerat elitstyre. Demokrati innebär, kort sagt, en tävlan mellan eliter om medborgarnas godkännande i periodiskt återkommande val. Elitisterna anknyter till den klassiska liberalismens negativa försvar av demokrati. Ett konstitutionellt begränsat folkstyre betraktas som det bästa sättet att undvika de värsta politiska olyckor. Ett klassiskt uttryck för detta synsätt är Winston Churchills välkända yttrande: "Democracy

is the worst form of government, except for all the others.”⁴⁶ Många sentida liberalers försvar av demokrati har byggt på samma synsätt. Även om demokrati inte garanterar individens frihet erbjuder den det bästa skyddet för den. Så resonerade t.ex. F. A. Hayek och Karl Popper.⁴⁷

Elitisternas pessimistiska syn på demokrati stärktes av nobelpristagaren Kenneth Arrows s.k. omöjlighetsteorem. Han visade att majoritetsprincipen, som demokratiskt styre vilar på, inte pekar ut en entydig ”folkvilja” utan att man bryter mot ett antal rimliga villkor. Arrow byggde vidare på den franske upplysningsfilosofen Condorcets upptäckt av s.k. cykliska preferenser i majoritetsbeslut.⁴⁸ Majoritetsbeslut med parvis eliminering är ingen säker metod för att nå fram till en ”folkvilja”, eftersom olika beslut kan manipuleras fram. Det finns ett teoretiskt ofrånkomligt godtycke i demokratiska procedurer, som gör att talet om folkviljan är en myt, menade Condorcet. Samma perspektiv på demokrati anlägger den amerikanske statsvetaren William Riker, som i demokrati enbart ser ett sätt att undvika öppen maktkamp mellan olika eliter.⁴⁹

En något mer optimistisk syn på folkviljans förverkligande har den s.k. rational choice-skolan.⁵⁰ Denna skola hänförs också till det elitistiska lägret, men den hävdar, i analogi med neoklassisk teori om marknaden, att medborgaren kan styra politiken på samma sätt som konsumenten kan styra produktionen. Politikerna säljer politiska beslut som de ”paketerar” i ideologier. Konsumenterna, dvs. väljarna, väljer ett ”varumärke”, t.ex. liberaler eller konservativa, därför att de av erfarenhet har kunnat lita på att dess ”producent” levererar varor av god kvalitet. Den italienske statsvetaren Giovanni Sartori har myntat uttrycket ”demodistribution” för att karakterisera denna instrumentalistiska demokratisyn.⁵¹ Demokratins värde ligger i att den levererar ”varor” som väljarna vill ha, men som de själva inte ”producerar”. Folkmakt, däremot, bygger på att folket självt deltar i ”produktionen” av de nyttigheter som det politiska systemet levererar. Men, menar Sartori, folkmakt är en ineffektiv och farlig metod i stora politiska system. Vare sig man har ”demodistribution” eller demokrati, består dess värde i nyttomaximering. (Denna rationalistiska demokratisyn behandlas senare i diskussionen om ”demokratisk fostran”.)

Den elitistiska skolan har en liberal och konservativ slagsida, medan deltagardemokraterna ligger nära socialister och syndikalister. Herbert Tingsten brukar också hänföras till det elitistiska lägret. Hans idé att demokratin legitimeras av en överideologi kan dock vara relevant även för de som vill ha mer direktdemokratiska insti-

tutioner. Även uppfattningen att demokrati är en procedur för beslutsfattande kan förenas med både en elitistisk och participationistisk demokratisyn. Oavsett vilka som antas ha makten och oavsett vad de antas realisera, innebär demokrati en procedur för maktutövning. Robert Dahls proceduriella demokratidefinition, som angetts ovan, bygger på den klassiska, direktdemokratiska doktrinen.

Förslaget att införa elevmakt i skolorna anknyter naturligtvis mer till den deltagardemokratiska traditionen än till den elitistiska. Att ge eleverna majoritet i styrelsen över ett gymnasium ligger väl i linje med G. D. H. Coles syndikalistiska program.⁵² Men deltagardemokrati i Rousseaus tappning bygger mer på medborgarmakt än självförvaltning. Detsamma gäller den s.k. diskursdemokratin. Den elitistiska skolans kritik av deltagar- och diskursdemokrati blir också relevant. Vilka får egentligen makt – eleverna eller en liten elit? Vi återkommer till dessa frågor när vi närmare skall granska regeringens argument för elevmakt. Först skall vi gå in lite närmare på tre slags normativa demokratiteorier.

Tre typer av normativa demokratiteorier

Elitister kontra participationister är en ganska grov och delvis föråldrad indelning av normativa demokratiteorier. Modern politisk teori erbjuder mer precisa indelningsgrunder. Om man tar fasta på den normativa frågan – varför är demokrati värdefull? – kan man urskilja tre typer av demokratiteorier.⁵³ De två första ser demokrati som ett medel att nå ett visst mål; enligt den tredje är demokrati en rättvis procedur som har ett värde i sig oberoende av sina konsekvenser.

1. Folkviljeteorier

Utgångspunkten för denna typ av teori är att finna en beslutsordning som förverkligar folkviljan – vilken den än är. Demokrati har ett värde därför att den erbjuder en procedur för preferensaggregering – en procedur som tillmäter allas preferenser lika stor vikt. Målet är kollektiv rationalitet bland jämlika medborgare. Kollektiv rationalitet kan, liksom individuell rationalitet, ses som en rangordning av ett antal möjliga beslutsalternativ. Denna rangordning skall uppfylla en mängd villkor, t.ex. transitivitet, fullständighet och paretooptimalitet.⁵⁴ Inom den s.k. social choice-teorin har man utvecklat en avancerad teoribildning kring möjligheten att härleda en

kollektiv rangordning av olika beslutsalternativ ur individuella rangordningar. Argumentet för demokrati är, enligt en folkviljeteori, helt enkelt att den erbjuder en politisk teknik för att på jämlik basis överföra individers önskningar till ett kollektivt beslut.

Utan att närmare gå in på alla de tekniska problem som den kollektiva rationaliteten aktualiserar, kan man konstatera att den är moraliskt tom. Folkviljeteorier förhåller sig till demokrati, som neoklassisk ekonomisk teori förhåller sig till marknad.⁵⁵ I båda fallen utvärderas ett institutionellt regelverk i ljuset av dess förmåga att tillfredsställa folks preferenser. Utvärderingskriteriet bygger inte på någon annan norm än att människors önskningar bör förverkligas – vilka de än är. Om medborgarna vill slänga ut alla invandrare kan demokratin erbjuda en effektiv maktstruktur för att förverkliga detta mål.

Det finns, paradoxalt nog, en koppling mellan folkviljeteorier och den elitistiska demokratisyn som företräds av t.ex. Anthony Downs och Giovanni Sartori.⁵⁶ Demokrati är ett rationalistiskt projekt, vars yttersta värde ligger i preferenstillfredsställelse. Folkviljeteorier hyllar primärt inte folkmakt, utan det som Sartori kallar ”demodistribution”; det politiska systemet skall leverera de nyttigheter som medborgarna önskar. Vilka som producerar nyttigheterna är egalt.

Rousseaus försvar av demokrati i termer av allmänviljan kan tolkas på ett liknande sätt. Demokratins mål är kollektiv rationalitet. Han antog att majoritetsregeln leder till beslut som ingen har intresse av att gå emot. Med hjälp av spelteori kan man visa att de som går emot ett majoritetsbeslut i ett samarbetsproblem av typen ”fångarnas dilemma”, går emot sina egna intressen.⁵⁷ Demokrati är ett sätt att koordinera individuella strävanden så att man undviker effektivitetsförluster som ingen vill ha.

Det finns dock inget analytiskt samband mellan demokrati och folkviljans förverkligande. Det är en empirisk fråga huruvida demokratiska procedurer är mest ändamålsenliga. En brist i Rousseaus försvar av demokrati är att han inte klargör sambandet mellan människors politiska deltagande och den effektiva ordning som allmänviljan kräver.⁵⁸ Teoretiskt kan en upplyst despot fatta beslut som realiserar folkviljan. Man kan också tänka sig att folkviljan realiseras utan direkta politiska beslut, t.ex. genom marknaden.

Folkviljeteorier har också, paradoxalt nog, vissa likheter med Hobbes teori om Leviathan, dvs. idén om att alla tjänar på att en diktator upprätthåller en ordning som ger alla skydd till liv och lem. Båda betraktar politiska institutioner som ett ”modus vivendi”, dvs.

som en rationell förhandlingslösning mellan rationella nyttomaximerare.⁵⁹ Detta är den s.k. public choice-skolans tes; politik bör gå ut på att möjliggöra effektivt samarbete mellan individer.⁶⁰ Någon moralisk måttstock som står över enskilda individers preferenser erkänns inte. Individer kan ha önskemål som grundas på moraliska ställningstaganden, men dessa ges samma vikt som andra önskningsar. Demokratin särskiljer inte egoistiska eller amoraliska preferenser från moraliska preferenser. Folkviljan bestämmer målen för den demokratin oavsett vad den vill.

2. Utfallsteorier

Utfallsteorier försvarar, i likhet med folkviljeteorier, demokratin i termer av dess konsekvenser. Men utvärderingen bygger på normativa principer som gäller oberoende av vad folkviljan önskar. Att demokratin realiserar folkviljan är inte tillräckligt för att försvara demokratin. Demokratin utvärderas utifrån en moralisk måttstock.

Ett typiskt exempel på en utfallsteori är utilitarismen. Demokrati försvaras om den leder till maximering av välfärd. Detta gäller både hedonistiska utilitarister (som ser till lycka) och preferensutilitarister (som ser till önskningsar); maximering av välfärd går före kollektiv rationalitet.

Ett annat exempel på en utfallsteori är Rawls teori om social rättvisa. Den erbjuder ett utvärderingskriterium för en moralisk bedömning av ett samhälles grundläggande politiska struktur, inklusive demokratin. Rawls formulerade två rättvisepinciper.⁶¹ Den första säger att alla medborgare skall garanteras civila och politiska rättigheter som är lika för alla. Den andra säger att ojämlikhet med avseende på primära nyttigheter (inkomst, sjukvård, utbildning, etc.) är legitim om de sämst ställda gynnas av den (differensprincipen). Rawls rättviseteori härleds ur ett hypotetiskt, kontraktsteoretiskt resonemang. Demokratin ges ett värde som medel att genomföra principer för social rättvisa – principer som gäller oberoende av om den stöds av en majoritet.⁶²

Även den s.k. diskursdemokratin, som tidigare nämnts, kan hänföras till en utfallsinriktad demokratiteori.⁶³ Demokratins värde ligger i att den möjliggör ett fortgående offentligt samtal som leder fram till rättvisa beslut. Vad rättvisa är kan inte avgöras abstrakt, utan måste, enligt diskursdemokratin, ständigt diskuteras. Konsensus i grundläggande moraliska och politiska frågor är möjlig att nå i en s.k. ideal samtalssituation.⁶⁴ Enighet i moraliska frågor är dock inget kriterium på rättvisa, men försök att nå enighet kan vara en

metod för att nå rättvisa.⁶⁵ Detta deliberativa mål är inte föremål för demokratiska beslut, utan är ett oberoende utvärderingskriterium.⁶⁶

Den s.k. deltagardemokratiska skolan anlägger ett liknande perspektiv på demokratiska institutioner. Demokratiskt deltagande anses ha en karaktärsdanande funktion. Individerna utvecklas moraliskt av att delta i politiskt beslutsfattande. Detta var J. S. Mills perspektiv på demokratin.⁶⁷ Statsmaktens viktigaste syfte är, enligt J. S. Mill ”to promote the virtue and intelligens of the people themselves”.⁶⁸ Mill står för en s.k. perfektionistisk utilitarism som mer ser till människors moraliska utveckling än till deras välfärd. Demokratins värde ligger i dess förmåga att skapa dygdiga människor som förverkligar sig själva i en politisk gemenskap.⁶⁹ Innan den breda massan hade tillräcklig bildning och moralisk mognad var de inte mogna för demokrati. I likhet med Aristoteles ansåg han att politiken inte skall vara en arena för kamp mellan särintressen, utan ett medel för moralisk utveckling. Det yttersta målet för politiken är att befrämja människors självförverkligande. Vad som konstituerar moraliska framsteg bestäms av en teleologisk (ändamålsinriktad) moralteori, en s.k. perfektionistisk utilitarism, som gäller oberoende av vilka preferenser medborgarna har. Den är, liksom Benthams hedonistiska utilitarism, en moralisk måttstock, som är extern i förhållande till folkviljan.

Man kan i princip tänka sig oändligt många utfallsteorier som legitimerar demokrati. Alla föreställningar om att demokrati förverkligar ett värde som är logiskt oberoende av demokratiska procedurer hör till denna kategori. Inte bara nytta, social rättvisa, frihet och dygd utan också ekocentriska, miljövårdsinriktade principer kan tjäna som utvärderingskriterier på demokrati. Den elitistiska demokratiskolan, i Schumpeters tappning, som betonar social och politisk stabilitet kan också tolkas som ett försvar för demokrati i termer av ett önskvärt utfall.

Många av de värden som skolans ”demokratiska fostran” skall bibringa eleverna kan bilda utgångspunkten för ett utfallsperspektiv på demokrati. Personliga attityder och karaktärsdrag som tolerans, solidaritet, respekt för allas lika värde, miljömedvetenhet etc., kan fungera som måttstock på demokratiska procedurer. I begreppet demokratisk fostran finns en outtalad förväntan om att demokratiska procedurer förverkligar många moraliska värden som ligger utanför demokratins princip (vilket diskuteras mer utförligt i nästa kapitel).

3. Proceduriella demokratiteorier

En proceduriell demokratiteori har samma struktur som en plikt-etisk eller rättighetsinriktad moralteori. Demokratins försvaras utifrån en princip om individers rätt till lika villkor för deltagande i politisk maktutövning. Denna rättighet är fundamental och härleds inte från någon annan normativ princip. Till skillnad från de två andra normativa demokratiteorierna är den proceduriella teorin likgiltig inför konsekvenserna av demokratiska procedurer. Demokratins värde ligger varken i att den förverkligar folkviljan eller att den optimerar värden som föreskrivs av en generell normativ teori. Avgörande är individers likabehandling i fråga om demokratins "input".

Den proceduriella demokratiteorin är kanske den viktigaste för den som vill vara "demokrat". Den erbjuder det tillförlitligaste försvaret för demokratiska procedurer. Idéhistoriskt är teorin besläktad med liberalismens idé om individers moraliska jämlikhet. Idén om omöjligheten av att nå säker moralisk kunskap gör att allas uppfattningar måste väga lika tungt. När man inte kan skilja på "kvaliteten" i olika preferenser, återstår bara att "räkna huvuden", dvs. en kvantitativ bedömning.⁷⁰ Detta leder till den s.k. liberala paradoxen, som drabbar även den proceduriella demokratiteorin: moralisk skepticism har anförts som skäl för en moralisk tes om individers lika politiska rättigheter.

Den moraliska skepticismen, som ofta kallas "värderelativism", spelade stor roll i t.ex. Max Webers, Bertrand Russells, Isaiah Berlins och Hans Kelsens försvar för demokrati.⁷¹ Politiska ställningstaganden anses handla om val, inte om kunskap, och i detta val finns det inte någon högre auktoritet än individens eget samvete.⁷²

Den proceduriella demokratiteorin är besläktad med kontraktsteorin.⁷³ Alla individer ges samma rättigheter i en procedur som legitimerar politisk maktutövning. Men medan kontraktsteorin lägger tonvikten på enhällighet, bygger demokratiska procedurer på majoritetsprincipen. Demokratiska procedurer kan dock legitimeras via ett kontrakt (verkligt eller fiktivt) som sluts i enhällighet. Men då är demokratiska principer härledda ur en annan normativ teori än den proceduriella demokratiteorin.

De tre typer normativa demokratiteorier som nämnts här är inte uttömmande eller varandra uteslutande. De anger tre generella perspektiv på demokratins värde som kan kombineras och kompletteras med andra perspektiv. Men de står för tre "huvudfåror" i den normativa demokratiteorin.

Gemensamt för dessa är att de bygger på en grundläggande jämlikhetstanke. Alla individer ges samma status i en utvärdering av demokratin. Folkviljeteorin ser till förverkligandet av individers önsningar; utfallsteorin ser till förverkligandet av en moralisk princip som behandlar alla lika och den proceduriella demokratiteorin ser till att alla har rätt till lika villkor för politiskt deltagande.

Vilken relevans har denna abstrakta indelning av demokratiteorier för en diskussion om skoldemokrati? Oavsett om ett demos utgörs av medborgare i en stat eller av en grupp inom en självförvaltande enhet, erbjuder den tre olika perspektiv när man vill utvärdera demokratiska procedurer. Om vi antar att elever ges makt att styra en skola genom demokratiska procedurer, kan vi tänka oss tre utvärderingskriterier som motsvarar dessa normativa demokratiteorier.

Enligt folkviljeteorin fungerar elevdemokratin bra i den utsträckning som besluten förverkligar elevernas önskemål. Inom kategorin utfallsteorier kan man tänka sig flera olika relevanta kriterier. Regeringen anger i sin proposition om elevdemokrati tre önskvärda utfall av elevdemokrati: demokratisk fostran, effektivare inlärning och kompetensutnyttjande.

Den proceduriella demokratiteorin anknyter till de första motivet som regeringen anger, nämligen den rätt till inflytande som stipuleras i Barnkonventionen. Men rätten till inflytande på individnivå kan också ses som en restriktion för demokratisk maktutövning. Precis som Barnkonventionen sätter gränser för riksdagens makt sätter den gränser för elevstyrda skolstyrelser. I nästa kapitel skall regeringens argument för elevmakt granskas mer utförligt.

Elevdemokrati: begrepp, förslag och argument

Vad innebär skoldemokrati?

När man säger sig vilja införa ”skoldemokrati” kan man avse många olika saker. I en vid mening handlar det om att ge elever större inflytande i skolan. Men skoldemokrati är inte samma sak som elevinflytande i största allmänhet. Om vi anknyter till de begreppsliga bestämmelser av demokrati som angetts ovan, innebär skoldemokrati kollektiv makt för elever via demokratiska beslutsregler.

Elevinflytande är ett vidare begrepp än skoldemokrati. Det innefattar även individuellt och kollektivt inflytande som inte bygger

på en maktrelation. Om en elev ber en lärare att få utföra ett visst projekt och läraren går med på det, utövar eleven inflytande. Men inflytandet är individuellt och villkorligt. Det bygger inte på maktutövning, varken på individuell eller kollektiv nivå. Utmärkande för en maktrelation är att en aktör kan övertrumfa andra aktörers viljor. Inflytande innebär bara att man kan påverka andras beslut.

Inflytande kan också utövas kollektivt. Antingen i institutionaliserade samrådsorgan eller genom "utomparlamentariska" metoder, t.ex. bojkotter eller namninsamlingar. I inget av fallen bygger inflytandet på en rätt att utöva kollektiv makt.

I Skolkommitténs betänkande framhåller man, under påverkan av Maktutredningen, att demokrati kan vara "samhällscentrerad", dvs. kollektivistisk eller "individcentrerad".⁷⁴ Enligt den gängse statsvetenskapliga uppfattningen bör dock demokratibegreppet reserveras för kollektiv maktutövning i en stat.⁷⁵ I grunden är dock demokratin individcentrerad, eftersom det bara är medborgare som ges makt. Men utmärkande för demokratisk makt är att individers makt på jämlik basis aggregeras till kollektiv maktutövning. När individer utövar makt på egen hand, t.ex. som medborgare, brukare, konsumenter eller producenter, sker ingen demokratisk maktutövning (vilket inte hindrar att den kan sanktioneras genom demokratisk makt).⁷⁶

Individuell makt kan stå i motsättning till demokrati. Att ge individer rättigheter innebär restriktioner för demokratin. Rättigheter är, som den amerikanske filosofen Ronald Dworkin uttryckt det, "trumfkort" gentemot majoritetsstyret.⁷⁷ I stället för att tala om samhällscentrerad och individcentrerad demokrati bör man tala om demokrati kontra individers rättigheter. Ytterst handlar det om spänningen mellan demokrati och liberalism. Rättighetsperspektivet skall dock inte förväxlas med "nyliberalism". Krav på rättigheter kan gälla rätt till social trygghet och resurser från statens sida. Rättigheter kan vara negativa eller positiva. De förra innebär frihet från tvång; de senare innebär rätt till resurser.⁷⁸ Rätten till utbildning är en form av positiv rättighet. Med Berlins terminologi kan rättigheter sägas ge både positiv eller negativ frihet beroende på vilka rättigheter det gäller.⁷⁹

Det som Maktutredningen kallar individcentrerad demokrati är en samling liberala institutioner i form av civila, sociala och juridiska rättigheter.⁸⁰ Historiskt är liberalismens förhållande till demokratin villkorlig och ambivalent. Demokratin har accepterats under förutsättning att den begränsas.⁸¹ När Skolkommittén talar om "individcentrerad demokrati" avses elevernas möjlighet att påverka sin situa-

tion på individnivå. Individualisering är en bättre beteckning än elevdemokrati på denna strävan. Om man, på grund av terminologisk oklarhet, är omedveten om den potentiella konflikten mellan demokrati och individuell frihet kan man få felaktiga förväntningar på försök med skoldemokrati.

Elevers möjlighet att påverka sin situation i skolan kan institutionaliseras på många olika sätt. Man kan urskilja åtminstone två dimensioner i elevers påverkansmöjligheter. Den första gäller individ kontra kollektiv; den andra gäller inflytande kontra makt. Om man kombinerar dessa dimensioner i ett fyrfältsschema kan man avgränsa begreppet skoldemokrati.⁸²

	Kollektiv	Individ
Makt	Demokrati	Rättigheter
Inflytande	Samverkan	Påverkan

I praktiken kan inflytande vara lika framgångsrikt som maktutövning om de som har makten väljer att lyssna och låta sig påverkas av eleverna. Men en viktig skillnad är ansvarsfördelningen. Inflytande medför inte samma ansvar som makt. Just detta förhållande är också ett skäl för regeringen att ge eleverna makt.⁸³

Om vi godtar att skoldemokrati innebär kollektiv maktutövning, återstår åtminstone två frågor att besvara: 1. Vilket kollektiv? 2. Vad får kollektivet makt över?

Frågorna kan sägas gälla två avgränsningsproblem: ett yttre som gäller personkretsen (demos) och ett inre som gäller agendan. På nationell nivå utgörs demos av medborgarna som är suveräna att föra upp alla frågor på dagordningen; de kan fatta vilka beslut som helst (enligt konstitutionella regler). Om vi rakt av överför denna suveränitetsprincip till en skola skulle alla som verkar där utgöra ett demos. På dess dagordning skulle alla frågor som rör skolan kunna föras upp. I teorin skulle detta innebära att varje skola blev suverän att föra sin egen utbildningspolitik. En så långtgående självförvaltning har aldrig aktualiserats. Vissa övergripande frågor måste ligga utanför skoldemokratins maktsfär och beslutskompetens.

Frågan om hur man skall avgränsa ett kollektiv som skall utgöra ett demos har inte varit föremål för någon omfattande diskussion i

statsvetenskaplig forskning.⁸⁴ Demokratiska procedurer kan inte avgöra frågan, eftersom de förutsätter att det redan finns ett demos. Inom ramen för en existerande demokrati kan man dock delegera makt till grupper som inom sig tillämpar demokratiska procedurer. Då kan frågan om hur man skall avgränsa ett ”subdemos” avgöras demokratiskt. I den svenska regeringsformen garanteras kommuner ett visst självstyre. Men det är inte kommunerna som fattat beslut om denna författning, utan det svenska folket genom sina representanter i riksdagen. För att återknyta till Dahls metafor kan man säga att den största kinesiska asken är suverän i förhållande till de mindre.

Det principiella argumentet för att ge kommuner självstyre handlar om att de som berörs av vissa beslut bör ha makt över dessa beslut. Den geografiska närheten har historiskt utgjort en grund för gemensamma intressen, och därmed för exklusiv makt över vissa frågor. Principen ”makten åt dem som berörs av den” anses av många som den normativa grundvalen för demokrati.⁸⁵ Just denna princip är naturligtvis ett viktigt argument för olika former av självförvaltning. I teorin skulle ”beröringsprincipen” kunna användas för att lösa alla yttre (vilket demos?) och inre (vilken agenda?) avgränsningsproblem. De som har ett gemensamt intresse av en fråga bör ha rätt att påverka beslutet i denna fråga. Man skulle kunna tillordna varje fråga ett visst demos utifrån ”beröringsprincipen”.⁸⁶

Problemet är dock att ”beröringsprincipen” utgår ifrån subjektiva intressen vars vikt man inte kan fastställa oberoende av människors egna uppfattningar i frågan. Beröringsprincipen ger inget entydigt utfall i avvägningen mellan olika intressen. Man kan säga att den är självrefererande: beröringsprincipens innehåll bestäms av vilken form av beröring som anses viktig, vilket bestäms av beröringsprincipen. I slutändan innebär beröringsprincipen att alla frågor berör alla som hävdar att de berörs av frågan.

Svårigheten att på ett ”objektivt” sätt lösa intressekonflikter har ofta åberopats som ett viktigt argument för majoritetsprincipen inom medborgarkollektivet, dvs. för demokrati. Det enda ”objektiva” måttet på tyngden i ett intresse är att ”räkna huvuden”. Kan man, för att ta ett exempel som gäller kommunalt självstyre, hävda att kommuner bör ha vetorätt mot slutförvaring av kärnbränsleavfall? Frågan angår ju inte bara medborgare i en viss kommun, utan alla medborgare i Sverige. Hur skall man avväga allmänintresset mot särintresset i denna fråga. ”Beröringsprincipen” ger knappast något entydigt svar. Även om den vetorätt som riksdagen gett kommunerna i denna fråga motiveras med ett slags ”beröringsprincip”, är

vetorrättens legitimitetsgrund medborgarkollektivets suveränitet. Den kommunala vetorrätten är ett exempel på hur man i demokratisk ordning kan reglera beslutsprocedurer, så att folkstyret i vissa frågor begränsas. Medborgarna i en kommun ges kollektiva rättigheter som fungerar som "trumfkort" mot den centrala statsmakten.

Samma avvägningsproblem mellan särintresse och allmänintresse aktualiseras när man vill införa skoldemokrati. Beröringsprincipen talar inte entydigt för skoldemokrati. Den kan anföras som ett skäl både för och emot skoldemokrati. Ekonomiskt är satsningen på utbildning den enskilt mest kostsamma "investering" som staten gör varje år. Mot bakgrund av detta kan man hävda att allmänintresset måste väga tyngre än särintresset i förvaltningen av skolan. Men detta behöver inte utesluta självförvaltning genom demokratiska procedurer. Skoldemokrati kan vara ett allmänintresse, om det är ett effektivt sätt att nå vissa mål som allmänintresset har bestämt, t.ex. effektivare inläring och "demokratisk fostran". Det kan också vara så att allmänintresset självmant "drar sig tillbaka" till förmån för ett särintresse, oavsett dess effekter, om det grundas på principer som anses legitima.

Oavsett vilka argument som åberopas för delegation av makt innebär demokratins princip att medborgarkollektivet är suveränt att avgöra frågan om delegationens lämplighet. Man kan inte härleda någon skyldighet till delegation av makt ur demokratins princip. Avgörande är vilken avvägning som görs mellan olika intressen och det är just denna avvägning som den demokratiska proceduren är till för att avgöra. Om man åberopar en viss avvägningsprincip, t.ex. en liberal idé om människors rätt till privategendom eller – mer generellt uttryckt – rätt till autonomi, går man utöver demokratins princip. Demokrati innebär politisk jämlikhet i kollektiv maktutövning. Om man vill försvara vissa utfall av demokrati, t.ex. självförvaltning, måste man åberopa normativa principer eller mål som går utöver demokratins princip.

Skoldemokrati, demokrati och rättsstat

Om graden av skoldemokrati bestäms av maktutrymmet för ett demos som har skolan som arbetsplats, är det uppenbart att maximal skoldemokrati kan komma i konflikt med politisk demokrati på nationell nivå. Det råder ett slags "trade off" mellan självförvaltning och medborgarkollektivets makt över skolan. Elevinflytande kan inskränka medborgarkollektivets makt över skolan. Total självförvaltning kan också komma i konflikt med rättsstatliga principer om

likabehandling och förutsebarhet i myndighetsutövningen. (Även elevstyrda skolor är myndigheter.)

Skoldemokratis yttersta legitimitetsgrund, ur demokratisk synvinkel, är att den införs i enlighet med det demokratiska statskicketets regler. Man kan betrakta skoldemokrati som en delegation av makt från medborgarkollektivets sida till ett demos inom skolan. Ett alternativt synsätt är att betrakta individerna inom skolan (främst eleverna) som bärare av mänskliga rättigheter (som står över demokratin) som kräver att de får självförvaltning. Regeringens hänvisning till Barnkonventionen är i linje med detta synsätt. I båda fallen måste dock självförvaltningen godkännas av ett demokratiskt beslut på nationell nivå. Skillnaden ligger i vems rättigheter man betonar: medborgarnas rätt att utöva kollektiv makt över skolan eller elevernas rätt till självförvaltning. Men oavsett vilken moralisk legitimitetsgrund man åberopar, finns bara en politisk legitimitetsgrund, nämligen riksdagens maktutövning. Någon rätt till självförvaltning finns inte i den svenska författningen (utom för kommuner). Den svenska folkstyrelsen vilar inte på en syndikalistisk doktrin, utan på det kollektiva medborgarstyrets principer.

Den nationella demokratis politiska överhöghet belyses av det faktum att den utövar tvång gentemot elever i grundskolan. Skolplikten innebär en inskränkning av elevers frihet både som individer och som kollektiv. Medborgare inom ett visst åldersintervall har en skyldighet att tillägna sig vissa kunskaper och färdigheter. Denna skyldighet är beslutad i demokratisk ordning och regleras i lag. Skollagen upprätthålls liksom andra lagar av ett rättsväsende som ytterst kan tillgripa polisär våldsmakt. Detta förhållande är ett exempel på det demokratiska statskicketets funktionssätt. Liksom alla stater utövar även den demokratiska staten tvångsmakt.

Även försöken med skoldemokrati är exempel på den demokratiska statsmaktens strävan att styra en verksamhet. I juridisk mening är skoldemokrati underordnad den politiska makten (i de kommuner där den införs), eftersom elevernas egna önskemål i frågan inte är avgörande.

I den mån elever ges makt inom skolan är det således på den politiska demokratis villkor. Den nationella demokratin är ur demokratisk synvinkel överordnad elevers inflytande inom skolan. Man kan också säga att elever har ett inflytande som medborgare (över 18 år) som är överordnat deras inflytande som elever.

Att säga att ett demokratiskt statskick kräver elevmakt, är lika felaktigt som att hävda att demokratiskt statskick kräver löntagarmakt eller privat äganderätt till företag. I folksuveränitetens princip

ligger makten att reglera olika verksamheter. Att reglera administrationen över skolan med hjälp av skoldemokratiska principer är en av flera möjliga åtgärder inom ramen för en demokrati.

Detta resonemang kan te sig formalistiskt, men det är nödvändigt att föra – både ur ett begreppsanalytiskt och ett normativt perspektiv. Det är nämligen, som påpekats, medborgaren som är demokratins yttersta suverän. Att i demokratibegreppet införa restriktioner på denna suveränitet är ett sätt att kringskära folksuveräniteten. Den politiska demokratin som sådan är neutral till olika förvaltningsprinciper. I den mån självförvaltning tillåts eller uppmuntras beror det på att folkmajoriteten funnit det lämpligt. Ett motiv för självförvaltning kan vara att det stärker det demokratiska statskicketets legitimitet eller att man erkänner vissa rättighetsprinciper. Men samma argument kan anföras, och har anförts, för den privata äganderätten.⁸⁷ Varken den privata äganderätten eller rätten till självförvaltning kan dock härledas ur demokratins princip.

Om man bortser ifrån detta principiella resonemang kan man utifrån praktiska och empiriska överväganden härleda ett samband mellan självförvaltning i skolorna och politisk demokrati. Elevdemokrati kan stärka den politiska demokratin. Dess positiva effekter på demokratin är dock inte självklara. Dels kan den undergräva medborgarstyret som sådant, dels kan det undergräva andra värden som hyllas, t.ex. tolerans, respekt för kulturella och religiösa minoriteter, ja faktiskt även den politiska demokratin som sådan.⁸⁸ Dessa effekter må vara osannolika, men deras möjlighet gör att elevdemokratin måste utvärderas empiriskt, om man syftar till att stärka vissa värden.

Avgörande är hur försöken med elevmajoritet i lokala skolstyrelser faller ut. Om skoldemokratin upplevs som en chimär eller som meningslös, kan den bidra till en cynisk och skeptisk inställning till demokrati i allmänhet. Om, å andra sidan, skoldemokrati upplevs som meningsfull och engagerande, kan den stärka elevernas politiska självförtroende. Demokratins huvudakliga arena är dock inte arbetsplatsen, utan samhället. De flesta elever kommer senare att gå till arbetsplatser med ett begränsat inflytande för det anställda. Medbestämmandelagen kräver inte löntagarmakt i den lokala företagsadministrationen. Arbetsplatsdemokrati i den form som föreslås inom gymnasieskolan är ganska ovanligt i det svenska arbetslivet, vilket i sin tur beror på att så har beslutats inom ramen för den politiska demokratin.

Begreppet skoldemokrati är egentligen en hybrid mellan flera olika styrningsprinciper: självförvaltning, brukarinflytande och lo-

kaldemokrati. Eftersom skolor är myndigheter, inte politiska organ, är demokratibegreppets tillämplighet inte självklar. Regeringens förslag till skoldemokrati innebär att vissa myndigheter (gymnasieskolor) administreras av ett organ med ett slags demokratisk representation. Eleverna får utse majoriteten i lokala skolstyrelser. Det demokratiska inslaget består i en viss procedur för maktutövning. Men demokrati kräver också ett demos och kontroll av dagordning. Här stöter skoldemokratin på problem. Är eleverna ett demos? Har de kontroll över dagordningen? (Dessa frågor diskuteras i slutkommentaren.)

Regeringens förslag

I propositionen Lokala styrelser med elevmajoritet (prop. 1996/97:109) föreslår regeringen att kommunerna under en fyraårig försöksperiod "får överlåta vissa ansvars- och beslutsfunktioner till en lokal styrelse med elevmajoritet".⁸⁹ Riksdagen beslöt under våren 1997 att godkänna regeringens förslag.

Försöksverksamheten omfattar gymnasieskolan och den kommunala vuxenutbildningen. I juridiskt hänseende är de elevdominerade skolstyrelserna självförvaltningsorgan av den typ som regleras i kommunallagen.⁹⁰ De lokala skolstyrelsernas makt bygger på en delegation av uppgifter från den kommunala nämnd som har ansvar för gymnasieskolan. Formellt utses elevrepresentanterna av denna nämnd. Den kommunala nämnden har också det yttersta ekonomiska och juridiska ansvaret för de beslut som de lokala styrelserna fattar.

De lokala skolstyrelserna skall ta över vissa beslut som i dag ligger på rektor och/eller nämnden för utbildningen. Exakt vilka beslut som kommer att bli föremål för elevmakt har inte angivits av regeringen. I generella ordalag talas om "inflytande över undervisningens innehåll och arbetsformer".⁹¹ Mer specifikt kan det, av allt att döma, gälla skolans undervisningsprofil, rekrytering av lärare, administrativa beslut som rör organisation och schemaläggning. Men regeringen framhåller att elevstyrelserna aldrig kan överta lärarnas professionella ansvar för undervisningen och inte heller rektors ledningsfunktion. I de lokala styrelserna kan även representanter för föräldrar och det lokala näringslivet ingå.

De elevstyrda styrelserna kommer, vilket är ganska självklart, att ha en begränsad makt över skolan. Rektor och lärare skall fortfarande ha ett professionellt ansvar för skolverksamheten. Men deras professionella maktutövning kommer av allt att döma att minska.

Syftet med elevdemokrati är delvis att utnyttja elevers kompetens både i administrativa och pedagogiska frågor, vilket innebär att elever anses kunna tillföra ett rent professionellt kunnande. Vilken reell makt de nya elevstyrelserna får visar sig när försöksverksamheten kommit igång.

Man kan förmoda att elevmakten kommer att variera från skola till skola och från kommun till kommun. Frågan är vilka frågor som den kommunala nämnden bestämmer sig för att delegera till den lokala skolstyrelsen. Avgörande för elevers upplevelse av makt är att de får beslutanderätt i frågor som upplevs som viktiga.

Andra former för elevinflytande, främst genom s.k. klassråd, kommer att ses över meddelar regeringen.⁹² Gällande förordningar för grundskolan och gymnasieskolan föreskriver att klasser och undervisningsgrupper har rätt att tillsammans med läraren (i s.k. klassråd) behandla frågor av gemensamt intresse för eleverna.⁹³ Här aktualiseras en potentiell konflikt mellan decentraliserat elevinflytande på klassnivå och elevmakt i den lokala skolstyrelsen. Även den s.k. skolkonferensen kan komma i konflikt med elevdemokrati genom lokala skolstyrelser. I skolkonferensen, som är obligatorisk för varje gymnasieskola, har eleverna lika stor representation som lärare och övrig skolpersonal.⁹⁴

Oavsett vilken konkret utformning och omfattning elevmakten får i olika skolor kan man föra ett principiellt resonemang om dess värde ur demokratisk synvinkel. Låt oss börja med regeringens argument.

Regeringens argument

Tre huvudargument åberopas av regeringen för att starta försöksverksamheten med elevmajoritet i lokala skolstyrelser:⁹⁵

1. Rättighet. Elever har en ”grundläggande rätt” att påverka sin arbetssituation. Regeringen hänvisar till artikel 12 i Barnkonventionen. Även skollagen åberopas, som föreskriver att elever skall ges möjlighet till inflytande över sin utbildning.
2. Demokratisk fostran. Elever bör få inflytande därför att det är skolans uppgift att ”fostra demokratiska medborgare”.
3. Pedagogisk effektivitet. Ökat inflytande ger bättre motivation för inläring, hävdar regeringen. Det är ”en förutsättning” för livslångt lärande, påstås det.

I propositionen framträder också ett fjärde argument, som dock inte lyfts fram så tydligt.

4. Bättre kompetensutnyttjande. Regeringen hävdar att gymnasieelever ”är så vuxna, att de är kompetenta att ta ansvar för sin utbildning och för sin skola att deras kompetens bör utnyttjas som en resurs för skolledningen”.⁹⁶

Dessa fyra argument är sinsemellan logiskt oberoende. Giltigheten av ett argument påverkar inte giltigheten av ett annat. Det första argumentet, rättighetsargumentet, är det enda strikt principiella argumentet för elevmakt. Men det kan, som visas nedan, tolkas som ett försvar för individuella rättigheter, snarare än kollektivt inflytande. De tre övriga argumenten är mer nyttoinriktade. Elevmakt motiveras av dess förmodade konsekvenser: ökad tilltro till demokrati, ökad inläring och kompetensutnyttjande. Man kan naturligtvis inte utgå ifrån att elevinflytande har de konsekvenser som regeringen antar. Ytterst är det en empirisk uppgift att pröva dessa antaganden.

De fyra argumenten bygger på olika värdepremisser. Men eftersom det inte är någon självklar harmoni mellan dessa värden kan värdekonflikter uppstå. Innan vi diskuterar eventuella värdekonflikter bör dock innebörden av de olika argumenten analyseras närmare, vilket är ämnet för nästa avsnitt. Där kommer de olika argumenten också att relateras till olika relevanta demokratiteoretiska skolor.

1. Rättighetsargumentet

Som stöd för rättighetsargumentet hänvisar regeringen till Barnkonventionens 12:e artikel, som i sin helhet lyder:⁹⁷

1. State Parties shall assure to the child who is capable of forming his or her own views the right to express those views freely to all matters affecting the child, the view of the child being given due weight in accordance with the age and maturity of the child.

2. For this purpose, the child shall, in particular, be provided the opportunity to be heard in any judicial and administrative proceedings affecting the child, either directly or through a representative or an appropriate body, in a manner consistent with the procedural rules of national law.

Denna text kan, liksom de flesta texter som anger innehållet i internationella konventioner, tolkas på olika sätt. Frågan är vilka praktiska åligganden som följer av den. Ålägger konventionen den

svenska statsmakten att införa elevdemokrati av det slag som riksdagen beslutat om?

Barnkonventionen är, liksom FN:s deklaration om mänskliga rättigheter, fokuserad på individens rättigheter. Individen ges två rättigheter i den 12:e artikeln: 1. Rätten att uttrycka en åsikt i frågor som rör individen. 2. Rätten att få denna åsikt respekterad ("being given due weight"). Den första rättigheten är inte så svår att tolka. Den andra, däremot är ganska oklar. Vad innebär det att ett barns åsikter skall "being given due weight"? Vem bedömer vad som är "due weight"? Artikeln anger en rätt till ett medinflytande vars tyngd och omfattning lämnas öppen.⁹⁸

Frågan är om Barnkonventionen är ett stöd för skolstyrelser med elevmajoritet. Två skäl talar emot detta. För det första är de rättigheter som stadgas *individrelaterade*. För det andra stadgas inte en rätt till maktutövning, utan en rätt till hänsynstagande från dem som utövar makt. Den föreskriver ett skydd för dem som är föremål för maktutövning – oavsett vem som utövar makt. På grundskolenivå anses inte Barnkonventionen vara en anledning till att införa elevdemokrati, vilket måste innebära att den kan respekteras ändå eftersom även grundskolans elever omfattas av Barnkonventionen.

Barnkonventionens 12:e artikel ställer ett krav på alla administrativa enheter som fattar beslut i angelägenheter som rör barn. Således måste även elevdominerade skolstyrelser respektera Barnkonventionen. Det faktum att styrelsen har en majoritet av representanter för eleverna är inte någon garanti för att alla elevers rättigheter respekteras. Rättighetsprinciper innebär en restriktion på all form av maktutövning – även demokratiskt sanktionerad maktutövning.

Demokrati handlar om en kollektiv maktstruktur. Rättigheter handlar om skydd mot utfallet av denna maktstruktur. De är, som Dworkin har uttryckt det, "trumfkort" som varje individ kan sätta upp mot alla former av kränkningar – även om de sker genom demokratiska beslut.⁹⁹ Det faktum att den svenska riksdagen är folkvald är naturligtvis ingen garanti för att den respekterar individers rättigheter av olika slag. Inte sällan ställs den svenska staten till ansvar inför Europadomstolen för påstådda brott mot Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna. Anklagelser om brott mot Barnkonventionen har också förekommit.¹⁰⁰ Demokratiska beslutsformer är ingen garanti för skydd av rättigheter. Det är en öppen fråga huruvida elevstyrda skolstyrelser leder till respekt för Barnkonventionen. I princip kan elevdominerade maktorgan ställas till ansvar för brott mot Barnkonventionen, om de behandlar enskilda elever på ett sätt som strider mot den.

Några specifika organisatoriska former för elevinflytande stipuleras inte i Barnkonventionen. Inflytandet kan ske på många olika sätt. Huruvida demokratiska beslutsformer är lämpliga är en öppen fråga. Kollektivt beslutsfattande enligt majoritetsprincipen (vilket är demokratins bärande arbetsätt) kan, om den tillämpas direkt, innebära ett inflytande på individnivå som ges en "due weight", om detta innebär att allas önskningskraft skall väga lika tungt. Majoritetsprincipen är, om den ger alla en röst, den beslutsprincip som bäst uppfyller kravet på jämlikhet i "inflödet" av preferenser. Men kravet på "due weight" kan tolkas som att olika preferenser skall vägas olika. Särskilda behov och intressen kanske skall väga tyngre än andra.

Majoritetsprincipen tar inte hänsyn till intensiteten i olika preferenser. Därför kan majoritetsbeslut drabba enskilda individer olika hårt. De som blir "överkörda" i en mycket viktig fråga – det kan gälla undervisningens innehåll och uppläggning – kan hävda att de utsätts för majoritetsförtryck. För en elev som har särskilda behov och intressen kan elevdemokrati vara ett hot, snarare än en tillgång.

Om man definierar makt i termer av produkten mellan intresse och kontroll, kan demokrati leda till en ojämn maktfördelning i ett demos där det finns stora intensiva minoriteter.¹⁰¹ Man kan också uttrycka det så att värdet av makten blir ojämnt fördelat om makten används på ett sätt som drabbar eleverna olika hårt. Individer och minoriteter kan ha större nytta av rättigheter än av demokratiska procedurer.

Individens ställning i demokratiska procedurer blir starkare ju mindre demos är och ju mer direkt individen kan delta i beslutsfattandet. Direktdemokratiska beslut i klassen (klassråd) ger individen större makt än representativ demokrati i styrelsen för en gymnasieskola. Samtidigt kan mindre enheter ha mindre möjligheter att åstadkomma förändringar. I alla demokratiska enheter finns det en motsättning mellan möjlighet till participation och systemkapacitet; ju större enheter desto mindre deltagande, men desto större förmåga att lösa problem.¹⁰² Men man måste också ta hänsyn till vilka frågor som kommer upp på dagordningen. Ju mer "livsavgörande" de är för individen desto större risk tar hon om hon hamnar i minoritet.¹⁰³

Att instifta rättigheter är ett sätt att ta bort vissa frågor från dagordningen eller att hindra vissa beslut (även om de förs upp på dagordningen). Rättigheter är ett sätt att fördela makt mellan individ och kollektiv. Det är i detta perspektiv man bör se Barnkonventionen. Den kräver respekt för individer – inte kollektiv maktutövning.

Men Barnkonventionen ställer naturligtvis inga hinder i vägen för elevdemokratiska försök. Tvärtom. Regeringen kan ha rätt i att den motiverar elevdemokrati. Sambandet är dock inte givet. Med den terminologi vi använt tidigare kan man säga att den anger en utfallsorienterad norm för elevdemokrati. I den mån enskilda elever får större möjlighet att uttrycka sina åsikter och få dem respekterade av beslutsfattande organ, är elevdemokrati bra. Huruvida detta utfall uppnås måste man naturligtvis undersöka empiriskt. Det kan vara en sannolik, men dock ingen självklar, effekt av elevmajoritet i lokala styrelser.

Om man tolkar rättighetsargumentet i termer av önskvärda utfall av elevdemokrati, blir även detta argument instrumentellt och konsekvensinriktat. Men av propositionens formuleringar att döma, betraktar regeringen rättighetsargumentet som ett analytiskt procedurargument för demokrati. Barnkonventionen kräver, hävdar den, att elever skall ges inflytande genom demokratiska procedurer. Enligt min mening är denna tolkning mindre rimlig än den utfallsorienterade tolkningen. Det är svårt att i Barnkonventionen se något argument som ger elever rätt till skoldemokrati. Den ger snarare rätt till skydd mot hänsynslös och ”tyrannisk” maktutövning gentemot individer – oavsett om makten utövas demokratiskt.

Om man tolkar Barnkonventionen så att den föreskriver en rätt till demokratiska procedurer, leder det till den paradoxala konsekvensen att elever har rätt till något som kan ge mindre inflytande. Om förhållandet mellan inflytande och skoldemokrati är empiriskt, inte analytiskt, kan inte Barnkonventionen sägas kräva skoldemokrati i sig. Det är, med andra ord, inte så att man bryter mot Barnkonventionen om man underlåter att införa skoldemokrati. Däremot bryter en myndighet, inklusive en lokal skolstyrelse med elevmajoritet, mot Barnkonventionen om den inte hör samman enskilda elevers legitima rätt till inflytande.

2. Demokratisk fostran

Det andra argumentet för att införa skolstyrelser med elevmajoritet är att det följer av att skolan skall ge eleverna en ”demokratisk fostran”. Under rubriken ”Skolans värdegrund och uppgifter” i LpO 1994 sägs att ”Det offentliga skolväsendet vilar på demokratins grund”. Under hänvisning till skollagen hävdas att ”skolan skall utformas i överensstämmelse med grundläggande demokratiska värderingar och att var och en som verkar inom skolan skall främja aktningen för varje människas egen värde och respekten för vår gemen-

samma miljö”.¹⁰⁴ I texten hänvisas till 1 kap. 2 § i skollagen. Men denna paragraf innehåller inga skrivningar om demokratisk fostran. I 1 § sägs dock att skolan skall främja elevernas ”utveckling till harmoniska och till dugliga och ansvarskännande samhällsmedlemmar”. Även om inte uttrycket ”demokratisk fostran” används, kan man förmoda att det ligger nära målet att skapa ”ansvarskännande samhällsmedlemmar”.

Liksom i det politiska språket får termen ”demokratisk” en mycket vid normativ innebörd i läroplanen. Den betecknar en mängd värden, attityder och förhållningssätt som vi uppskattar i vår kulturgemenskap. I läroplanen för samhällskunskap stadgas att skolan skall verka för att eleven ”vill omfatta och praktisera demokratiens värdegrund”.¹⁰⁵ Där sägs också att ”Demokratiens innebörd och tolkning har naturligtvis en relation till styrelseskick och andra delar av samhällsorganisationen, men också en bäring mot livsmönster i familj, grannskap, på arbetsplatsen, på fritiden”.¹⁰⁶

Här kan man skönja två målsättningar för ”demokratisk fostran”: dels att acceptera och försvara det demokratiska statsskicket, dels utveckla ett önskvärt ”livsmönster” som praktiseras i olika sociala sammanhang. Det ligger nära till hands att se ett likhetstecken mellan ”demokratisk fostran” och fostran till de normer som anges som skolans värdegrund: ”Människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män samt solidaritet med svaga och utsatta är de värden som skolan skall gestalta och förmedla.” Dessutom hänvisas till ”kristen tradition och västerländsk humanism”, som innebär att individen ”fostras till rättskänsla, generositet, tolerans och ansvarstagande”.¹⁰⁷

Skolkommittén hävdar i sitt delbetänkande att demokratisk fostran innebär ”att eleverna i skolan skall kunna utveckla sina möjligheter att byta perspektiv, att visa social förståelse för andras situation, att visa tolerans och empati”.¹⁰⁸ Dessutom framhålls att ”demokratisk fostran har betydelse både i det offentliga och i det privata livet”. Det hävdas att ”demokratiska hållningar” påverkar ”människors privata relationer i äktenskap och i vänskap, i förhållande till företag och myndigheter, vid läkarbesök och i köpcentrat” etc.¹⁰⁹ Här ser vi hur demokratibegreppet inte bara görs till ett politiskt honnörsord, utan till ett moraliskt och etiskt begrepp som är tillämpligt på alla nivåer av social interaktion.

Regeringen har i flera propositioner sedan slutet av 80-talet framhållit att demokratisk fostran kräver att elever får praktisera kollektivt beslutsfattande enligt demokratiska principer.¹¹⁰ Detta

argument har en framträdande plats även i propositionen om försöksverksamhet med elevdominerade skolstyrelser. I en typisk formulering skriver regeringen att:

Eleverna skall ha inflytande därför att det ingår i skolans uppgifter att fostra demokratiska medborgare. För att kunna utveckla tolerans och förståelse för andra måste eleverna involveras i samarbetet med andra. Eleverna måste få erfarenhet att ta ansvar och utöva inflytande som bygger på demokratiska grunder. Med ett större inflytande följer också ett större ansvar.¹¹¹

Här kan vi urskilja både karaktärsdanande och politiska uppfostringseffekter. Påpekandet att inflytande ger ansvar kan tolkas som en förhoppning att det utövas ansvarsfullt, vilket betyder att vissa värden respekteras.¹¹² Men demokratiska maktstrukturer är ingen garanti för ”ansvarsfullhet”. Det demokratiska ansvarsutkrävandet kan ske på värdegrunder som inte stämmer med dem som regeringen anser vara ”demokratiska”.

Uppfostringsargumentet bygger generellt på att demokratiska maktstrukturer har vissa önskvärda karaktärsdanande effekter på dem som utövar makten. I de nationella styrdokumentens formuleringar om demokratisk fostran kan man urskilja tre uppfostringsmål: 1. En moralisk mognad i allmänhet. 2. En politisk mognad som innebär en positiv inställning till ”demokratiska värden”. 3. En mer instrumentell kompetens visavi det demokratiska sättet att fatta beslut. Dessa tre mål flyter ofta ihop när man talar om behovet av demokratisk fostran. Men de tre målen kan vart och ett relateras till tre demokratiteoretiska perspektiv som betonar olika värden i den demokratiska processen. I det följande skall jag diskutera begreppet demokratisk fostran utifrån tre demokratikonceptioner: en deltagardemokratisk, en diskursdemokratisk och rationalistisk (folkvilje)konception.

Deltagardemokrati: dygder och moralisk utveckling

Det personlighetsutvecklande eller etiska perspektivet på demokrati har nära anknytning till den deltagardemokratiska skolan, som betonar sambandet mellan demokrati och dygder. För många deltagardemokrater, t.ex. J. S. Mill, var dygden målet och demokratin medlet. Demokratins värde ligger, enligt Mill, i att den möjliggör individers moraliska utveckling – både med avseende på personliga och politiska dygder. Ett liknande perspektiv hade Alexis de Tocqueville, som hävdade att demokratins värde ligger i de läroprocesser den möjliggör. Han försvarade också det amerikanska

systemet med lekmän i domstolars jury med dess utbildande funktion.¹¹³

Den norske filosofen Jon Elster har i en kritisk analys av den deltagardemokratiska skolan, hävdad att den gör bieffekter till demokratins huvudmål.¹¹⁴ Individens moraliska utveckling må vara ett önskvärt resultat av demokrati, men den kan inte vara demokratins syfte. Elster hävdar att personlighetsutveckling är en *essensiell bieffekt*, vilket innebär att om den görs till huvudmål, så omintetgörs den. Tillstånd som bara kan uppstå som bieffekter när man söker uppnå andra mål är essentiella bieffekter. En schackspelare som försöker spela ett elegant parti misslyckas, därför att eleganta drag är en bieffekt av målet att vinna ett parti. På samma sätt är personlighetsutveckling en bieffekt av att människor är engagerade och aktiva i politiska sakfrågor. Att snegla på essentiella bieffekter av en aktivitet kan ge upphov till en ”schizofren” motivationsstruktur. Man måste lura sig själv att nå ett mål som man kanske är likgiltig inför. Att gå i en politisk demonstration i syfte att utveckla sin personlighet kan vålla ett motivationspsykologiskt problem; varför skall jag egentligen demonstrera?

Elster hävdar att man först måste se till ”the business aspect” av demokratisk aktivitet. Demokrati är ju ett sätt att lösa praktiska politiska problem. Om man ställer upp andra mål kan det vara svårt att agera effektivt. Principen ”vägen är allt, målet är intet” kan ha sin poäng i en distanserad reflexion över olika aktiviteter, men om den vägleder praktiskt handlande kan det bli problematiskt.

Skolkommittén ger möjligen ett exempel på detta problem när den skriver: ”Det är ju diskussionerna om var gränserna skall gå som utgör dynamiken i utvecklingen. Det är alltså viktigt att söka efter gränserna, men det är inte lika viktigt att finna dem.”¹¹⁵ Den diskussion som avses gäller kompetensfördelningen mellan lärare, föräldrar och elever. Det måste vara svårt att vara motiverad i en diskussion där ämnet i sig är mindre viktigt än själva diskussionen.

Elsters iakttagelser om essentiella bieffekter är dock inte så förödande som han tror, enligt min mening. Han pekar på ett motivationspsykologiskt problem som i sig inte är ett argument mot att personlighetsutveckling skulle kunna vara demokratins viktigaste mål.¹¹⁶ Det faktum att man inte kan vägledas av ett visst värde i en praktisk kontext, gör inte att detta värde måste avskrivas helt. Personlighetsutvecklingsmålet kan vägleda åtgärder på en konstitutionell nivå, då man konstruerar institutioner och regelverk. Men när de enskilda individerna verkar inom detta regelverk behöver de inte ha detta mål för ögonen. Regleringsbeslut kan ha en målsättning

som "glöms bort" när man handlar inom ramen för dessa regler. Målet med att skapa skoldemokratiska institutioner behöver inte vägleda eleverna när de utnyttjar dessa.¹¹⁷

Problemet är att uppfostringsmotiven kanske inte kan redovisas öppet och ärligt inför eleverna, när man inför demokratiska styrmetoder. Att försvara elevmakt med något annat argument än att eleverna har rätt till makt, kan förta intresset och engagemanget hos eleverna. Att säga att "Ni får makt därför att vi vill att ni skall utvecklas moraliskt", kan upplevas som ett välvilligt förmynderi, som undergräver tilltron till de elevdemokratiska institutionernas reella makt. Syftet är social och politisk socialisation in i vuxenvärldens värdegemenskap. I förlängningen på uppfostringsargumentet ligger att elevmakten kan inskränkas om de önskvärda effekterna inte uppnås.

Att värdesätta politiskt deltagande som en personlighetsutvecklande aktivitet behöver dock inte betyda att man försvarar självförvaltning på arbetsplatser och skolor. Deltagarperspektivet kan riktas mot alla nivåer av politisk maktutövning. Självförvaltning kan vara en viktig aspekt av demokratisk fostran. Men ett ökat allmänpolitiskt deltagande, t.ex. genom sänkt rösträttsålder, kan vara lika viktigt. Det politiska deltagandet kan ske på medborgarnivå. De uppfostringseffekter som regeringen eftersträvar kan också nås om man stimulerar eleverna till ett utåtriktat politiskt deltagande. Skolan kan stödja politisk debatt och organisationsverksamhet. Den kan bidra till att elever får kontakt med politiska institutioner utanför skolan – inte bara på kommunal och nationell nivå, utan även på internationell nivå.

Att fokusera deltagandet på självförvaltningsnivå kan bidra till ett inskränkt och gruppcentrerat perspektiv på politisk verksamhet. De värden, attityder och förhållningssätt som statsmakten vill bibringa eleverna kräver ett engagemang som sträcker sig utanför skolans väggar. Globalisering och internationell integration vidgar den politiska agendan. Den kommunikationsteknologiska utvecklingen på dataområdet möjliggör informationsinhämtande, debatt och engagemang i frågor av gränslös natur. Detta perspektiv på demokratisk fostran torde vara särskilt viktigt i en tid då demokratin växer ur nationalstaten. Demokratins agenda blir mer universalistisk; det handlar inte bara om att lösa det svenska folkets problem utan om att hitta principer för gränslös rättvisa. Förhållandet mellan demokrati och universella värdeprinciper leder oss över till diskursdemokratin.

Samtal för moralisk enighet

Demokratins etiska dimension poängteras också av den diskursdemokratiska skolan, vars främsta företrädare är Jürgen Habermas. Medan deltagardemokratien ser till individens moraliska utveckling, ser diskursdemokratien till utvecklingen och legitimeringen av ett kollektivt normsystem. Demokratins värde ligger i dess diskursiva praxis. Den erbjuder ett forum för gemensam och offentlig deliberation. Målet för denna deliberation är att nå fram till universella normer. I moralfilosofiska termer kan man säga att deltagardemokratien syftar till det goda för individen, medan diskursdemokratien syftar till det rätta (rättvisa) för samhället.¹¹⁸

Det diskursiva momentet i demokratiska beslut är dock inte bara ett sätt att komma fram till ett kollektivt beslut. Diskursen är ett redskap för individen att komma fram till vad hon själv vill som politiskt subjekt. Det offentliga samtalet ”tvättar” individernas preferenser, så att de kan försvaras med principiella, moraliska argument.¹¹⁹ Individens åsikter betraktas inte som givna, utan antas växa fram som ett resultat av den deliberativa process som demokratien innebär. Därför är det ett komplementärt förhållande mellan demokrati och privat autonomi, hävdar Habermas.¹²⁰

Att betrakta politiskt beslutsfattande som en diskursiv praxis, har stora likheter med idén om att vetenskaplig verksamhet är ett ”rationellt samtal”.¹²¹ Målet för det vetenskapliga samtalet är objektivitet, vilket innebär intersubjektiv enighet om vilka hypoteser, teorier och resonemang som det finns skäl att acceptera.¹²² Den vetenskapliga objektiviteten består i själva verket i intersubjektivitet. Målet för det demokratiska samtalet är, enligt Habermas, en normativ intersubjektivitet; att nå fram till normer (som kodifieras genom lagar) som alla kan acceptera som rättvisa. Om man förenklar kan man säga att både kunskap och rättvisa nås genom en kollektiv deliberation som bygger på ”argumentets primat”. Det finns ett proceduriellt moment i legitimeringen av såväl normer som kunskap. Proceduren består i en offentlig prövning av argument.

Diskursdemokratins proceduriella karaktär bör inte förväxlas med den proceduriella demokratiteori som berörts ovan. Den senare betonar den individuella rättvisan i proceduren; diskursdemokratien betonar procedurens diskursiva moment.¹²³ Diskursdemokratien är en utfallsteori mer än en proceduriell demokratiteori; demokratins värde ligger i att man kan nå fram till normer för rättvisa. Genom samtalet kommer individer fram till vad de anser vara rätt och kollektivet kommer fram till ett gemensamt beslut om vilka regler som

bör gälla. Proceduren ses både som en kollektiv resurs i preferensformeringen på individnivå och som en legitimitetskälla på kollektiv nivå. Samtalet är både en sökningsmekanism och en normkälla. Idealt bör diskussionen leda fram till konsensus, vilket möjliggör enhälliga beslut.

Diskursdemokratins målsättning bygger på föreställningen om en "ideal samtalssituation", som i praktiken är svår att upprätthålla. Den kräver maximalt engagemang från deltagarnas sida, både i fråga om tid och moralisk motivation.¹²⁴

Vilket stöd erbjuder den diskursdemokratiska skolan för regeringens förslag till elevstyrda skolstyrelser? För det första måste man framhålla att diskursdemokratien är en teori för den samhälleliga politiska arenan. För det andra finns det, som påpekats, en betoning på normstyrning och rättsstat.¹²⁵ Båda dessa kännetecken hos diskursdemokratien gör att den inte självklart kan sägas kräva självförvaltning genom elevstyrda skolstyrelser.

Det som talar för elevstyrda skolstyrelser skulle vara att de stimulerade en allmän diskussion bland elever i principfrågor som rör utbildningens utformning och innehåll. Denna diskussion skulle dels kunna vara en pedagogisk "resurs" som faktiskt leder fram till bra och rättvisa beslut, dels vara en legitimitetsskapande procedur som gör att de fastställda principerna vinner allmän acceptans. Om den allmänna diskussionen uteblir eller inte fungerar är det svårt att se att diskursdemokratien skulle legitimera elevstyrda skolstyrelser.

Diskursdemokratien kräver något mer än representativ demokrati och majoritetsbeslut. Den kräver en seriös kollektiv överläggning om universella normer. Om elevstyrda styrelser används för att driva sårintressen, skulle förmodligen Habermas föredra ett ämbetsmannastyre (rektorsvälde) som bygger på universella normer och målsättningar som härrör från en diskursiv process på medborgarnivå.

Diskursdemokratins politiska subjekt är medborgaren. Om man betonar diskursdemokratins tillämpning på samhällsnivå kan den komma i konflikt med elevstyre av två skäl. För det första kan den samhälleliga diskursiva processen leda fram till beslut som är bindande för alla som verkar inom en skola. För det andra kan elevstyret inkräkta på den kunskapsinriktade verksamhet, som är en förutsättning för att eleverna skall kunna delta i det offentliga samtalet. Diskursdemokratien kräver både djupt engagemang och eftertänksamhet. Utbildningsväsendet är därför som sådant en central institution för hela det demokratiska systemet. Men därav följer inte att utbildningsväsendet bör styras enligt självförvaltningsprinciper.

Avgörande är att skolorna kan fylla sin funktion som förmedlare av den kommunikativa kompetens som krävs för att diskursdemokratien i samhället som helhet skall fungera.

Eftersom kunskapsinhämtande generellt bygger på en diskursiv verksamhet, har utbildningsinstitutioner mycket att lära av diskursdemokratien. Den erbjuder en teori för en deliberativ praxis som har generell relevans i både vetenskapliga och normativa frågor. Men en deliberativ praxis behöver inte förutsätta maktutövning på självförvaltningsnivå. Den diskursiva verksamheten behöver inte riktas mot administrativa problem i den lokala verksamheten, utan mot samhällsproblem i stort.

Ur diskursdemokratins synvinkel är eleverna demokratiska aktörer i egenskap av *medborgare* som har eller kommer att få fullständiga politiska rättigheter. Skolan kan bidra till att fördjupa den politiska diskussionen på samhällsnivå, genom att vara ett forum för kvalificerad debatt och samhällskritik. Men denna målsättning kan, av praktiska skäl, stå i motsättning till ett självförvaltningsansvar.

All diskursiv verksamhet kräver tid och resurser. Ett administrativt ansvar för den egna skolan kan konkurrera med en mer utåtriktad diskursiv verksamhet. Men det kan också vara ett komplementärt förhållande mellan självförvaltning och allmänpolitiskt intresse. Hur det förhåller sig med den saken måste man naturligtvis undersöka. Vad som är principiellt viktigt att framhålla är att diskursdemokratien som sådan inte ställer krav på självförvaltning på alla samhällsområden.

Man kan uttrycka det så att självförvaltning inte har något principiellt egenvärde, utan ett instrumentellt värde visavi diskursdemokratins genomförande i samhället. Det starkaste argumentet för självförvaltning är dels dess inlärningseffekter på eleverna, dels dess effekter på den samhälleliga diskursen i utbildningspolitiska frågor. Därmed ställs diskursdemokratien inför ett liknande problem som deltagardemokratien: det är bieffekterna av självförvaltning som är de viktiga. Det faktum att eleverna utövar makt över skolan bygger inte på en rätt att utöva den makten. Detta problem drabbar alla normativa demokratiteorier som inte hävdar att det finns en rätt till självförvaltning (vilket diskuteras mer i sammanfattningen).

Diskursdemokratins krav på medborgarnas politiska kompetens gör att skolans viktigaste funktion, ur demokratisk synvinkel, är att ge elever kunskaper och färdigheter som gör att de kan förverkliga diskursdemokratins målsättningar. Ett inflytande som grundas på pedagogiska skäl är naturligtvis i linje med denna målsättning. All inlärning förutsätter ett inflytande från dem som skall lära sig. Men

detta handlar mer om god pedagogik på klassnivå än om elevdemokrati.

Elevdemokrati kan ha ett värde som kan härledas ur diskursdemokratiska principer. På ett övergripande plan är dock den samhällsliga politiska demokratin överordnad alla självförvaltningsstrukturer. Om självförvaltning införs måste den legitimeras i demokratiska procedurer på medborgarnivå. I argumentationen för elevdemokrati kan man åberopa dess goda effekter på diskursdemokratin i samhället. Man kan också, som en följd av den politiska diskussionen på samhällsnivå komma fram till uppfattningen att elever bör ha en rätt till självförvaltning oberoende av dess eventuella gynnsamma effekter. Men i båda fallen är medborgarna suveräna att avgöra om de vill ha skoldemokrati eller inte. Det bryter inte mot diskursdemokratiska principer att frånta eleverna majoriteten i lokala skolstyrelser. Avgörande är vilka argument man åberopar. Att på förhand stipulera en rätt till självförvaltning vore att inskränka utrymmet för den diskursdemokratiska maktutövningen.¹²⁶ Det universalistiska perspektivet i diskursdemokratin sätter medborgarrollen i centrum. Demokratins principer gäller i den största kinesiska asken. Hur de mindre askarna skall fungera är en fråga som diskursdemokratin inte besvarar.¹²⁷ Men den anger en metod för hur man bör gå tillväga när man besvarar den.

Regeringens eget förslag till elevdemokrati och de värden som den antas befordra erbjuder i sig ett lämpligt ämne för en diskursdemokratisk process. I denna process är naturligtvis elevernas egna argument viktiga. Skolan kan fungera som ett forum i debatten om vad ”demokratisk fostran” egentligen bör innebära. Elevdemokrati kan vara ett sätt att stimulera denna debatt.

Rationalistisk demokratiteori: folkviljans förverkligande

Uppfostringsargumentet kan även åberopas utifrån en demokratisyn som inte har ett etiskt perspektiv på demokratin. Man kan försvara demokrati på ungefär samma sätt som marknaden; den är det bästa sättet att tillfredsställa människors önskningar.¹²⁸ Liksom marknaden kräver kunniga konsumenter som känner till sina rättigheter, kräver demokratin kunniga medborgare som känner till hur man bäst kan påverka sina representanter. Skolans uppgift blir, ur detta perspektiv, att ge eleverna en förmåga att driva sina intressen i en demokrati, vilka de än är. Om man anser att demokratins värde ligger i att den förverkligar folkviljan, är detta ett centralt moment i ”demokratisk fostran”.

Folkviljeteorier har, som berördes ovan, en rationalistisk demokratisyn. Tonvikten läggs på preferensaggregering och nyttomaximering på individnivå. Därav följer inte att den förutsätter att individerna är egennyttiga. Alla preferenser räknas lika – egoistiska såväl som etiska. Till skillnad från deltagardemokratin och diskursdemokratin har den ett moraliskt neutralt perspektiv på demokratin. Men den är inte likgiltig inför *politisk* rättvisa. Den politiska rättvisan består i att alla individers företräden tillmäts samma vikt i den politiska beslutsprocessen.

För att uppnå politisk rättvisa krävs att alla individer har lika stora politiska resurser. Skolans uppgift kan, i detta perspektiv, vara att ge eleverna likvärdiga politiska resurser. Skoldemokratiska institutioner kan vara ett sätt att nå denna målsättning. Den kan bidra till att elever tränas att argumentera och driva önskemål i demokratiska institutioner. Man kan se elevstyrelse som en övning i medborgarstyrelse. I denna övningsprocess uppstår samma problem som nämnts tidigare: den tar tid och kraft från elevernas kompetensutveckling på andra områden. Dessutom kan det, ur ett rationalistiskt perspektiv, vara viktigare att eleverna lär sig att agera politiskt som medborgare i de kommunala och nationella demokratiska institutionerna. Avgörande är vilken arena som erbjuder de mest effektiva medlen till maktutövning.

Liksom diskursdemokratin bygger den rationalistiska demokratikonceptionen på medborgarstyrelse – inte på självförvaltning på arbetsplatser. Intresseaggregeringen sker utifrån medborgarrollen. Man kan inte förutsätta att individers intressen bestäms av deras position i arbetslivet. Detta gäller även elever. Deras medborgarintresse väger tyngre än deras intresse som elever. Elever med rösträtt – även de utan rösträtt – kan påverka sin situation via traditionella politiska kanaler. Eftersom kommunen är huvudman för skolan är avståndet till de ansvariga ganska kort. Demokratisk fostran kan, utifrån den rationalistiska demokratiteorin, innebära att eleverna lär sig att agera på den politiska arenan – både den kommunala och den nationella.

Kunskaper och kommunikativ kompetens är lika viktiga ur ett rationalistiskt demokratiperspektiv som ur ett diskursdemokratiskt. Men den deliberativa demokratin ser mer till hur preferenser uppstår än till hur de aggregeras. Därför fyller diskussion och debatt en viktigare funktion. Ur ett rationalistiskt perspektiv kan diskussion och debatt vara en träning i att driva intressen, snarare än att deliberera över vad som är rätt och riktigt utifrån ett universalistiskt perspektiv.¹²⁹ Den skoldemokratiska läroprocessen får en annan

innebörd i ett rationalistiskt perspektiv. Det övergripande syftet blir att effektivisera preferensaggregeringen.

Den svenska modellen

Den s.k. svenska modellen har historiskt byggt på förhandlingar mellan särintressen – ofta i korporativt uppbyggda maktorgan. Djupare sett har den svenska modellen likheter med den rationalistiska demokratiteorin. Förhandlingar (kohandel) mellan organiserade intressen har varit ett effektivt sätt att maximera nyttan för olika grupper. En fostran i den svenska modellens demokratiska arbetssätt kan därför gå ut på att lära sig organisationskunskap och förhandlingsteknik. Skoldemokrati kan vara ett viktigt läromedel. Men även mer utåtriktad organisationsverksamhet måste vara ett centralt moment i en fostran i den svenska modellens demokratiska arbetssätt.

Självförvaltning har spelat en relativt liten roll i den svenska modellen. Medborgarstyret har snarare kompletterats med inflytande på nationell nivå via mer eller mindre centraliserade organisationer.¹³⁰ Organiseringen har främst byggt på individers position på arbetsmarknaden. Om man överför den svenska modellens arbetssätt till skolans område, är elevinflytande via en facklig organisering viktigare än självförvaltning. Elevorganisationer kan ges representation i beslutande organ både på central och lokal nivå. Huruvida sådana ”korporativa” kanaler för inflytande verkligen ger den enskilde eleven mer inflytande är en öppen fråga. Men de är mer i linje med demokratiskt inflytande enligt den svenska modellen än självförvaltning.

Uppfostringsmotivet kan, sammanfattningsvis, ges olika innebörd beroende på vilken typ av normativ demokratiteori som man är anhängare av. Här har uppfostringsmotivet tolkats i ljuset av tre demokratiteorier: deltagardemokratien, diskursdemokratien och den rationalistiska demokratiskolan. Den första betonar individens moraliska utveckling. Den andra betonar deliberation och legitimering av rättvisenormer. Den tredje betonar intresseaggregering.

Vilken av dessa skolor ligger närmast de uppfostringsmål som anges i olika styrdokument? De allmänna formuleringar om respekt för olik tänkande, tolerans, solidaritet med de svaga och insikt om alla människors lika värde, indikerar ett etiskt perspektiv på demokrati. Därmed är den rationalistiska demokratiskolan mindre relevant än de två övriga. Demokratisk fostran kan inte bara gå ut på att lära sig driva sina intressen. Målet måste vara att bibringa eleverna en

värdegrund som inte bara har med ”folkviljans” förverkligande att göra.

Både den deltagardemokratiska och den diskursdemokratiska skolan passar in på regeringens uppfostringsmål. De värden som anges handlar både om individers utveckling och om gemensamma normer. Generellt sett vill regeringen befördra humanistiska och liberala värden. Frågan är om den försöksverksamhet i elevdemokrati som föreslås befäster den typen av värderingar. Det är naturligtvis en fråga för empirisk utvärdering.

Även om försöksverksamheten med skoldemokrati lyckas i en organisatorisk bemärkelse är det inte säkert att den befördrar den samhällsmoral som regeringen vill måna om. Sambandet mellan strukturella reformer och värdemässiga effekter kan inte tas för givet. Eleverna kan använda skoldemokrati för att driva särintressen som strider mot krav på solidaritet och allmänanda. Även om eleverna inte driver särintressen, kan man inte utesluta att elever förordar beslut som bygger på ”fel” normer. Etnocentriska, antiliberala värden kan vägleda elevrepresentanters beslut.

Den rationalistiska demokratiteorin moraliserar inte över sådana åtgärder så länge de speglar folkviljan. Därför ger den ett alltför inskränkt perspektiv på skoldemokratins målsättning. Deltagar- och diskursdemokratins moraliska ambitioner ligger mer i linje med regeringens argumentation. Men ingen av dessa teorier förordar självförvaltning framför medborgarstyre.

Ett generellt problem i uppfostringsperspektivet är att skolor inte är politiska institutioner. Att lära elever demokratisk självförvaltning är inte samma sak som fostran i ”demokratiska värderingar”. Agendan för elevdemokrati är, liksom för arbetsplatsdemokrati i allmänhet, begränsad. Men de värderingar som regeringen vill lära ut förutsätter en större agenda med ett bredare samhällsligt perspektiv där principer om solidaritet och tolerans är mer relevanta. Ett mer utåtriktat deltagande kan därför också vara ett viktigt inslag i en demokratisk fostran.

3. *Effektivare inläring*

Det tredje argumentet för skoldemokrati handlar om dess effekter på inläringen i allmänhet. Regeringen hävdar att skoldemokrati ökar lusten och motivationen att lära – inte bara i gymnasieskolan:

Ett ökat inflytande är också en förutsättning för att skolan skall lyckas utbilda för ett livslångt lärande. Elever måste tycka att det är roligt och

viktigt att gå i skolan, så att de även efter skoltiden har lust och förmåga att förbättra sin utbildningsnivå och öka sin kompetens.¹³¹

Här anförs en allmän empirisk hypotes, som i sig inte behöver vara ett stöd för just regeringens förslag. Inflytandets effekter kan bero på dess omfattning och dess former. Sker det kollektivt eller individuellt? I vilka frågor har man inflytande? I administrativa eller pedagogiska? Att just försöksverksamheten med elevdominerade skolstyrelser ökar elevernas genomsnittliga lust och motivation att gå till skolan kan man inte förutsätta utan psykologiska och sociologiska undersökningar. Effekterna på det livslånga lärandet måste också undersökas empiriskt.

Regeringen använder uttrycken ”roligt”, ”viktigt”, ”lust” och ”förmåga” för att beskriva effekterna av ökat inflytande. Termerna betecknar egenskaper på individnivå. Men inflytande på den egna studieinriktningen och dess genomförande är en sak; kollektivt inflytande genom att utse representanter till en skolstyrelse är annan sak. Effekterna av skoldemokrati kan gå åt olika håll. Även om den innebär att eleverna känner större lust att gå till skolan är det inte säkert att inlärningseffekterna blir positiva. Den skoldemokratiska aktiviteten kan konkurrera med kunskapsinhämtande. Huruvida det finns en sådan motsättning måste undersökas.

Dessutom finns det andra faktorer som har ett avgörande inflytande på både trivsel och studiemotivation. Nedskärningar och sämre materiell standard kan inte kompenseras av ökad elevdemokrati. Snarare kan elevdemokrati i förening med nedskärningar skada tilltron till elevdemokrati. Precis som ute i samhället torde det finnas ett samband mellan demokratins legitimitet och dess förmåga att nå resultat.

Likgiltighet och ”politikerförakt” kan breda ut sig i skolan, på samma sätt som i samhället utanför. Om elevstyrda ledningsorgan får administrera nedskärningar som kommunalpolitiker beslutar om, kan motivationen och lusten inför både inlärning och självförvaltning minska. Demokratiska strukturer är ingen garanti för trivsel, varken i skolan eller i samhället utanför.

Det kan också vara så att den enskilde eleven inte vill ha inflytande genom kollektiv representation. Som diskuterats ovan är det också en empirisk fråga om elevdominerade skolstyrelser leder till ökat inflytande för de enskilda eleverna. Denna fråga måste också besvaras genom undersökningar. Även om regeringen har rätt i sin hypotes om sambandet mellan inflytande och inlärningsmotivation,

måste den belägga sambandet mellan elevdominerade skolstyrelser och inflytande.

I Maktutredningens medborgarundersökning visade man att inflytandet upplevdes som minst inom skolvärlden.¹³² Men det var på individnivå som denna frustration fanns. Samma frustration, fast i mindre omfattning, kunde Maktutredningen påvisa inom barnomsorg, inom vården och på arbetsplatsen.¹³³ Ökad individualisering, inte ökad kollektiv makt, kan vara det bästa botemedlet.

Den empiriska frågan om hur man bäst åtgärdar individers krav på inflytande skall inte behandlas närmare i denna rapport. Inte heller frågan om inflytandets effekter på studiemotivationen kan besvaras här. Det viktiga är att några samband inte kan förutsättas. Dessutom är det principiellt viktigt att skilja mellan positiva effekter på aggregatnivå och på individnivå. När kan positiva effekter på inflytande och studiemotivation vara godtagbara skäl till elevdemokrati? Antag att inflytande såväl som studiemotivation ökar i genomsnitt, samtidigt som en stor minoritet upplever den motsatta effekten. Är dessa effekter godtagbara skäl för att införa elevdemokrati? Det rimliga är att ta hänsyn till hur positiva effekter fördelas på individnivå.

Här ställs ett grundläggande normativt problem vid alla former av demokratisk maktutövning på sin spets: hur skall majoritetens intressen vägas mot individers? Inflytandet via majoritetsbeslut ökar för dem som tillhör majoriteten och minskar för dem som tillhör minoriteten. Om ökad studiemotivation är en följd av ökat inflytande, är det rimligt att anta att effekten på studiemotivationen är negativ för dem som tillhör minoriteten – särskilt om minoriteten hyser intensiva preferenser i de frågor som de förlorar. Majoritets- och minoritetsförhållanden över tid och olika beslut kan således vara avgörande för fördelningen av positiva effekter på studiemotivation. Eleverna kan inte förutsättas vara en homogen grupp med gemensamma intressen i alla frågor. Beroende på hur konfliktdimensionerna ser ut kan elevdemokrati få helt olika konsekvenser på den studiesociala miljön.

Hänvisningen till positiva inlärningseffekter aktualiserar också problemet med essentiella bieffekter. Kan man åberopa detta argument inför eleverna, utan att de demokratiska målsättningarna förlorar i trovärdighet. Antag att den ökade studiemotivationen uteblir. Hur skall man då argumentera för ökad elevmakt?

Sammanfattningsvis bör åtminstone tre frågor besvaras innan regeringen kan hävda att försöksverksamheten med elevdominerade skolstyrelser leder till ökad inlärning:

1. Leder elevdemokratisk självförvaltning till ökat inflytande för den enskilde eleven?
2. Leder detta eventuella inflytande till ökad studiemotivation?
3. Hur fördelas de eventuella positiva effekterna på studiemotivationen på individnivå?

4. Ökat kompetensutnyttjande

Detta argument för självförvaltning är mycket instrumentellt ur statsmaktens synvinkel. Målet är inte inflytande och lokaldemokrati, utan resursutnyttjande. Argumentet aktualiserar en viktig principfråga. Vilken typ av uppgifter har de lokala skolstyrelserna? Genomför de en målsättning som statsmakten har bestämt eller beslutar de om olika målsättningar. Skall de, kort sagt, bedriva politik eller fungera som en lojal förvaltningsmyndighet? Frågan är tillspetsad och förenklad, men svaret bestämmer relevansen av begreppet kompetens hos skolstyrelsernas ledamöter.

Om man förenklar kan man skilja mellan beslut som bygger på värdemässiga överväganden och beslut som bygger på sakliga överväganden. Max Weber gjorde distinktionen mellan värderationalitet och målrationalitet för att beskriva dessa olika typer av beslut.¹³⁴ Värderationalitet innebär att man väljer mellan olika mål som grundas på olika värderingar; målrationalitet innebär att man väljer medel för att nå ett visst mål. Politiska beslut bygger på en kombination av mål- och värderationalitet. Men beslut i förvaltningsledet bygger, enligt Weber, enbart på målrationalitet; målen är bestämda av politikerna.

Webers idealtypiska föreställning om den lojale ämbetsmannen bygger på att det är en skillnad mellan politik och förvaltning. Politiska beslut skall lösa mål- och värdekonflikter. När väl de politiska målen är fastställda återstår en värdeneutral implementering av en lojal byråkrati.

Ett viktigt argument för demokrati har alltid varit att politiska beslut handlar om värdekonflikter, vars lösningar ytterst är en fråga om subjektiva önskemål.¹³⁵ I frågor som handlar om implementering av demokratiskt fastställda beslut, kan demokratiska beslutsformer vara ineffektiva. Det kan vara rationellt att överlämna en exekutiv makt till experter. Om det handlar om beslut i instrumentella frågor, om hur man bäst uppnår vissa mål, är det inte säkert att demokratiska beslutsformer är de mest ändamålsenliga.

I modern förvaltningsforskning har den skarpa åtskillnaden mellan politik och förvaltning mer och mer suddats ut.¹³⁶ Valet av åt-

gärder för att implementera beslut kan betraktas som politiska i den meningen att de grundas på normativa överväganden som inte är strikt "målrationala". Enligt detta synsätt är det svårt att tala om en "kompetens" som står över politiska värderingar. Politik bedrivs även av tjänstemän och experter.¹³⁷

Frågan är vilken "kompetens" som regeringen avser när den argumenterar för elevstyrda skolstyrelser. Om den avser en förmåga att genomföra mål som redan är beslutade, är det inte säkert att kompetensen ökar. Avgörande är dels om eleverna accepterar målen, dels om de faktiskt är mer kompetenta än t.ex. en rektor att genomföra målen. Det är en öppen fråga om de elever som väljs till skolstyrelserna är de mest "kompetenta" ur *regeringens* synvinkel. Begreppet kompetens förutsätter en given målsättning. Men om man är oenig om målsättningen kan man bli oenig om vad "kompetens" innebär.

Vilken roll kommer eleverna att ha i skolstyrelserna? Är de tjänstemän eller representanter för värderingar och åsikter. Poängen med att ha demokratiska val är ju att väga samman enskilda elevers personliga åsikter och preferenser. Varken i valet av representanter eller i representanternas beslut kanske "kompetens" inte är den viktigast dimensionen. Demokratisk representation behöver inte bygga på kompetens utan på åsiktsrepresentativitet eller något annat röstmotiv som den enskilde eleven har.

Kompetensargumentet kan också åberopas mot elevinflytande genom representanter i lokala skolstyrelser. Inflytandet i inlärnings-situationen kan vara viktigare. Detta gäller särskilt om eleverna har individuella studieprogram. Ett centralt kollektivt inflytande behöver inte innebära att man tar tillvara elevers kompetens. Argumentet kan tala för ett inflytande på individnivå i stället.

I en viss mening kan kompetensargumentet dessutom sägas vara "odemokratiskt" därför att det legitimerar makt genom kunskap. Vem avgör vilka som är kompetenta? I förlängningen av kompetensargumentet ligger "väktarstyret".¹³⁸ Om elevdemokratiska institutioner är till för att lösa intressekonflikter och värdekonflikter kan man inte åberopa någon "kompetens" i största allmänhet. Att se elevdemokrati som ett sätt att rekrytera dugliga administratörer innebär att regeringen har ett kriterium på kompetens som är oberoende av elevmajoritetens preferenser. Detta argument aktualiserar ytterligare en principiell invändning. Handlar det om att "utnyttja" i stället för att ge något som elever har rätt till? Är det rimligt att använda elever för administrativa uppgifter? Finns det besparingsmotiv bakom förslaget till elevdemokrati?

Kompetensargumentet är, sammanfattningsvis, ganska problematiskt ur demokratisynpunkt. När man säger att någon är kompetent har man indirekt sagt att någon har vissa förmågor som behövs för att nå vissa mål. Frågan är vilka mål regeringen avser när de vill ”utnyttja” elevens kompetens. Om kompetensen är relaterad till administrativa uppgifter som föreläggs skolstyrelsen är det demokratiska urvalet av elevrepresentanter osäkert och i princip överflödigt.

Sammanfattande diskussion

Regeringen anför tre huvudargument för elevmajoritet i lokala skolstyrelser:

1. Det innebär att man respekterar den rätt till inflytande som stipuleras i artikel 12 i Barnkonventionen.
2. Det leder till att elever ges en ”demokratisk fostran”.
3. Det leder till högre studiemotivation och därmed effektivare inläring.

Dessutom anføres ett fjärde argument som dock inte tillmäts lika stor vikt:

4. Det leder till att elevens kompetens utnyttjas.

Inget av dessa argument talar, enligt min mening, entydigt för just det förslag till elevinflytande som regeringen formulerat. Strikt sett åberopas inget argument som innebär att regeringen är skyldig att ge eleverna majoritet i lokala skolstyrelser på gymnasienivå. Alla argument bygger på att förslaget har vissa effekter som regeringen anser önskvärda.

Inledningsvis antydde att det första argumentet, rättighetsargumentet, skulle kunna tolkas som att elevdemokrati måste genomföras just därför att elever har rätt till det. Men vid närmare granskning av Barnkonventionen finner man att den rätt till inflytande som stipuleras ligger på individnivå. Varje elev har rätt att framföra synpunkter i frågor som berör vederbörande. Denna rätt gäller även gentemot en lokal skolstyrelse med elevmajoritet. Demokratiska val av administrativa ledningsorgan kan inte anses vara ett tillräckligt villkor för att Barnkonventionens artikel 12 efterlevs. Om det vore så skulle inte detta ledningsorgan vara bundet av Barnkonventionen.

Demokratiska val kan inte heller anses vara ett nödvändigt villkor för att Barnkonventionen efterlevs. Den enskilde eleven kan ges

inflytande på annat sätt. Strängt taget stipulerar inte konventionen en viss maktfördelning utan en rätt till hänsyn och respekt från den som har makten – oavsett vem eller vilka som utövar makt.

Rättighetsargumentets giltighet är således villkorligt. Det talar för elevmajoritet i lokala skolstyrelser om detta leder till att den enskildes inflytande ökar. Att så blir fallet är inte självklart, utan måste undersökas empiriskt. Det kan vara så att elevinflytandet måste decentraliseras till klass- och individnivå.¹³⁹ Men oavsett vilka institutionella former för inflytandet som väljs måste det utvärderas på individnivå. Barnkonventionen tillåter inte majoritetsförtryck av varken individer eller grupper.

Jämställdhet mellan kvinnor och män är också en rättighetsfråga som inte behöver sammanfalla med demokratiska principer. Rätten till likabehandling är såväl en förutsättning för som en begränsning av demokratisk maktutövning. Demokrati förutsätter jämlikhet på ”inflödessidan”, dvs. att alla individers preferenser räknas lika i en kollektiv beslutsprocedur. Men på ”utflödessidan”, dvs. i de beslut som fattas, kan enskilda eller grupper utsättas för diskriminering i den meningen att deras intressen inte respekteras. Denna diskriminering kan ske både med avseende på kön och etnicitet. Huruvida demokratiska beslut respekterar kravet på ickediskriminering är en öppen fråga. Avgörande är vilka normer som styr beslutet.¹⁴⁰

En jämn könsbalans i beslutande organ är ingen garanti för att regeringens jämställdhetsmål med avseende på undervisningens uppläggnings och innehåll respekteras. Därför kan bindande direktiv vara nödvändiga – direktiv som inskränker elevmakten.

Det mångkulturella samhällets utmaningar, som i hög grad speglas i skolans värld, aktualiserar särskilt den potentiella konflikten mellan demokrati och rättigheter. De rättigheter som skyddar kulturella minoriteter innebär en begränsning av elevers rätt till maktutövning. Skolans behandling av t.ex. religiösa frågor kan inte överlämnas till demokratisk styrning av elever, utan måste följa nationella styrdokument, som stadgar en ickekonfessionell undervisning.¹⁴¹ Denna restriktion kan te sig självklar, men den belyser spänningen mellan rättigheter och elevdemokratisk styrning av undervisningens innehåll och uppläggnings, dvs. det sakområde som regeringen vill att elever skall få inflytande över.

Historiskt har nationalstaten varit demokratins bästa jordmån. Anledningen är att demokratin inte tål alltför stora konflikter mellan grupper. Dess legitimitet kräver en värdegemenskap som gör att vissa konfliktskapande frågor aldrig tillåts komma upp på dagordningen.¹⁴² Det demokratiska statsskickets beroende av en ”tyst” vär-

degemenskap kommer också till uttryck inom skolans värld. Ju större olikheter – det kan gälla etniska, kulturella eller religiösa olikheter – desto mer sårbara blir de demokratiska procedurerna. De blir sårbara därför att det krävs mer hänsyn och finkänslighet från majoritetens sida. Om majoriteten utmanar fundamentala och livsavgörande intressen hos minoriteter hotas demokratins legitimitet.¹⁴³

Därmed kommer vi in på det andra argumentet för skolstyrelser med elevmajoritet, nämligen demokratisk fostran. I begreppet demokratisk fostran ryms en mängd värden och principer som i sig inte har med demokrati att göra. Liksom i den politiska debatten görs ”demokrati” till en vag samlingsbeteckning för en mängd ”omistliga värden”: humanism, tolerans, västerländsk värdegemenskap, alla människors lika värde. Det är därför viktigt att poängtera att demokrati är en maktstruktur – varken mer eller mindre. Demokrati ger möjlighet till kollektiv maktutövning på jämlik basis. Det finns ingen garanti för att denna maktstruktur används på ett sätt som överensstämmer med vissa moraliska eller politiska ideal. De socialliberala ideal, som i huvudsak ligger bakom föreställningen om ”demokratisk fostran” kan kräva skydd mot demokratiska beslut. Liksom i den politiska debatten blandas demokrati och moraliska principer på ett aningslöst sätt i argumenten för elevdemokrati.

Tolerans är ett centralt värde i det komplex av dygder som ingår i ”demokratisk fostran”. I ett samhälle som alltmer präglas av olikheter längs etniska, kulturella och religiösa dimensioner blir tolkningen av denna princip särskilt viktig. Hur förhåller sig egentligen elevdemokrati till tolerans?

Toleransens princip är, historiskt sett, mer förknippad med liberalism än med demokrati. Värdet av tolerans aktualiserades först på religionens område i Lockes *Letters of Toleration* (1689). Men hans argument för tolerans gick främst ut på att det var meningslöst att försöka påtvinga människor en religiös övertygelse. Toleransen motiverades inte av att han respekterade det han tolererade. Han tangerade därmed det som kommit att kallas ”toleransens paradox”: att tolerera innebär att man accepterar något man tycker är fel. Paradoxen var inte så svår att lösa för Locke, eftersom han anför rationalitetsskäl för att acceptera något han ogillar: det går ändå inte att ändra på.¹⁴⁴ Ett sådant krasst övervägande är knappast det vi avser med tolerans i dag. Tolerans innebär att man erkänner individers rätt till oliktankande, oavsett om det är möjligt att påverka dem att ”tänka rätt”. Samtidigt måste det finnas gränser för toleransen – annars övergår den till amoralism och cynism.¹⁴⁵

Efter demokratis genombrott blev politisk tolerans lika viktig som religiös. Att respektera demokratiska fri- och rättigheter innebär med nödvändighet att man är tolerant i den meningen att man erkänner sina motståndares rätt att utöva sina politiska rättigheter. Men respekt för demokrati behöver inte innebära att man förordar moralisk och kulturell tolerans från statsmaktens sida. Man behöver inte hylla mångfald eller pluralism bara därför att man är demokrat. Demokratins princip stadgar en rätt att försöka ändra på vissa beslut, med den stadgar inte ett förbud mot att genomdriva majoritetens värden på en mängd olika områden.¹⁴⁶

Inte heller elevdemokrati är någon garanti för tolerans inom skolan. Invandrarfientliga grupper kan inte på förhand förbjudas att verka inom skoldemokratiska institutioner. Att säkerställa en tolerant och pluralistisk ordning i skolor kan kräva att elevdemokratin omgärdas med restriktioner.

De värden som åsyftas när man talar om ”demokratisk fostran” går utöver det demokratiska beslutsfattandet som sådant. Det är en empirisk fråga om regeringens förslag får de uppfostringseffekter som önskas. Förmåga till deltagande i skoladministrativa frågor behöver inte innebära känslomässig eller värdemässig utveckling i riktning mot liberala ideal som tolerans och vidsynhet.

Skolans krav på att meddela demokratisk fostran kan också ses som en restriktion på elevdemokratisk maktutövning – på samma sätt som de rättigheter som Barnkonventionen stipulerar.¹⁴⁷ I båda fallen handlar det om yttre krav på varje maktägande organ inom skolan; de måste skydda individers rätt till inflytande och de måste styra undervisningens innehåll så att eleverna fostras demokratiskt. Demokratisk fostran handlar inte bara om att lära sig procedurer i praktisk handling, utan om att utveckla övertygelser och inhämta kunskaper. Dessa mål talar för ett professionellt inflytande för lärare. Den amerikanska statsvetaren Amy Gutman hävdar att lärares professionella auktoritet i undervisningen är ett sätt att hindra intolerans och repression mot oliktankande.¹⁴⁸

En del av demokratisk fostran är också att bibringa eleverna insikten om skillnaden mellan demokrati och självförvaltning. Demokratins maktbas är medborgarstyret av en stat. Det svenska statskicket bygger på folksuveränitetens princip. I den mån skolan skall fostra elever att respektera grunden för det svenska statskicket måste förhållandet mellan självförvaltning och demokrati tydliggöras. Självförvaltning på skolor och arbetsplatser är ingen demokratisk rättighet. Det svenska samhället bygger inte på syndikalistiska principer. Större delen av arbetslivet är organiserat enligt

hierarkiska principer där det privata ägandet är basen för maktutövningen.

Den offentliga förvaltningen är också hierarkiskt uppbyggd. Statsmakten styrs genom lagar och förordningar. Statstjänstemän handlar på uppdrag av medborgarnas valda ombud. Samma uppdragsrelation råder också mellan medborgarna och de lokala skolstyrelserna. Om inte elevstyrets förhållande till medborgarstyret klargörs, kan det skapa missriktade förväntningar som leder till frustration.

Kravet på demokratisk fostran kan, om man utgår från den svenska demokratins sätt att fungera, motivera stimulans till ett utåtriktat, samhälleligt politiskt deltagande. Participativ förmåga i den reguljära politiska processen i kommunal- och riksdagsval är ur demokratisk synvinkel minst lika viktig som förmåga att delta i självstyre. Eleverna är elever under en begränsad tid, men de är medborgare hela livet. Demokratisk fostran handlar primärt om att ge elever ett politiskt självförtroende som medborgare. Det är i medborgarrollen som de kan agera som demokratiska aktörer.

Den värdemässiga komponenten i uppfostringsmålet talar också för ett utåtriktat medborgarperspektiv. I Sverige, liksom i de flesta västerländska statsskick, legitimeras demokratin av en liberal överideologi som betonar individers rättigheter, tolerans och respekt för alla "lika värde". Den demokratiska överideologin i Sverige bygger också på ett "kommunitärt" folkhemsideal (även om det inte är lika framträdande som tidigare). Vissa kollektiva värden och "solidaritet med svaga och utsatta grupper" framhålls.¹⁴⁹ Att stimulera elever till ett allmänpolitiskt engagemang och att delta i en diskussion i ideologiska grundfrågor, som inte har med skoladministration att göra, måste därför också vara en del i en demokratisk fostran.

Det finns således en spänning mellan självförvaltningsperspektivet och medborgarperspektivet i talet om demokratisk fostran. Politiskt självförtroende i medborgarrollen kräver erfarenhet och träning i demokratiskt beslutsfattande. Men eftersom folksuveräniteten är primär finns det gränser för självförvaltningen. Demokrati innebär också underordning och lojalitet gentemot medborgarmakten – inte bara självförvaltning. Om demokratisk fostran inskränks till att delta i självförvaltning kan den motverka sitt syfte. Elever är inget suveränt demos, utan medlemmar i ett medborgarkollektiv som styr skolan utifrån ett allmänintresse.

Det tredje argumentet, att studiemotivationen ökar, är i linje med det instrumentella perspektivet på självförvaltning. Men här åberopar regeringen en mer indirekt och svårbestämd effekt. Som antytts

ovan måste fördelningen av denna effekt på individnivå vara av vikt. Det är också väsentligt att skilja mellan motivation att lära sig saker som har med det demokratiska deltagandet att göra och motivation att lära sig i allmänhet. Regeringens argument gäller en generell effekt som gäller alla individer och alla ämnen. Huruvida elevstyrda lokalstyrelser får denna effekt måste naturligtvis undersökas.

Även det fjärde argumentet, att tillvarata kompetens, är i hög grad instrumentellt. Det principiellt intressanta med detta argument är att regeringen hävdar att kompetens bör vara en grund för att ge individer makt. Argumentet avslöjar det demokratiska perspektivets grundläggande irrelevans. Skolor är inte politiska enheter, utan läroanstalter. Därmed inte sagt att eleverna skall vara passiva objekt utan inflytande eller makt. Både elever och lärare deltar både i ett ”kunskapande” och i ett ”värdeskapande”. Men eleverna är inget ”demos”, utan brukare och förmånstagare.

Kompetensargumentet är kanske det svagaste argumentet för elevdemokrati. Det aktualiserar konflikten mellan professionellt ansvarsutkrävande och demokratiskt ansvarsutkrävande. Lärare och skolledning har ett professionellt ansvar gentemot huvudmannen för verksamheten. De väljs inte, utan utses på grundval av yrkesmässiga meriter. Men elever som väljs av andra elever utses av de skäl som de röstande har för att lägga sin röst på en viss person. Vissa kan betona kompetens, andra kan betona andra egenskaper. Om man antar att elever har ett intresse av att maximera kompetensen i skolledningen, skulle även lärare och administratörer kunna bli valbara.

Det finns ett ”korporativt” element i tanken på att elever måste representeras av elever. Elever kan också representeras av lärare och skolledare. Valproceduren kan utvidgas så att eleverna kan nominera vem som helst – även lärare och skolledare. Huruvida valda elevrepresentanter ökar ”kompetensen” i skoladministrationen måste prövas empiriskt. Men om man godtar den demokratiska proceduren måste man godta dess utfall. Syftet med demokratiska procedurer är att lösa konflikter mellan olika intressen, inte att få fram administrativ kompetens.

Det är dock inte bara kompetensargumentet som rymmer en potentiell målkonflikt i regeringens förslag. Även om alla argumenten är instrumentella bygger de på olika värden som inte självklart harmonierar med varandra. Inget argument åberopar en rätt till demokratiska procedurer, utan betonar olika utfall som av olika skäl är önskvärda. Dessa olika utfall kan stå i ett kausalt motsatsförhållande till varandra, vilket innebär att de inte kan maximeras samtidigt.

Vilket värde är viktigast? Elevers inflytande, demokratisk fostran, ökad studiemotivation eller kompetensutnyttjande?

En rangordning av dessa mål kan underlätta hanteringen av eventuella målkonflikter. Men om man rangordnar bieffekter av elevdemokrati före elevdemokrati kan det vara svårt skapa legitimitet för elevdemokrati.

Institutionella problem

Den institutionella utformningen av elevdemokratin anges inte i regeringens förslag till försöksverksamhet.¹⁵⁰ Dess utformning kan varieras beroende på vilken målsättning man anser viktigast. Man kan urskilja två typer av institutionella problem – ett externt och ett internt. Det externa problemet handlar om elevdemokratins förhållande till andra makthavare: kommunen, skolledning och lärare. Vilka gränser sätter andra aktörer för elevmaktens dagordning? Det interna problemet handlar om hur elevmakten skall organiseras underifrån. Hur väljs elevrepresentanter? Hur lång blir mandatperioden?

Vilken makt ges egentligen till elevdominerade lokala skolstyrelser? I regeringens proposition sägs att makten bör gälla undervisningens ”innehåll och arbetsformer”.¹⁵¹ Men elevmakten i dessa frågor begränsas från tre håll. För det första får den inte inkräkta på rektors ledningsfunktion.¹⁵² För det andra får inte elevstyrelsen överta det ”professionella ansvaret” över undervisningen från lärarna.¹⁵³ För det tredje, vilket är mer allvarligt, lyder de elevdominerade ledningsorganen under den kommunala skolnämnden som är juridiskt och ekonomiskt ansvarig för de beslut som de lokala skolstyrelserna fattar. Ansvaret för skada gentemot tredje man faller inte på den lokala skolstyrelsen.

Den lokala skolstyrelsen är ett självförvaltningsorgan vars rättsliga ställning regleras i kommunallagen. Formellt utses ledamöterna av den kommunala nämnden, som också kan avsätta en enskild ledamot om denne inte fullgör sin uppgift.¹⁵⁴ Detta innebär ett demokratiskt ansvarsutkrävande från två håll: dels från kommunalpolitiker, dels från eleverna. Det avgörande och juridiskt reglerade ansvaret har dock inte eleverna, utan kommunen.

Här ser vi hur den politiska demokratin på medborgarnivå är överordnad elevers självförvaltning. Eftersom elevmakten motiveras med att den ger ansvar är bristen på reellt ansvar ett problem. Vilka konsekvenser riskerar de elever som sitter i den lokala skolstyrelsen?

Möjligheten till ansvarsutkrävande är fundamental i alla representativa demokratiska system. Eftersom elever antas få makt genom att utse representanter är också regler för ansvarsutkrävande avgörande för vilken reell makt de får. Möjligheten till ansvarsutkrävande begränsas, av allt att döma, av elevrepresentanternas förvaltningsrättsliga ställning: de kan avsättas av en kommunal skolnämnd. Men å andra sidan bör de kunna avsättas av "sina väljare". Hur detta ansvarsutkrävande ska gå till är oklart.

Möjligheten till ett elevdemokratiskt ansvarsutkrävande underifrån bestäms av hur valen sker och hur ofta de sker. Valproceduren berörs inte närmare i regeringens proposition, trots att den är avgörande för vilken reell makt eleverna får. Man kan tänka sig flera olika varianter: direkta personval, indirekta personval via klassrådsrepresentanter, "partival" med hela skolan som valkrets osv. Även "folkomröstningar" kan övervägas. Ur participativ synpunkt är den formen av maktutövning viktig.

Organisationer har en viktig funktion i alla former av representativ demokrati. Man kan tänka sig personval eller "partival", dvs. val mellan grupperingar som företräder olika ståndpunkter. Om man betonar värdet av demokratisk fostran kan "partival" vara att föredra. Då stimuleras eleverna att formulera långsiktiga program i organiserade former. Att organisera sig och formulera ståndpunkter i mindre fora kan vara ett viktigt moment i demokratisk fostran.

Valperiodernas längd är också avgörande för möjligheten till ansvarsutkrävande. Liksom demokratin på riksnivån ställs elevdemokratin inför problemet att väga långsiktighet och effektivitet mot väljarinflytande. Ju längre valperioder desto större möjlighet att "regera"; ju kortare valperioder desto större möjlighet till deltagande för alla elever.

Möjligheten och meningsfullheten i demokratiskt ansvarsutkrävande kräver också ett visst mått av permanens och stabilitet hos ett demos. Problemet med elevdemokrati är att dess demos är mycket rörligt. Elever slutar, byter skola, studerar utomlands etc. Rörligheten är särskilt stor på vuxengymnasier. Kommer de som valt elevrepresentanter att kunna utkräva ansvar från dem som de har valt? Kommer de som valt elevrepresentanter att kunna avsätta dem?

Ett demos är inte en organisk helhet, utan individer med egna intressen och önskningsar. Den svenska valmanskåren är delvis ny inför varje val. Den största rörligheten sker mellan generationer. Detta skapar ett demokratiskt rättviseproblem. Med vilken rätt fattar ett demos beslut som binder samhällsutvecklingen för nästa demos? Kärnkraftsfrågan är ett typexempel på detta rättviseproblem.

Beslut med långsiktiga konsekvenser kan skapa samma rättviseproblem på en skola. Årskullar av elever kommer och går. Nya elever får ta konsekvenserna av vad deras äldre skolkamrater beslutat.

Om demokrati innebär att samma demos skall välja och kunna avsätta sina representanter krävs relativt korta valperioder. Om ansvarsutkrävandet dessutom skall kunna grundas på en utvärdering av de beslut som fattats bör besluten inte vara alltför långsiktiga. Möjligheten till "feedback" mellan maktutövning och ansvarsutkrävande underlättas av korta valperioder och reversibla åtgärder.

Valmanskåren i skoldemokratien byts ut så ofta att dess möjlighet att agera som demokratiskt subjekt begränsas. Majoritetsstyrets legitimitet utmanas inte bara av potentiella konflikter med samtida minoriteter utan även av potentiella konflikter med framtida majoriteter.¹⁵⁵ Om man i demokrati ser ett sätt att öka inflytandet i frågor som berör en viss personkrets, bör beslutsområdet anpassas till avgränsningen av denna personkrets. Rätten att fatta beslut som man påverkas av kan, paradoxalt nog, tala emot ett elevinflytande via kollektiva beslut. De frågor som regeringen vill göra till föremål för elevmakt gäller främst undervisningens utformning och innehåll. Frågan är om makt över undervisningens innehåll och utformning bör ligga på ett organ som representerar hela elevkollektivet på en skolenhet. Undervisningen individualiseras alltmer. Tonvikt läggs på "kunskapande" i projektarbeten. Undervisningen blir en alltmer "öppen" process vars innehåll man inte kan förutsäga och än mindre styra. Om elever har rätt att påverka undervisningen måste denna rätt rimligen främst ligga på individ- och klassnivå.

Elevdemokrati genom skolstyrelser kan vara alltför centralistisk. Lokala skolstyrelser har främst ett administrativt ansvar. Ur elevens synvinkel kan man se dess verksamhet som ett uppdrag att sköta resurstilldelning och ett regelverk som möjliggör elevernas eget "kunskapande". Ett inflytande i dessa administrativa frågor är inte oviktigt, men det är inte avgörande för att kunna påverka undervisningens innehåll och uppläggning. Som tidigare påpekats måste även en skolstyrelse med elevmajoritet respektera varje elevs rätt till inflytande över sin situation. Därför måste det finnas ett beslutsområde som elevdemokratien inte bör inkräkta på. Ur elevens synvinkel (och ur Barnkonventionens) behöver det inte vara avgörande om skolstyrelsen har elevmajoritet eller inte.

Individens nytta av kollektiv maktutövning via representanter som utses genom majoritetsbeslut, vilket är demokratins modus operandi, bestäms av tre faktorer: 1. Ett varaktigt och avgränsat demos. 2. Ett beslutsområde som motsvarar intressesfären hos detta

demos. 3. Risken att besluten går emot individens intresse. Alla dessa tre faktorer bestämmer elevens faktiska möjlighet till inflytande över sin situation via elevdemokratiska institutioner.

Enligt ett rationalistiskt demokratiperspektiv bör man dessutom väga in beslutskostnader för demokratiska beslut.¹⁵⁶ Dessa kostnader uppstår dels i valet av representanter, dels i de beslutsprocesser som representanterna deltar i (i den lokala skolstyrelsen). "Priset för demokrati" består i beslutskostnader och negativa utfall av demokratiska beslut. De negativa utfallen behöver inte bara bestå i att besluten går emot individens intressen, utan också i att de är betydelselösa.

Detta ekonomiska perspektiv på demokrati kan te sig inskränkt och alltför instrumentalistiskt. Men även om man vill betona andra värden, som moralisk utveckling och deliberativ aktivitet, kan man inte bortse från nyttoaspekten. Om den elevdemokratiska beslutsapparaten kostar mer än vad den ger, upplevs den som illegitim, vilket kan göra att önskvärda bieffekter uteblir. Även deltagardemokraten och diskursdemokraten måste kunna visa att demokratin faktiskt leder till goda resultat för de flesta.

Dessa reflexioner kan te sig överdrivet cyniska och pessimistiska. Men de speglar problemet med att göra skolan till en demokratisk enhet. Skolan är inte en politisk instans, utan en läroanstalt som har ett demokratiskt sanktionerat uppdrag från medborgarna. Dessutom har skolan ett informationsuppdrag gentemot eleven och hennes framtida arbetsgivare: den skall gradera elevens kompetens med avseende på den verksamhet som skolan bedriver. Makten över betygssättningen kan inte gå till eleverna. Häri finns en motsägelse i det elevdemokratiska projektet. Elevrollen konstitueras inte av rätt till makt, utan av en rätt – och skyldighet – att delta i en läroprocess där man blir bedömd efter sina resultat. Det pedagogiska uppdraget utesluter inte elevmakt, men det gör elevmakten villkorlig och begränsad.

En skoldemokratisk överideologi

Att på försök introducera elevdemokrati kräver inte bara förvaltningsmässiga reformer. Överdrivna och felaktiga förväntningar på elevdemokratin kan vara ett lika stort problem som det praktiska genomförandet. Liksom den politiska demokratin kräver elevdemokratin en "överideologi", dvs. ett gemensamt normsystem som rättfärdigar den. Den elevdemokratiska överideologin kan inte sammanfalla med den politiska demokratin överideologi. Elevdemo-

kratins syften och legitimitetsgrund är annorlunda. Eleverna är inte suveräna att definiera och genomföra det pedagogiska projektet. Om elever, lärare och politiker är oeniga om skolans yttersta målsättningar kan elevmakten bli en källa till konflikter och ineffektivitet.

En elevdemokratisk överideologi bör generellt sett ge svar på fyra frågor:

1. Hur förhåller sig elevdemokrati till medborgarstyret?
2. Hur förhåller sig elevdemokrati till elevers individuella inflytande och rättigheter?
3. Hur förhåller sig elevdemokrati till lärarnas professionella ansvar?
4. Hur förhåller sig elevdemokrati till lärarnas fackliga inflytande?

Den elevdemokratiska överideologin behöver således utvecklas och förtydligas. Försöken med elevdemokrati är i sig en stimulans till en diskussion i denna fråga. Men denna diskussion måste vara förut-sättningslös. Därför finns det ingen anledning att godta regeringens argumentation som den enda rimliga.

Regeringens argumentation för elevdemokrati är genomgående instrumentell. Strängt taget presenterar regeringen inget absolut bindande argument för elevers rätt till majoritet i lokala skolstyrelser. Alla argument bygger på målsättningar som kan kräva andra medel.

Avslutningsvis vill jag citera den amerikanska statsvetaren Amy Gutmans slutsatser beträffande elevdemokrati i amerikanska primary schools, slutsatser som också torde vara relevanta för elevdemokrati i svenska gymnasieskolor:

The disciplinary virtues – the imparting of knowledge and instilling of emotional along with intellectual discipline – are also among the purposes of democratic education, and apparently they are not always most effectively taught by the most democratic methods, especially among those students least committed to learning. The question of how much democracy within schools is democratically desirable remains doubly difficult to answer, therefore, because we have incomplete data on the educative effects of more democratic methods and because we rightly value the disciplinary as well as the participatory purposes of primary education. Without more empirical evidence, we cannot say precisely how much democracy in schools is desirable...¹⁵⁷

Noter

¹ Denna text är en bearbetad version av en rapport till Skolverket angående regeringens förslag till elevmajoritet i lokala skolstyrelser inom gymnasieskolan. Mitt uppdrag för Skolverket var att analysera förslaget ur en statsvetenskaplig synvinkel. Ett skäl till att jag accepterade Skolverkets erbjudande att skriva om skoldemokrati är att jag arbetar med ett forskningsprojekt med titeln "Demokrati och mångkulturalism" som finansierats av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Manuskriptet har sedan bearbetats under höstterminen 1998 då jag hade förmånen att vara Fellow vid Kollegiet för samhällsforskning (Scasss) i Uppsala. Jag vill tacka min vän och kollega universitetslektor Donald Söderlind för en värdefull granskning av manuskriptet. För alla fel och brister ansvarar naturligtvis författaren ensam.

² Prop 1996/97:109.

³ Ibid

⁴ Se Putnam 1993 för ett uppmärksammat bidrag till forskningen om demokratins sociala förutsättningar.

⁵ Se Popper 1972:19 f.

⁶ Historiskt har faktiskt "diktatur" använts för att ange innebörden av begreppet demokrati. Marx och Engels hävdade att demokrati betyder "proletariatets diktatur", eftersom majoriteten utgörs av proletariatet. Påverkade av de franska revolutionärernas språkbruk satte de likhetstecken mellan diktatur och maktutövning. Demokrati betyder således folkets diktatur. Se Naess 1956:116 f.

⁷ Se Naess 1956:27. Naess använder dock termen "descriptive definition" för det jag kallar lexikalisk definition och termen "normative definition" för det jag kallar stipulativ definition. Jfr Vedung 1982:80.

⁸ Se Connolly 1993:22.

⁹ Stevenson (1969:210) beskriver en övertalningsdefinition (persuasive definition) på följande sätt: "In any 'persuasive definition' the term defined is a familiar one, whose meaning is both descriptive and strongly emotive. The purpose of the definition is to alter the descriptive meaning of the term, usually by giving it greater precision within the boundaries of its customary vagueness; but the definition does not make any change in the term's emotive meaning. And the definition is used, consciously or unconsciously, in an effort to secure, by this interplay between emotive and descriptive meaning, a redirection of people's attitudes."

¹⁰ Se Elvander (red.) 1975.

¹¹ Tingsten 1945:57.

¹² Tingsten 1933:58. Se även Naess 1956:158 och Boström 1988:kap. 7.

¹³ Citerad i Tännsjö 1992:7.

¹⁴ Se Bobbio 1993:17.

¹⁵ Se Ross 1968:84.

¹⁶ Se Dahl 1979 och 1989.

¹⁷ Dahls definition av demokrati är utgångspunkten för SNS Demokratiråds utvärdering av den svenska demokratin. Rådet lägger dock till två ytterligare villkor i sin demokratidefinition: rättsstat och effektivitet. Se Rothstein m.fl. 1995:122.

¹⁸ Det finns dock en tvetydighet i Dahls krav på ”upplyst förståelse”. Vissa formuleringar antyder att han inte bara avser faktisk kunskap som möjliggör rationella beslut, utan även moraliska insikter. Se Dahl 1989:168. I så fall bygger Dahl in ett normativt moment i demokratibegreppet, som gör att vissa beslut per definition strider mot hans definition av demokrati. Om en viss moralisk övertygelse ingår i definitionen av upplyst förståelse har han satt likhetstecken mellan demokrati och rättvisa.

¹⁹ Enbart ett utfall av demokratiska procedurer utesluts av Barrys definition, nämligen avskaffande av rättigheter som är nödvändiga för demokratins fortlevnad. Se Barry 1991:25

²⁰ Ibid.

²¹ Dahl 1989:221.

²² Se Naess 1968:12, Ross 1968:82 och Barry 1974.

²³ Se Lively 1975:17 f.

²⁴ Ibid.

²⁵ Se Sejersted 1988.

²⁶ Distinktionen mellan ”demokratisk styre” och ”demokratisk styresett” framhålls av Naess (1968:92). Den senare termen motsvaras ungefär av den svenska termen ”folksuveränitet”.

²⁷ Se Lundström 1998.

²⁸ Dahl 1990:68.

²⁹ Detta framhålls av Dahl (1970:72): ”I do not believe there is any contradiction in saying that in order for the people to make their choices effective on matters of importance to them they will need some stages of government that are less ’democratic’ than others.”

³⁰ Se Petersson och Söderlind 1992:20 ff.

³¹ Se Hermansson 1986.

³² Se Frändberg 1986 och Sejersted 1988.

³³ Se Montesquieu 1990.

³⁴ Se Hayek 1969:165.

³⁵ Regeringsformen 1 kap.1 §.

³⁶ Se Elster 1988:2 f. och Lundström 1996c:19n.

³⁷ Se Hayek 1969:165.

³⁸ Ross 1963:221.

³⁹ Se Simmonds 1989 för en diskussion.

⁴⁰ Se Lively 1975 för en översikt över dessa två skolbildningar.

⁴¹ Se Dahl 1989.

⁴² Man kan säga att diskursdemokratin lämnar frågan om lokal självförvaltning öppen för ett demokratiskt samtal. Att föreskriva lokal självförvaltning på arbetsplatser och i företag kan också strida emot kravet på statsmaktens neutralitet inför olika livsideal. Det är inte självklart att alla medborgare föredrar självförvaltning framför andra styrningsprinciper. Se Arneson 1995:143 för en diskussion.

⁴³ I en ofta citerad formulering har Joseph Schumpeter formulerat den moderna demokratins innebörd på följande sätt: "The democratic method is that institutional arrangement for arriving at political decisions in which individuals acquire the power to decide by means of a competitive struggle for peoples votes." Den klassiska innebörden av demokrati formulerar Schumpeter så här: "...that institutional arrangement for arriving at political decisions which realises the common good by making the people itself decide issues through the election of individuals who are to assemble in order to carry out its will." (Citerad i Liveley 1975:37.)

⁴⁴ Se debatten mellan Torbjörn Tännsjö och Lars Bergtröm i Tidskrift för politisk filosofi, nr 2 1997.

⁴⁵ Se Michels 1962.

⁴⁶ Citerad i Ravich 1992:85.

⁴⁷ Popper använde uttrycket "Open Society" för att beskriva sitt samhällsideal, som är besläktat med Hayeks idé om "the Great Society" – ett ideal som präglas av liberalismens rädsla för all politisk makt – även demokratisk makt. Se Popper 1972:350, Hayek 1969:163 och Lundström 1996a för en diskussion.

⁴⁸ Se Lewin 1990:73 ff.

⁴⁹ Se Riker 1982:kap. 1.

⁵⁰ Denna skolas mest typiske representant är Anthony Downs (1957).

⁵¹ Sartori 1989:232.

⁵² Se Cole 1919

⁵³ Se Beitz 1989. För en översikt se Lundström 1996c och Lundström 1997.

⁵⁴ Se Elster 1986.

⁵⁵ Jfr Downs 1957.

⁵⁶ Se Downs 1957 och Sartori 1989.

⁵⁷ Se Hardin 1984:155 f. och Runciman och Sen 1965.

⁵⁸ Se Plamenatz 1992:176.

⁵⁹ Jfr Buchanan 1988.

⁶⁰ Se t.ex. Buchanan och Tulloch 1969.

⁶¹ Rawls 1971:60.

⁶² Rawls (1971:198) skriver: "In framing a just constitution I assume that the two principles of justice already chosen define an independent standard of the desired outcome."

⁶³ Se t.ex. Cohen (1998:187) som skriver: "...democracy, on the deliberative conception, is a substantive, not simply procedural, ideal and that the substance comprises egalitarian and liberal political values." Se vidare Elster 1998, Habermas 1988 och Dryzek 1994.

⁶⁴ Se Elster 1986 för en kritisk diskussion.

⁶⁵ Se Gutman och Thompson 1996:26 f.

⁶⁶ Se Gould (1990:127) för en kritisk diskussion.

⁶⁷ Se Mill 1958

⁶⁸ Mill 1958:25 citerad i Nelson 1984:48.

⁶⁹ Jfr Gould 1990:255.

⁷⁰ Se Barry 1989:kap. 2.

⁷¹ Se t.ex. Kelsen 1955:15 f. Se Spragens 1981 för en översikt. Jfr Lundström 1993:173 ff.

⁷² Sambandet mellan moralisk skepticism och den proceduriella demokratiteorin är intuitivt och teoretiskt osäkert. Grundpremisen är att politiska institutioner skall vara opartiska, vilket implicerar att alla ges lika villkor för deltagande i den politiska maktutövningen. Men denna princip kan naturligtvis inte härledas ur en moralisk skepticism. (Ofta har den motsatta principen härletts, att "makt är rätt".)

⁷³ Se Hermansson 1994.

⁷⁴ SOU 1996:22, s. 48. Se även Thuresson 1993:48.

⁷⁵ Se Barry 1974:493;1991:25, Dahl 1989:194, Ross 1968:82, Naess 1968:111 f. och Tjingsten 1933:58.

⁷⁶ Jfr SNS Demokratiråd som har myntat termen "den lilla demokratin" för att beteckna individers inflytande på en mängd områden (boende, skola, arbetsplats, sjukvård m.m.). "Den lilla demokratin" anses vara uttryck för en "valfrihetsrevolution". Demokratibegreppet kopplas därmed till individuell valfrihet i största allmänhet. (Se Petersson m.fl. 1998:44 ff.) Problemet med en sådan demokratikonception är att det blir inkoherent om man samtidigt inkluderar demokrati i traditionell mening, dvs. medborgarstyre av en stat. Medborgarstyret kan ju användas för att öka eller minska valfriheten på individnivå, t.ex. inom sjukvården.

⁷⁷ Se Dworkin 1977.

⁷⁸ Se Lundström 1989.

⁷⁹ Berlin 1984.

⁸⁰ Se Olsen 1990. Se Lundström 1991 för en kritisk diskussion.

⁸¹ Se Bobbio 1993.

⁸² Se Grundskoleförordningen (1994:1194) och Gymnasieförordningen (1992:394) som refereras i prop. 1996:109, s. 12. för en bestämning av begreppet samverkan.

⁸³ Prop 1996/97:109, s. 7.

⁸⁴ Se Whelan 1983.

⁸⁵ Se Dahl 1989:105.

⁸⁶ Detta är den innebörd som ofta läggs i subsidiaritetsprincipen. Se diskussionen om en ny svensk författning i Moderna Tider, Oktober 1997.

⁸⁷ Se Elster 1988.

⁸⁸ Hypotetiskt kan man tänka sig att invandrarfientliga grupper får makt i beslutande organ. (Jfr Den Nationella Frontens framsteg i franska kommunalvalet våren 1997, som i vissa städer ledde till att bibliotekens urval av litteratur ändrades för att bli mer ”franskt”. Dessa åtgärder vidtog i en korrekt demokratisk ordning.)

⁸⁹ Prop. 1996/97:109, s. 6.

⁹⁰ SFS 1994:690.

⁹¹ Prop. 1996/97:109, s. 7.

⁹² Prop. 1996/97:109, s. 13.

⁹³ Se Grundskoleförordningen (SFS 1994:1194) och Gymnasieförordningen (SFS1992:394) som refereras i prop. 1996/97:109, s. 12.

⁹⁴ Rektor har dock utslagsröst. Skolkonferensens beslutskompetens kan variera från kommun till kommun. Huvudmannen för gymnasieskolan, dvs. kommunen, har rätt att delegera uppgifter till skolkonferenser som annars hör till rektors beslutsområde (dock ej frågor som i författning ålagts rektor att besluta). Se SFS 1992:394, 5–10 §§. I många kommuner har Skolkonferensen getts en långt gående beslutanderätt och därmed har elevinflytandet blivit betydande.

⁹⁵ Prop. 1996/97:109.

⁹⁶ Ibid, s. 7.

⁹⁷ Bring och Lysén 1996:242.

⁹⁸ Enligt Hohfeldts klassifikation av rättigheter anger Barnkonventionen en ”claim right” eller en kravrättighet. Den anger därmed en plikt hos de som har makten att lyssna och ta hänsyn till barns önskemål i frågor som berör dem. Se Simmonds 1989:136.

⁹⁹ Se Dworkin 1977.

¹⁰⁰ Jfr det uppmärksammade fallet med utvisningen av medlemmar av familjen Sincari i Åsele vintern 1996. Beslutet togs i korrekt demokratisk ordning, men ansågs av många strida mot Barnkonventionen.

¹⁰¹ Den amerikanske sociologen James Coleman (1990) definierar makt som produkten mellan intresse och kontroll. Hans maktmodell tas upp av SNS Demokratiråd i diskussionen om demokrati och gränser. Se Petersson (m.fl.) 1997:18.

¹⁰² Se Dahl och Tufte 1973.

¹⁰³ Se Barry 1991 för en diskussion.

¹⁰⁴ LpO 1994 via Skolverkets hemsida <http://www.skolverket.se/index.html>

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ SOU 1996:22, s. 22.

¹⁰⁹ Ibid:23.

¹¹⁰ Skolverket 1995:13.

¹¹¹ Prop. 1996/97:109, s. 7.

¹¹² Ansvar kan också ha en rent deskriptiv innebörd. Den som har makt kan sägas ha ansvar, oavsett vilka beslut som fattas. Regeringen tycks dock avse att den som har makt blir ansvarsfull, i den meningen att vederbörande får ett moraliskt perspektiv. Huruvida det är så måste man naturligtvis undersöka. Den som får makt kan ju handla ansvarslöst. Se Lundström 1993:25 f. för en diskussion om ansvarsbegreppet.

¹¹³ Se Elster 1986 för en diskussion.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ SOU 1996:22, s. 9.

¹¹⁶ Se Copp 1995:113.

¹¹⁷ Riker och Ordershook (1973:276) har gjort en betydelsefull distinktion mellan "questions of actions" och "questions of regulation". När man skapar skoldemokratiska institutioner handlar det om "question of regulation"; när man löser problem inom ramen för dessa institutioner handlar det om "question of action".

¹¹⁸ Se Moon 1995:150 och Beynes 1995. Jfr Habermas. 1995.

¹¹⁹ Se Goodin 1986.

¹²⁰ Habermas 1995:66 f.

¹²¹ Se Björklund. 1996:133 f. Jfr Dryzek 1994.

¹²² Se Popper 1972.

¹²³ Se Beynes 1995:214.

¹²⁴ Elster (1986:153 f.) anger sju kritiska synpunkter mot denna målsättning: 1. Kravet att delta i diskussion kan leda till paternalism. 2. Diskussionen behöver inte leda till konsensus på grund av en fundamental värdepluralism. 3. Att nå enhällighet kan vara så tidskrävande att man i slutändan måste tillgripa majoritetsbeslut. 4. Individernas utgångspunkter behöver inte vara moraliska, vilket kan leda till att en kompromiss blir orättvis. 5. Offentlig diskussion kan frammana primitiva, amoraliska beslut genom masspsykologiska mekanismer. 6. Enhälligheten kan dölja konformism snarare än enighet mellan autonoma individer. 7. Universalistiska argument kan dölja särintressen.

¹²⁵ Det finns ett släktskap mellan diskursdemokratin och den liberala kontrakts-teorin som Kant förknippas med. Ytterst är målet individuell och kollektiv autonomi. För Kant var autonomi ungefär samma sak som moral och förnuft. Kant betraktade det individuella abstrakta förnuftet som moralens yttersta normkälla. Till skillnad från Kant betonar dock Habermas den kollektiva deliberationen och den konkreta politiska diskursen som normkälla. Men i likhet med Kant försvarar Habermas en konstitutionellt bunden stat, som inte tillåter att staten används av särintressen. Se Habermas 1995:kap. 3.

- ¹²⁶ Habermas är generellt emot kollektiva rättigheter. Se Habermas 1995:151 ff.
- ¹²⁷ Att föreskriva självförvaltning kan också kritiseras utifrån ett neutralitetsperspektiv; staten påtvingar medborgarna en viss livsstil. Se Arneson 1995 för en diskussion.
- ¹²⁸ Se Downs 1957 och Sartori 1986:kap. 8.
- ¹²⁹ Se Öberg 1997:22–33.
- ¹³⁰ Se Lewin 1992 för en analys.
- ¹³¹ Prop. 1996/97:109, s. 7.
- ¹³² Petersson, Westholm och Blomberg 1989:53.
- ¹³³ Ibid:52 f.
- ¹³⁴ Weber 1977.
- ¹³⁵ Dahl 1989:65 ff.
- ¹³⁶ Se Rothstein 1991.
- ¹³⁷ I sin avhandling, *Den socialdemokratiska staten* (1986) jämförde Bo Rothstein effektiviteten i genomförandet av socialdemokratisk politik inom arbetsmarknadspolitiken och utbildningspolitiken. Han visar att eftersom tjänstemännen inom Arbetsmarknadsstyrelsen delade regeringens målsättningar blev implementeringen effektiv, medan det omvända förhållandet var fallet inom utbildningspolitiken. Inom lärarkåren dominerade borgerliga värderingar, vilket försvårade ett lojalt genomförande av socialdemokratisk politik, hävdar Rothstein. Rothsteins teser reser viktiga principfrågor om regeringens kompetensargument för elevdemokrati. Vilka effekter har elevmakten på den politiska maktens möjlighet att implementera en viss utbildningspolitik? Vilka skolpolitiska värderingar kommer att dominera bland elevrepresentanterna i de lokala skolstyrelserna?
- ¹³⁸ Se Dahls kritik av ”väktarstyre” i Dahl 1989:kap. 5.
- ¹³⁹ I en utvärdering av ”elevdemokratiska grupper” på Nyvångskolan i Dalby skriver Verner Denvall (1996:4): ”Vi vet inte ännu i vilken utsträckning som arbetet i längden gagnar ett reellt inflytande från eleverna över skolan och dess undervisning. På de områden där eleverna har stor egen erfarenhet och stort egenintresse, dvs. inom skolans undervisning, finns en låg beredskap för att släppa in elever. Det är befogat att fråga sig vilka konsekvenserna är av att vuxenvärlden integrerar elever i sina egna demokratiska former. Men elever behöver också frizoner från vuxenvärlden och skyddade egna revir utan större insyn.” Duvall antyder att skoldemokrati är ett uttryck för det som Herbert Marcuse kallade ”repressiv tolerans”, dvs. ett sätt att utöva dold makt.
- ¹⁴⁰ Se Lundström 1996b och 1999b för en diskussion.
- ¹⁴¹ Se Borevi 1997 för en diskussion om religionsfriheten i skolan.
- ¹⁴² Se Holmes 1995:kap. 7.
- ¹⁴³ Se Lundström 1997 för en diskussion.
- ¹⁴⁴ Se Mendus 1989:22 ff., 78. För en liberal av mer modernt snitt är dock toleransens paradox mer svårlöst. Var går toleransens gränser? Ett tema i liberalismens försvar för oliktankande, t.ex. hos J. S. Mill, är att ingen med säkerhet kan säga vad

som är rätt eller fel. Men hur kan man då säga att det är rätt att vara tolerant? Toleransens paradox är en aspekt av liberalismens paradox: varför vara liberal när man inte har några objektiva argument för en liberal ståndpunkt. Mill hade dock ett "objektivt" argument för liberala friheter: de är en förutsättning för moraliskt framåtskridande. Om människor tillåts att experimentera med olika livsstilar sker en utveckling mot allt bättre livsstilar. På samma sätt resonerade Mill beträffande yttrandefriheten: den är en förutsättning för att vi i skall kunna närma oss "sanningen". Se Mill 1984.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Den komunitära filosofen Charles Taylor (1994) hävdar att majoriteten har rätt att använda statsmakten för att skydda en "majoritetskultur".

¹⁴⁷ Barnkonventionen åberopades som skäl för att ändra det uppmärksammade beslutet att utvisa medlemmar av den turkiska familjen Sincari från Åsele vintern 1996. Men utvisningsbeslutet togs i demokratisk ordning av regeringen. Exemplet visar att Barnkonventionen är en restriktion på demokratiska beslut – inte ett argument för demokratiska beslut.

¹⁴⁸ Hennes kommentar härvidlag är också relevant för maktförhållandena mellan elever och lärare generellt: "The professionalism of teachers, properly defined, serves as a safeguard against repression and discrimination. But professionalism, even on this democratic definition, erects another obstacle to democratic education. The professional autonomy of teachers stands in tension with democratic education to the extent that teachers invoke their professional competence to deny students any influence in shaping the form or content of their own education. The solution to this problem cannot be to give students equal control over the conditions of their schooling. Students lack the competence necessary to share equally in making many decisions. Ceding them equal control on all issues would mean denying teachers even a minimal degree of professional autonomy. The problem of authority within schools, therefore, does not lend itself to the democratic solution of political equality." (Gutman 1987:88).

¹⁴⁹ Se LpO 94.

¹⁵⁰ Vid tidpunkten för författandet av denna text är omfattningen av försöksverksamheten och dess konkreta utformning okänd. För en analys av de praktiska erfarenheterna, se en kommande C-uppsats av Mattias Danielsson vid Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.

¹⁵¹ Prop. 1996/97:109, s. 7.

¹⁵² Ibid:10.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Ibid:9.

¹⁵⁵ Denna principiella kritik har riktats mot brukarinflytande inom statsförvaltningen. Rothstein (1991:77 f.) anger tre principiella problem med brukarinflytande, som också har relevans för förslaget till elevdemokrati. 1. Olika majoriteter kan fatta beslut från gång till gång som är motstridiga och därför svåra att genomföra. 2. Konflikter mellan majoriteter och minoriteter kan leda till orättvisor och därmed legitimitetsproblem. 3. Brukarinflytande tenderar att gynna en elit med

överlägsna resurser i form av begåvning och tid. Petersson och Söderlind (1992:99) anför också att brukarinflytande kan komma i konflikt med den politiska demokratin och med de fackliga organisationernas inflytande.

¹⁵⁶ Se Sartori 1987:kap 8.

¹⁵⁷ Gutman 1987:91.

Referenser

- Arneson, R. (1995) "Democratic Rights at National and Workplace Levels", i Copp, D. Hampton, J och Roemer, J.E. (red.) 1995
- Barry, B. (1991) "Is Democracy Special?" i *Democracy and Power*. Oxford: Clarendon Press
- Beitz, C. (1989) *Political Equality*. Princeton, N J: Princeton University Press
- Beynes, K. (1995) *Democracy and Rechtstaat: Habermas's Faktizität und Geltung* i White (ed.) 1995
- Björklund, S. (1996) *En författning för disputation*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International
- Bobbio, N. (1993) *Liberalism och demokrati*. Stockholm: Daidalos
- Borevi, K. (1997) "Religion i skolan", i Karlsson, P. och Svanberg, I. (red.). *Religionsfrihet i Sverige*. Lund: Studentlitteratur
- Boström, B-O. (1988) *Samtal om demokrati*. Stockholm: Doxa
- Bring, O., och Lysén, G. (1996) *Materialsamling i folkrätt*. (2:a uppl.) Stockholm: Iustus förlag
- Buchanan, J. (1988) *Maktens gränser*. Stockholm: Timbro
- Buchanan, J. & Tullock, G. (1969) *The Calculus of Consent*. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Cohen, J. (1998) "Democracy and Liberty" i Elster, J. (red.) 1988
- Cole, G. D. H. (1919) *Selfgovernment in Industry*. London: G. Bells & Sons
- Connolly, W. E. (1993) *The Terms of Political Discourse*. Oxford: Blackwell
- Copp, D. (1995) "Could Political Truth be a Hazard for Democracy?" i Copp, D. Hampton, J. och Roemer, J.E. (red.) 1995
- Copp, D. Hampton, J. och Roemer, J.E. (red.) (1995) *The Idea of Democracy*. Cambridge: Cambridge: University Press
- Dahl, R. (1971) *Polyarchy*. New Haven: Yale University Press
- Dahl, R. (1979) "Procedural Democracy" i Laslett, P. & Fishkin, J. 1979. *Philosophy, Politics and Society*, 5th Series, New Haven: Yale University Press. Sv. översättning i Dahl, R. (m.fl.) 1992
- Dahl, R. (1989) *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press

- Dahl, R. (1990) *After the Revolution*. New Haven: Yale University Press
- Dahl, R. (m.fl.) (1992) *Idéer om demokrati*. Stockholm: Tiden
- Dahl, R. & Tufte, E. R. (1973) *Size and Democracy*. Stanford: Stanford University Press
- Denvall, V. (1996) *Skola i demokrati – utvärdering av de elevstyrda grupperna på Nyvångskolan i Dalby*. Socialhögskolan i Lund
- Downs, A. (1957) *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row
- Dworkin, R. (1977) *Taking Rights Seriously*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Elster, J. (1986) "The Market and the Forum: Three Varieties of Political Theory," i Elster & Hylland 1986. Sv. översättning i Dahl, R. m.fl. 1992
- Elster, J. (1988) "Introduction," i Elster, J. & Slagstad (red.) 1988. Sv. översättning i Dahl, R. m.fl. 1992
- Elster, J. (1998) "Introduction" i Elster (red.) 1998
- Elster, J. (red.) (1998) *Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Elster, J. & Hylland, A. (red.) (1986) *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J. & Slagstad (eds.) (1988) *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Elvander, N. (1975) "Dags för en seriös debatt om demokratins problem", i Elvander, N. (red.) 1975. *Demokrati och socialism*. Stockholm: Rabén & Sjögren
- Goodin, R. E. (1986) "Laundering Preferences", i Elster & Hylland (red.) 1986
- Gould, C. (1990) *Rethinking Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Gutman, A. (1987) *Democratic Education*. Princeton: Princeton University Press
- Gutman, A. and Thompson, D. (1996) *Democracy and Disagreement*. Cambridge, Mass: Harvard University Press
- Habermas, J. (1988) *Kommunikativt handlande*. Göteborg: Daidalos
- Habermas, J. (1995) *Diskurs, rätt och demokrati*. Göteborg: Daidalos

- Hadenius, K. (1990) *Jämlikhet och frihet. Politiska mål för den svenska skolan*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hardin, R. (1982) *Collective Action*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Hermansson, J. (1994) "Hur kan demokratin rättfärdigas?" i Sannerstedt & Jerneck (red.) *Den moderna demokratins problem*. Lund: Studentlitteratur
- Kelsen, H. (1955) "Foundations of Democracy", *Ethics* LXVI, 1–101. October 1955
- Lewin, L. (1990) *Upptäckten av framtiden*. Stockholm: Norstedts
- Lewin, L. (1992) *Samhället och de organiserade intressena*. Stockholm: Norstedts
- Liedman, S-E. (1993) *Från Platon till kommunismens fall*. Stockholm: Mån-pocket
- Lively, J. (1975) *Democracy*. Oxford: Basil Blackwell
- Lundström, M. (1991) "Maktutredningens 'vetenskapliga' liberalism", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 94, 161–169
- Lundström, M. (1993) *Politikens moraliska rum*. En studie i F. A. Hayeks politiska filosofi. Stockholm: Almqvist & Wiksell International
- Lundström, M. (1996a) "Varför bör demokratin fördjupas?". *Svensk Tidskrift*. Årg. 83, nr 2, 1996
- Lundström, M. (1996b) *Jämställdhet eller sexistisk rättvisa?* Stockholm: SNS Förlag
- Lundström, M. (1996c) *The Moral Standing of Democracy*. Uppsala universitet. Statsvetenskapliga institutionen
- Lundström, M. (1997) "Det rätta och det goda i en mångkulturell demokrati". *Svensk teologisk kvartalsskrift*. 73, 80–87
- Lundström, M. (1998) "EU-inträdet och demokratin i Sverige" i *Demokrati på europeisk nivå*. SOU 1998:124. Stockholm: Fritzes
- Lundström, M. (1999a) "Så gott som demokrati", *Statsvetenskaplig tidskrift* (kommande)
- Lundström, M. (1999b) "Vad innebär jämställdhet?", *Tidskrift för politisk filosofi*. Nr 2. 1999
- May, K. O. (1952) "A Set of Independent Necessary and Sufficient Conditions for Simple Majority Decision." *Econometrica* 20, 680–84

- Mill, J. S. 1958 (1861) *Considerations on Representative Government*. Bobs Merrill: New York
- Mill, J. S. 1984 (1859) *Om friheten*. Stockholm: Natur och kultur
- Michels, R. 1962 (1911) *Political Parties: A Sociological Study of Oligarchical Tendencies of Modern Parties*. New York: Collier Books
- Moon, D. (1995) "Practical Discourse", i White (ed.) 1995
- Montesquieu, C. L. 1990 (1757) *Om lagarnas anda*. Stockholm: Ratio
- Naess, A. (1956) *Democracy, Ideology and Objectivity*. Oslo: Oslo University Press
- Naess, A. (1968) *Demokratisk styreform. En presiserings-meny*. Oslo: Universitetsforlaget
- Nelson, W. (1980) *On Justifying Democracy*. London: Routledge & Kegan Paul
- Olsen, J. P. (1990) *Demokrati på svenska*. Stockholm: Carlssons
- Pateman, C. (1970) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
- Petersson, O. (1997) "Den försenade demokratin", i *Bildningsgång*. Stockholm: Natur och Kultur
- Petersson, O. (m.fl.) (1996) *Demokrati och ledarskap*. Stockholm: SNS Förlag
- Petersson, O. (m.fl.) (1997) *Demokrati över gränser*. Stockholm: SNS Förlag
- Petersson, O. (m.fl.) (1998) *Demokrati och medborgarskap*. Stockholm: SNS Förlag
- Petersson, O. och Söderlind, D. (1992) *Förvaltningspolitik*. Stockholm: Publica
- Petersson, O., Westholm, A. och Blomberg, G. (1989) *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons
- Popper, K. R. 1972 (1963) *Conjectures and Refutations*. London: Routledge & Kegan Paul
- Putnam, R. (1993) *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press
- Ravich, D. (red.) (1992) *The Democracy Reader*. New York: Harper Perennial

- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Riker, W. H. (1982) *Liberalism Against Populism*. San Francisco: W. H. Freeman
- Riker, W. H. & Ordeshook, P. C. (1973) *An Introduction to Positive Political Theory*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall
- Ross, A. 1968 (1946) *Varför demokrati?* Stockholm: Tidens förlag
- Roth, H-I. (1995) *Mångfaldens gränser*. Stockholm: Arena
- Rothstein, B. (1986) *Den socialdemokratiska staten*. Lund: Arkiv förlag
- Rothstein, B. (1991) "Introduktion" i Rothstein (red.) *Politik som organisation*. Stockholm: SNS Förlag
- Rothstein, B. (red.) (1995) *Demokrati som dialog*. Stockholm: SNS Förlag
- Rousseau, J-J. 1994 (1762) *Om samhällsfördraget*. Stockholm: Natur och Kultur
- Runciman, W.G. och Sen, A. (1965) "Games, Justice and the General Will", *Mind*. Vol. 74, 554–562.
- Sartori, G. (1987) *The Theory of Democracy Revisited*. Vol. 1–2. Chatham: Chatham House Publications.
- Svensk Författningssamling* 1992:394; 1994:690; 1994:1194
- Shapiro, I. (1994) "Three Ways to be a Democrat", *Political Theory*. Vol. 22. No. 1. 124–151
- Simmonds, N. (1989) *Juridiska principfrågor*. Stockholm: Norstedts
- Skolverkets rapport nr 35 (1995) *Demokrati och inflytande i skolan*. Stockholm: Skolverket
- SOU 1996:22. *Inflytande på riktigt*. Delbetänkande av Skolkommittén. Stockholm: Fritzes
- Spragens (jr.) T. (1981) *The Irony of Liberal Reason*. Chicago: The University of Chicago Press
- Stevenson, C. 1969 (1944) *Ethics and Language*. New Haven: Yale University Press
- Svingby, G. *Vad är rätt och rättvist? Utvärdering av grundskolan 1995*. Skolverkets rapport nr 125
- Taylor, C. (1994) *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. Göteborg: Daidalos

- Tingsten, H. (1933) *Demokratiens seger och kris*. Stockholm: Bonniers
- Tingsten, H. (1941) *Idékritik*. Stockholm: Bonniers
- Tingsten, H. (1945) *Demokratiens problem*. Stockholm: Bonniers
- Tingsten, H. (1965) *Från idéer till idyll*. Stockholm: Norstedts
- de Tocqueville, A. (1986) *Jämlikheten vårt öde*. Stockholm: Ratio
- Tännsjö, T. (1992) *Populist Democracy: A Defence*. London: Routledge
- Vedung, E. (1982) *Political Reasoning*. Beverly Hills: Sage
- Weber, M. (1977) "Politik som yrke", i *Vetenskap och politik*. Göteborg: Korpens förlag
- Whelan, F. G. (1983) "Prologue: Democratic Theory and the Boundary Problem". *Nomos XXV*
- White, S. (ed.) (1995) *The Cambridge Companion to Habermas*. Cambridge: Cambridge University Press
- Öberg, P-O. (1997) *Medborgarnas inflytande och särintressenas makt. Rapport till Förvaltningspolitiska kommissionen*. Pisa-projektets rapporter nr 17. Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Elevinflytandets realiteter

Verner Denvall

Det är väl bra på skolan men det är löjligt att skolan har fått ett så gott rykte i Sverige för sin elevdemokrati. Så fantastiskt är det väl inte.

Många av råden är direkt nödvändiga för att skolan ska fungera enligt min mening, och för att här ska vara roligt och intressant att vistas.

Ta bort skitet

Tre elever, åk 9, Nyvångskolan, våren 1998

Elevdemokrati är aktuellt som aldrig tidigare. På flera olika sätt uppmärksammas elevers inflytande över sin vardag i skolan och deras rättsliga ställning har stärkts under nittioalet. Det är exempelvis numera en skyldighet för en rektor att utveckla skolans arbetsformer så att de gynnar ett aktivt elevinflytande. Det har också blivit möjligt att inrätta lokala styrelser på gymnasiet med elevmajoritet. Staten har aktivt medverkat till denna utveckling och åttio- och nittioalets skolministrar har samfällt fört fram betydelsen av ökad skol- demokrati.

Skolverket har erhållit ett flertal direktiv för att genomföra denna förändring inom skolan. Något som bland annat sker genom tillsyn ute på landets skolor, försöksprojekt och kunskapssammanställningar. Som så ofta skiljer sig politisk retorik och administrativ praktik åt. Skolverket konstaterar i sina skrifter att det går trögt, att starka traditioner gör skolan svår att styra och att elevinflytande som begrepp och praktik är otydligt, komplext samt mångtydigt. Ofta tycks det inte bara handla om de formaliserade beslutsgångarna på en skola utan om något mycket mera och större. Det beskrivs som "fråga om ett genuint engagemang, om delaktighet och ansvar. För att utveckla formerna för demokrati i skolan och för lusten att lära och lära tillsammans, krävs en livfull och oavbruten dialog i en anda av ömsesidig respekt."¹ Trots sin otydlighet anses det i allmänhet innebära något gott.

Syftet med det här kapitlet är att undersöka begreppet och dess praktik genom att visa fram en skola där elevdemokrati och elevinflytande blivit en del av vardagen. Texten startar med att argumentera varför just detta exempel är väl valt för att sedan beskriva utveckling och status kring elevdemokrati och elevinflytandet i Sverige. Därefter redogör jag för hur det elevdemokratiska arbetet bedrivs konkret samt hur det uppfattas på denna skola. Vidare berör jag konsekvenserna för elever, lärare och skola och avslutar med några generella iakttagelser kring elevdemokratins räckvidd och villkor.

Exemplet "Nyvång"

Under nittioalet har superlativen haglat över Nyvångskolan i Dalby utanför Lund. Skolans strävan att arbeta med elevdemokrati och med mobbing, har fått journalister och studiebesökare att skynda dit. "Rektorn hyllas som demokratins ängel", "Elevdemokrati förvandlade skolan", "Här är det tuffast att bekämpa mobbing"; några rubriker från senare tid. Skolans representanter, bland annat elever, är ute på andra skolor och berättar om sitt arbete. Skolans rektor har deltagit i Kvällsöppet, en film om skolan visades i TV våren 1996, elever har intervjuats i Dagens Eko och skolan erhöll 100 000 kronor i pris av det skånska näringslivet våren 1999.

En sådan positiv uppmärksamhet är inte vanlig för en skola. Vad har hänt? Det här kapitlet bygger på två undersökningar som jag har utfört. Dels en utvärderingsrapport 1997 åt Ungdomsstyrelsen (dåvarande Statens Ungdomsråd) och Lunds kommun. Dels nya undersökningar 1998 i samband med detta kapitel, något som sammanföll med att Skolverket inom ramen för sina satsningar på att stimulera elevinflytande önskade en rapport om utvecklingen på skolan.

Nyvångskolan är Sveriges femtonde största grundskola. Här tillbringar drygt 800 elever och cirka 100 vuxna fem av veckans dagar. Eleverna kommer från centralorten Dalby liksom från byar och gårdar på den omgivande skånska slätten. Skolan byggdes 1967 och det finns fortfarande personal kvar från den tiden. 1987 tog en slöjd-lärare initiativ till att bilda trivselråd bland eleverna på högstadiet. Han ville motverka nedskräpning, vandalisering och mobbing. Genom att ge eleverna större inflytande och påverkansmöjligheter hoppades han befrämja trivsel och få en bättre arbetsmiljö på skolan.

Det startade som ett projekt, men har nu vuxit till en reguljär verksamhet som innefattar 15 olika råd (elevdemokratiska grupper)

som träffas regelbundet under skoltid (se bilaga). Här diskuteras allt möjligt. Från ordningen i matkön till schemaläggning och mobbande elever. I vart och ett av råden finns cirka tio elever och en (oftast) eller flera vuxna. Eleverna väljs under demokratiska former av klassråden vid höstterminens början. Ordförande är alltid en elev. Samtliga ordförande samlas dessutom till en elevrådsstyrelse. Grupperna träffas fyra gånger per termin under lektionstid, 2 timmar per möte, enligt ett uppgjort schema. Mötena protokollförs. Cirka en fjärdedel av skolans samtliga elever deltar i rådets arbete. Under sin skoltid beräknas ungefär varannan elev ha deltagit i något råd. Vuxenrepresentanter utgörs av intresserade lärare och annan personal. Det finns en kärngrupp av tre personer som med slöjdläraren i spetsen träffas regelbundet och söker stödja rådets arbete.

Jag kommer att inrikta mej på huruvida arbetet med de elevdemokratiska grupperna medför något reellt inflytande för eleverna. Är det ett sätt att skola elever i att arbeta under formaliserade demokratiska former eller utgör det ett verkligt stöd i att ge elever mera makt och inflytande i sin skolmiljö? Vilka konsekvenser får ett så pass intensivt och långvarigt arbete med elevdemokrati för en skola, för dess lärare och elever? Vilken räckvidd har elevinflytandet? Vilka intressemotsättningar uppstår och hur kan dessa hanteras?

Frågorna som kan ställas är många och svaren har ofta imponerat på studiebesökarna. Här kommer vi dock att se bortom de glada reportagen och visa upp en mera nyanserad bild av vad ett demokratiarbete innebär på en skola. Undersökningen har skett genom intervjuer med urval av elever och personal, frågeformulär 1996 och 1998 till elever och samtlig personal, deltagande vid möten med de elevdemokratiska grupperna, intervjuer med elever som stått utanför råden samt flera träffar med de vuxna som aktivt driver det elevdemokratiska arbetet. Resultaten från dessa undersökningar har därefter presenterats för lärare, elever och beställare. Skolan har hela tiden visat ett stort intresse och nyfikenhet i samband med dessa undersökningar.

Utvecklingen

Jag har valt att översiktligt redogöra för det elevdemokratiska arbetet utifrån två perspektiv. Dels genom att beröra utvecklingen genom en tidsmässig tillbakablick på de olika former som det har tagit, dels genom att framhålla villkoren under vilka skolans utvecklings- och förändringsarbete bedrivs.

Trivsel, inflytande och ungdomsprojekt

Under 1980-talet ökade intresset för att på olika sätt stödja och påverka ungdomars utveckling och uppfostran. En allmän åsikt tycks ha varit att det uppstått ett alltför stort avstånd mellan vuxenlivet med dess värderingar och det uppväxande släktet. Man kunde peka på problem som ökande ungdomskriminalitet, konfrontationer mellan grupper av ungdomar från skilda kulturer, mobbingproblematik på skolor samt vandalism och förstörelse. Denna ökade uppmärksamhet ligger bakom den uppsjö av projekt, utredningar och satsningar från staten som då startade. Satsningar som antivåldskampanjen 1986, TIMU (tidiga insatser mot drogmissbruk bland ungdomar) och andra antidrogkampanjer samt "Ej till Salu" är bara några exempel. Ofta initierades dessa av statliga myndigheter. Så hade också de flesta departement ett eller flera projekt med syfte att förhindra att ungdomar begick brott, stoppa vandalism och klotter och förebygga missbruk av droger. Vanligen organiserades dessa projekt i samverkan med lokala föreningar ute i kommunerna. Det kunde också ske genom omfattande kampanjer för att förändra ungdomars värderingar, t.ex. "Tänk ett slag". Gärna med syfte att fostra ungdomar och få dem organiserade i vuxensammanhang. Om de inte är med i samhällslivet utan står utanför i en egen kultur kan det skapa problem. Ett syfte har därför varit att integrera ungdomar, göra dem delaktiga i samhället och minska konflikter.

Det finns ingen beräkning kring den ekonomiska omfattningen av dessa projekt. I en undersökning som utförts av Ingrid Sahlin 1992 står det emellertid klart att hundratals miljoner omsattes. Ofta krävdes förutom bidrag från staten att de lokala aktörerna, i synnerhet kommuner, skulle bidra med ekonomiska medel. Resultaten från dessa projekt är inte lätta att få reda på. Förändrades ungdomars värderingar? Har vi mindre ungdomsbrottslighet? Deltar ungdomar mera aktivt i samhällslivet?

Ett vanligt uttalat mål i dessa projekt och i den syn som förmedlats genom statens olika signaler sedan 1980-talet har varit att öka ungdomars delaktighet och inflytande i frågor som gäller dem själva. I SOU 1985:30 framhålls till exempel behovet av ett ökat verkligt elevinflytande i skolan, något som också kommit till uttryck i den nya läroplanen. Ungdomsstyrelsen är den myndighet som kanske mest ihärdigt förfäktat betydelsen av ungdomars delaktighet och inflytande. I idéskrifter har de sökt sprida kunskap om olika exempel. De förmedlar där en avsevärd tilltro till ungdomars aktivi-

tetslust, ansvarskänsla och skaparkraft och argumenterar gentemot bilden av ungdomar som passiva och problemskapande:

Problemet är snarare att vuxensamhället har svårt att ta tillvara den kraft som ungdomar har. Vuxna ser hellre ungdomar som problem än som resurser. För att nå en dialog måste vuxna bjuda in ungdomar till en diskussion på lika villkor. Alltför ofta tilldelas ungdomar bara formellt inflytande utan reella möjligheter att påverka. Vuxna makthavare lutar sig mot olika regler, principer och traditioner och glömmer bort att de samtidigt omöjliggör en utveckling där nya idéer får provas.

(SUR 1994:2)

Generaldirektören krävde offentligt under våren 1999 att införandet av elevinflytande i skolan skall skyndas på och om nödvändigt tvingas fram (BRUS 199:3).

Aspekter kring elevers inflytande har behandlats i en mängd officiella publikationer de senaste åren: Ungdom och makt (Ungdomskommittén SOU 1991:12), Inflytande på riktigt (Skolkommittén 1996:22), Bilden av skolan 1996 (Skolverket) och Krokig väg till vuxen (Ungdomsstyrelsen, ungdomsrapport del 1 och 2 1996). I dessa skrifter förs en tämligen likartad diskussion. Den bottnar i en samsyn på problemen: elever har ett begränsat inflytande över sin vardag i skolan, skolan hänger dåligt med dagens snabbt föränderliga värld, elever riskerar att bli understimulerade, de utgör en outnyttjad resurs i skolan. Eftersom ungdomar befinner sig en längre tid i skolutbildning än förut bör deras ansvar och bestämmande över skolan som arbetsmiljö öka. Inte minst eftersom yrkeslivet ställer krav på självständigt tänkande och problemlösningsförmåga. Elevers formella inflytande i skolan skall öka och deras rättigheter tillvaratas bättre. Något som också fått ett genomslag i läroplanen (Lpo 94) liksom i kommuners skolplaner där aspekter kring demokrati och medinflytande vanligtvis förekommer.

Efterkrigstidens politiska arbete var bland annat inriktat på att se till så att medborgarna fostrades att tänka demokratiskt. Det fick bland annat genomslag i 1946 års skolkommision liksom i fyrtio-talets samhällsplanering. Gemenskap och samhällsanda behövde åstadkommas, grannskapstänkandet betonades i samband med nybyggnation och demokratins ideal skulle främjas.² Drygt femtio år senare uttrycks elevers rätt till inflytande klart i LPO 94 (läroplanen för det obligatoriska skolväsendet 1994). ”De demokratiska principerna att kunna påverka, ta ansvar och vara delaktig, skall omfatta alla elever. Elevernas kunskapsmässiga och sociala utveckling förutsätter att de tar ett allt större ansvar för det egna arbetet och för

skolmiljön samt att de får ett reellt inflytande på utbildningens utformning” (1 kap. 2 §). Skolans inriktning uppfattas med andra ord inte enbart vara att förmedla kunskap utan även att ge en positiv relation till demokratiska beslutsformer och förtroende för det politiska systemets funktion.

En rad bestämmelser sedan 1970-talet har föregått detta ställningstagande, som beslut om klasskonferenser och klassråd, skyldigheter till information och samråd med företrädare för elever och föräldrar, möjlighet till skolkonferenser och ett ökat formellt inflytande för elever över sin arbetsmiljö. En särskild föreskrift (SKOLFS 97:13) ålägger rektor ansvaret för att utveckla skolans arbetsformer så att de gynnar ett aktivt elevinflytande. Utformningen skall preciseras i skolans arbetsplan. Däremot är det sämre beställt med klagörande hur detta skall se ut och konsekvenserna för de skolor som inte är framåt. Det preciseras inte vilket ansvar som kan utkrävas eller vem som elever skall vända sig till om inte skolan svarar upp till intentionerna. Även om ungdomars rättigheter har stärkts har vuxna inte bara konstruerat dessa nya regler, de har även ett fortsatt tolkningsföreträde (Lindberg 1998).

Innebörden i begrepp som ”delaktighet”, ”inflytande” och ”makt” är långt i från självklar. Olika intressenter lägger in sin tolkning. Det medför naturligtvis komplikationer om man inom en verksamhet enats om att sträva efter ökad delaktighet för elever i skolans arbete om det sedan visar sig att man är oense om vägen dit. Ofta beroende på att man lägger in olika betydelser i begreppet delaktighet. Sahlin har i den tidigare refererade genomgången visat hur sådana inbördes skiljaktigheter kan skapa konflikter och tolkningsproblem och hur detta sedan påverkar ett projekts utveckling. Man enas om att något bör ske – sedan när det kommer till kritan klarar man kanske inte av att reda ut vad de varierande utgångspunkterna egentligen står för. Olika aktörer pratar förbi varandra, inte sällan med resultat att ungdomar känner sig uppgivna och inte tagna på allvar. I Skolverkets attitydundersökning 1997 framkommer att elever tycker att de kan vara med och bestämma men att de framför allt i frågor som rör själva undervisningens utformning känner ett begränsat inflytande. Lärare utövar fortfarande sin urgamla rätt att utforma undervisningen som de själva vill.

Denna problematik tycks böttna i två synsätt på delaktighet och inflytande. För det första kan delaktighet uppfattas som inflytande på egna villkor, det vill säga att ungdomar ges stöd och möjlighet till självbestämmande i frågor som berör dem. Med en sådan betoning blir det viktigt att stödja ungdomars egna initiativ, att det handlar

om att lära sig tolka dessa och kanske att som vuxen förstå ungdomskulturens snabbt föränderliga skepnad. Inflytande kan då exempelvis på en skola medföra att det ges stöd till processer som stödjer ungdomars egen organisering och enskilda personers självständiga utveckling. Ett viktigt medel kan vara att ge ungdomar möjlighet att själva påverka sin vardag och det som de är delaktiga av. Betoningen ligger då mera på inflytande än på delaktighet.

Med det andra perspektivet finns tonvikten på anpassning till vuxenlivet. Elever och ungdomar behöver stöd i sin fostran, något som kan tänkas ske genom att de inlemmas i lämpliga demokratiska former. Ett sådant syfte kan botten i att man vill undvika passivitet bland ungdomar liksom förhindra att de dras in i olämpliga ungdomsmiljöer. Delaktighet i samhällslivet och i de sammanhang där det finns vuxna de kan relatera sig till och lära av kan då vara lämpliga medel. Ungdomar känner större ansvar och växer in i allmänt accepterade normer för vuxenbeteende. Delaktighet kan därför existera utan något faktiskt inflytande för ungdomar och som ett led i vuxenvärldens socialisation och uppfostran.

Att förändra skolan

I samband med den utvärdering av elevinflytande som föregick denna undersökning och som utfördes åt Ungdomsstyrelsen 1996 framkom att det enbart var vid tre av Ungdomsstyrelsens totalt 13 pilotkommuner som det pågick demokratiarbete knutet till skolan. Något som syntes överraskande mot bakgrund av att det är i skolan som ungdomar möter vuxenvärldens normer varför det borde vara särskilt lämpligt att stödja elevers engagemang för den plats de tillbringar så mycket tid i. Att det trots allt är så få projekt som då riktades mot relationen skola – elever skulle kunna bero på att skolan är en ”helig plats” och att de inflytande- och maktformer som råder mellan elever och personal överlag är så bestämda och ”välfungerande” att det inte finns anledning att sträva efter förändring. På alla skolor förekommer ju numera någon form av elevråd, de flesta klasser har klassråd, det vill säga egen tid för att diskutera gemensamma angelägenheter.

Mot detta talar de ökande krav på inflytande över skolans inre värld som kommer till uttryck på olika sätt. Många tycks uppleva skolan som slutet och svår att påverka. Därför experimenteras på olika håll med partssammansatta organ som har inflytande över skolans ledning. I Lunds kommun finns exempelvis på varje rektors-

område en skolkonferens som skall besluta om viktiga angelägenheter rörande skolan. Vid eventuella tvister skall olösta frågor hänskjutas till kommunalnämnden. Tre elever och fyra föräldrar deltar exempelvis i den skolkonferens som är organiserad på Nyvångsskolan.

Å andra sidan känner sig elever fortfarande maktlösa. Något som kan bero på att skolan är en trögrörlig institution. Förändring kräver en förnyad syn på eleven och dennes rätt till inflytande. En del av hindren tros hänga samman med läroböckernas starka ställning (Englund 1998). Det förekommer begränsat med studier som uppmärksammat relationen mellan skolorganisation, arbetsformer och elevinflytande.

Skolan är utsatt för stor påverkan. Många vill vara med och forma den utifrån sina specifika intressen. Sådana exempel har under nittio-talet gällt att göra den mera marknadsanpassad genom förslag om införande av skolpeng, öppnande av skolor för konkurrens och valfrihet från föräldrar, starkare reglering av den tid som lärare tillbringar på skolan – och en ny läroplan. Man kan med fog säga att skolan är utsatt för omfattande försök till ingripande. Och ändå är det få som skulle hävda att dessa insatser också fått något genomslag i hur undervisning bedrivs. Frågan om hur man skall skapa en bra skola är nämligen inte enkel att enas kring.

Ett sätt att närma sig svaret kan vara genom att ange kriterier för en framgångsrik skola. Amerikansk skolforskning visar sedan 70-talet att det är framför allt fyra områden som man bör intressera sig för vid skolutveckling (Winberg 1995:73 ff.):

1. Skolkulturen; ordning, engagemang, sammanhållning och förväntningar
2. Skolstrukturen; feed-back till personalen, ledarskap, satsning på skolförbättring och medveten rekryteringspolicy
3. Klassrumskultur; fokus på basfärdigheter och mer avancerade kunskaper
4. Klassrumsstruktur; former för tidsanvändning, schemasamordning, tillgång till bra undervisningsmaterial och effektiva undervisningsmetoder.

Samma forskning visar också att det inte tycks råda automatiska samband mellan tilldelning av externa resurser och skolans resultat, dessa är inte heller beroende på elevunderlag och sociala faktorer. Däremot är skolans former för ledarskap och dess allmänna atmos-

får betydelsefulla liksom förväntningarna på eleverna och möjligheten att som lärare få vetskap om resultatet av sin undervisning.

Dessa aspekter liknar vad organisationsforskare från andra sektorer föreslår som strategiska inslag för att utveckla kvalitén inom en organisation. Framför allt föreslås att man stödjer förmågan att lära och att förnya och utveckla kompetens och kunnande hos medarbetarna. Begrepp som "organisatoriskt lärande" och "kontinuerligt lärande" har blivit något av modeord som riskerar att urvattnas. Men om man verkligen strävar efter att skapa en arbetsplats som kontinuerligt tillvaratar, stödjer och förnyar medarbetarnas kompetens krävs medvetna satsningar i en rad avseenden. Det förekommer emellertid ingen allmänt accepterad teori eller någon gemensam "receptsamling" att gå efter. Beroende på vilken källa man går till får man skilda svar. Det finns sålunda ingen samsyn kring på vilket sätt man bör inrätta en skola så att den utvecklas kontinuerligt. Än mindre hur en sådan process skulle kunna åstadkommas genom satsning på ökat inflytande för elever. Tvärtom kan ett ökat elevinflytande medföra nya former av intressekonflikter aktualiseras genom att fler områden än tidigare blir reglerade. Vuxenvärlden får maka på sig där de tidigare haft ensambestämmande.

Forskare och konsulter som förespråkar organisatorisk inlärning föreslår insatser som skall öka den enskildes möjlighet till överblick och känsla för hur vederbörandes arbete inverkar på helheten liksom betydelsen av fungerande team. Vidare brukar vikten av att var och en får chansen att förverkliga sina personliga drömmar i arbetet betonas liksom att vara delaktig i en gemensam vision kring arbetsplatsens mål. Särskilt väsentligt förefaller det vara att stödja kvalificerade medarbetares förmåga till lärande. Paradoxalt nog kan gammal kunskap begränsa kompetenta professionellas nyinlärning. Det kan krävas avlärning (Senge 1995, Argyris 1994)

Ett särskilt problem utgörs av att många arbetsplatser hellre strävar efter stabilitet och icke-förändring än ägnar sig åt medveten utveckling. Det kommer sig av att en organisation befolkas av individer och grupper med skiljaktiga intressen (t.ex. professioner, åldrar, kön) varför förändringar tenderar att aktualisera olika former av motstånd och därmed intressekonflikter och konflikter. Vilket man inte gärna pratar öppet om. Däremot kan prat om förändring användas för att åstadkomma legitimitet och respekt från omgivningen (Brunsson 1990, Sahlin-Andersson 1989). Inte minst gäller det skolans värld som är särskilt utsatt för yttre krav. Något som kan bidra till att en sådan organisation förändras mera som resultat av tillfälliga moden (undervisningsmodeller, inflytande-

former) än utifrån den egna arbetsplatsens särskilda utvecklingsbehov.

Sammantaget förekommer det ett flertal uppfattningar kring vilka insatser som kan krävas för att stimulera utvecklingen av en skola. Ett gemensamt drag förefaller vara betydelsen av att stimulera reflektion över resultaten från arbetet. Å andra sidan problematiseras dessa antaganden om en möjlig positiv och harmonisk utveckling genom att peka på den ytlighet som kan komma att utvecklas. Det kan vara behagligare att ge en tillrättalagd bild för omgivningen än att visa de reella motsättningar som man dras med. Därmed är vi också inne på vikten av att ärligt redogöra för demokratiarbetets fram- och baksidor. En utvecklingsprocess liknande den på Nyvångskolan föder med en naturlags nödvändighet motstånd och olika intressen mobiliseras.

Starten

När man frågar någon av de aktiva som var med vid tiden för starten, 1986–1987, kan det låta så här:

De startade, ja det är 10 år sen nästan, 86–87 någonting sånt, med att Kjell Persson var slöjdlärare och jag tror strax efter tillsynslärare, kom in till mig med en idé han hade i huvudet, och han hade alltså blivit tillfrågad av vår dåvarande rektor om han kunde ta ansvar för inköp av nya möbler till våra uppehållsrum för eleverna. Och eftersom han är slöjdlärare och är van att jobba praktiskt med elever och vet ungefär vad dom kan och så, så hade han pratat med några elever om delar av den här tanken som han planterade hos mig, nämligen hur skulle man få eleverna att ta ett ansvar här, för inköpet. För att fick man dem att göra det så tänkte han att då kanske de också skulle vara mer ansvarsfulla mot det dom hade köpt in eller införskaffat.

Den som berättar är Eva Hjorthagen som arbetar som socialsekreterare på skolan (skolkurator). I tidningsartiklar brukar den tiden utmålas som förfärlig:

Förstörelsen var enorm. Överallt på väggarna fanns klotter och snusprillor, elevskåpen var söndersparkade och det rådde ett mycket obehagligt tufft klimat ute i korridorerna. Värst var det nästan i matköerna. Lärarna hade för länge sedan givit upp hoppet om att skapa lugn. Den uppgiften vilade i stället på vaktmästare som likt en furir tillrättavisade stökiga elever med kommandorop.

(ur tidningen Littera s. 18–19)

Slöjdläraren, socialsekreteraren och senare även en kanslist startade tre trivselgrupper på skolan. Några år senare tillkom matsalskommitté, busskommitté och trivselråd för mellanstadiet. Råden fungerade under de fyra första åren som en remissinstans i olika interna frågor till exempel kring en "rökfri skola", temadagar i skolmiljö, personalens utvärderingsdag, med mera. Det konkreta arbetet med att förbättra skolmiljön skedde genom s.k. målarhelger och vid särskilda temadagar i skolmiljö. De olika grupperna hade konstnärliga ledare till stöd och omfattande ommålningar inom skolan blev av. Grupperna gjorde även studieresor, bland annat hos möbeltillverkare. En elev anlätades för att göra upp ett fungerande busschema och de ansvariga drivande tyckte arbetet gav flera positiva effekter: skadegörelsen minskade och relationerna mellan elever och personal förbättrades. Dessutom uppnåddes bieffekter: eleverna tränades i mötesteknik, muntlig framställning, protokollskrivning och kontakttagande med tjänstemän och politiker utanför skolan: "De lär känna sina rättigheter och ser sina skyldigheter. Allteftersom våra elever ser att ansträngningarna ger resultat tror vi också att de bibringas bättre insikt i sina möjligheter till inflytande, medverkan och delaktighet i sin dagliga tillvaro i skolan. Vi vill att eleverna ska se skolan som en del av samhället. Vi tror att vi genom vårt projekt också bidragit till en mer verklighetsanknuten undervisning" (ur projektrapport 1990).

Listorna över initiativ som råden tagit och uppgifterna om hur de har arbetat imponerar lätt. Läsåret 1990/91 upptar den exempelvis 47 skilda inslag. Från målat i korridorer, ny asfalt på skolgården och anslagstavla i varje korridor till hur de har informerat andra skolor om sitt arbete och uppvaktat angående skolskjutsarna. Just frågan kring skolskjutsarna visade sig vara en fråga som engagerade eleverna. Tre elever tvingades dela på ett bussäte avsett för två personer. Deltagarna i busskommittén uppvaktade skolstyrelsen och mobiliserade massmedia. Bland annat kom TV-programmet Barnjournalen till skolan och gjorde ett reportage. Enligt vad som berättas på skolan var det på grund av dessa elevers ansträngningar som de numera slipper trängas tre på ett bussäte.

Uppmärksamheten från utomstående var något att glädjas över. Rådsverksamheten uppfattades då fortfarande som projekt "Ökad trivsel i skolan":

Svårigheten i dag ligger i hur eleverna på ett tillfredsställande sätt ska tillgodogöra sig den ordinarie undervisningen och det trivselbefrämjande arbetet. Allt fler elever har involverats och det uppmärksammas alltmer av lärare vid ordinarie lektionspass. Vid rektorsområdets senaste

utvärdering visade det sig dock att endast ett fåtal lärare hade kritiska synpunkter... Allteftersom våra elever ser att ansträngningarna ger resultat har de också förstått att deras möjlighet till påverkan i den dagliga skoltillvaron förbättrats och deras inflytande ökat.

(ur Rapport 920612)

Arbetet har därefter blivit stabilt och förändrats från en osäker projektstillvaro till ett regelbundet inslag i skolans verksamhet. Det övergår i början av 90-talet från att vara ett trivselbefrämjande arbete till att handla om elevdemokratiarbete respektive elevinflytande. Denna betydelseskiftning infaller samtidigt med statens ungdomsråds intresse för att få pilotkommuner kring inflytande och delaktighet dvs. omkring 1992/1993. Nyvångskolan sökte då stöd för utrustning av kafeteria och iordningställande av möteslokal för elevråden. Lunds kommun har varit aktiv i sina kontakter med statens ungdomsråd och bl.a. erhållit stöd för att arbeta fram en rättighetshandbok liksom för att de drivande i arbetet vid Nyvångskolan skulle frikopplas under del av sin tid för att stödja elevråden vid övriga högstadieskolor och arbeta med att få igång liknande utveckling på annat håll. Något som dock visat sig svårt eftersom varje skola vill hantera elevdemokratifrågor på sitt sätt. Kommunens planerade erfarenhetsseminarier fick ställas in på grund av för få anmälningar. Utanför Lund framstod emellertid rådsverksamheten som en förebild.

På Nyvångskolan hände desto mera. Två nya grupper startade omkring 1993/94: Antimobbinggruppen (AMOR) respektive undervisningsrådet. Och en informationsfilm spelades in 1994; *Nyvångskolan – en skola med AMOR*. Sedan 1994 har fyra nya råd tillkommit. Nyvångskolan har under åren erhållit 300 000–400 000: – i externa projektstöd, något som har utnyttjats till av eleverna beslutade inköp såsom dator till elevrådsrummet plus inredning av rummet, möbler till uppehållsrum m.m. Skolans löpande kostnader uppskattas till mellan 50 000–60 000 kronor per år exklusive tid för personalens deltagande på elevråden.

En principiellt betydelsefull händelse som många gärna tar upp rör Lunds kommuns planer på att privatisera städningen av skolorna 1993. I slagkraftiga rubriker kunde Lundaborna ta del av elevers budskap: ”Rädda vår gemenskap. Eleverna på Nyvångskolan i Dalby vill ha kvar sina städerskor”, ”Unikt projekt hotat”. Dåvarande ordföranden i elevrådet trädde fram i pressen och argumenterade kraftigt för att det nuvarande systemet med kommunal städning skulle bibehållas. Annars skulle det som byggts upp på skolan raseras me-

nade han. Städerna var viktiga kuggar för trivseln och gjorde så mycket mera än att enbart städa. Ett privat städbolag skulle aldrig ta samma ansvar och lägga ner tid på elevkontakter befarade han. En viktig grund till att elevdemokratin på skolan fungerade bestod i det goda samarbetet med personalen, inte minst städerna. Dessa finns fortfarande kvar. En är särskilt engagerad, hjälper till med elevernas kafeteria och är vuxenrepresentant i kafeteriarådet. I efterhand tackar många den drivande elevrådsordföranden. Utan hans engagemang hade kanske inte privatiseringen kunnat stoppas.

Det krävs en välfungerande administration för att arbetet skall löpa friktionsfritt; val av ca 150 ledamöter skall hanteras, mötestider (60 sammanträden/termin) bokas, protokoll från samtliga möten skrivas och anslås, hemsida hållas aktuell, förberedelser ske under klassråd (40 min/klass i veckan), de vuxna deltagarna informeras, utlån av filmen om AMOR organiseras (10 ex som ständigt är utlånade till andra skolor), studiebesök tas emot (ca tre/termin), besök ske på andra skolor etc, etc.

Hur har det fungerat?

Framställningen inriktas på att visa hur det elevdemokratiska arbetet uppfattas på Nyvångskolan samt att jämföra med andra lärare och elevers inställning till elevinflytande i skolan.³ Personalgruppen på Nyvångskolan är stabil. Nästan en tredjedel av de anställda har arbetat där 20 år eller mera. Nästan hälften är 50 år eller äldre, majoriteten, tre fjärdedelar är kvinnor. Det sker en begränsad nyrekrytering, även om rektor framhäver att de anställt några nya och unga lärare på senaste tiden. Överlag är de yngre lärarna mest positiva till det arbete med elevinflytande som pågår. Skolan har cirka 800 elever varav 400 på högstadiet. Det elevdemokratiska arbetet förknippas med de elevdemokratiska grupperna, de så kallade råden.

Tabell 1. Åsikter om råden, elever årskurs 9
Markera de åsikter som stämmer med dina!

	Antal svar	Andel svar %
Skolan får bra rykte = God PR	83	73,5
Får veta för lite vad som händer	72	63,7
Mindre risk för mobbing	68	60,2
Råden ökar trivseln på skolan	65	57,5
Man missar lektioner	64	56,6
Bra att vuxna deltar	64	56,6
Gör det lugnare, mindre bråk	61	54,0
Skolan blir mer demokratisk	61	54,0
Större inflytande till elever	55	48,7
Man kommer undan undervisningen ett tag	52	46,0
Eleverna lär sig demokrati	50	44,2
Personalen bestämmer i alla fall	48	42,5
Lärarna blir sura	45	39,8
Problem på skolan har minskat	62	54,9
För mycket PR och studiebesök	34	30,1
Vuxna borde inte delta	27	23,9
De behövs inte	7	6,2

1 saknat svar; 113 elever har besvarat frågan

Tabell 2. Åsikter om råden, lärare Nyvångskolan
Markera de åsikter som stämmer med dina!

	Antal svar	Andel svar %
Bra att vuxna deltar	58	98,3
Större inflytande till elever	55	93,2
Eleverna lär sig demokrati	55	93,2
Råden ökar trivseln på skolan	51	86,4
Mindre risk för mobbing	48	81,4
Skolan blir mer demokratisk	44	74,6
Skolan får bra rykte = God PR	43	72,9
Gör det lugnare, mindre bråk	38	64,4
Problem på skolan har minskat	33	55,9
Man missar lektioner	21	35,6
Man kommer undan undervisningen ett tag	11	18,6
För mycket PR och studiebesök	10	16,9
Lärarna blir sura	8	13,6
Personalen bestämmer i alla fall	5	8,5
Får veta för lite vad som händer	2	3,4
Vuxna borde inte delta	1	1,7
De behövs inte	0	0

Inga saknade svar, 59 personer har besvarat frågan

Som synes existerar det ett omfattande stöd för råden. Ingen av lärarna och enbart några få elever anser att de inte behövs. Däremot är inte eleverna lika övertygade om att de vuxna är viktiga deltagare i rådets arbete, vilket däremot de vuxna anser. Nästan samtliga vuxna betonar att eleverna lär sig demokrati, medan knappt varannan elev anser det. De anser i stället att den största förtjänsten är att skolan får god uppmärksamhet samt att det minskar risken för mobbing. Å andra sidan anser drygt 2 av 3 att de får för lite information om vad som sker inom rådsverksamheten. Både lärare och elever anser att arbetet främjar trivseln på skolan. AMOR och trivselsråden uppfattas som de viktigaste råden. Men många åsikter finns företrädda.

Kritiska elever pekar på att det är för många onödiga råd och att man missar för mycket av lektionerna om man deltar. Vidare kan de vara kritiska till hierarkin inom råden, att eleverna som sitter i råden har för mycket makt på skolan alternativt att råden inte har särskilt mycket makt. En elev som varit med i undervisningsrådet påpekar att de inte åstadkom särskilt mycket ”tyvärr”. Framför allt höjs de kritiska rösterna kring informationen, särskilt från de som inte deltagit. Å andra sidan påpekar elever som i huvudsak är positiva att de tycker det är viktigt, roligt, intressant och att man vill vara med och göra en insats. Så här resonerade elever i sjuan: ”Det verkar kul att kunna ta ansvar och känna att man gör nytta. Att vara del i någonting.”... ”Jag vill vara med för att jag skulle gärna vara med och bestämma och lära ta mer ansvar.”

Lärarna är i huvudsak positivt inställda. Lärarperspektivet på elevernas rådsdeltagande betonar å ena sidan vikten av att det är elever som kan föra klassens talan och å den andra att deltagandet kan gagna enskilda elever:

Det har nog betytt väldigt mycket för honom för det är en pojke som har det lite svårt teoretiskt, men är väldigt duktig praktiskt och det har ju gjort att han känner sig lite viktig och han, ja man hade ju farhågor när han skulle börja på högstadiet. Det skulle bli stora problem och så, vilket det inte alls har blivit.

(Kvinnlig lärare, klassföreståndare)

Men det förekommer också elever som enligt lärarna är olämpliga; de deltar för att komma bort från lektioner. Om det då är ”svagpresterande elever som engagerar sig i detta kan man ibland se tendenser till att studieresultatet blir lidande.” (intervju med manlig lärare). Åsikten om att en del vill vara med för att få bullar och fika har nämnts vid ett flertal intervjuer med personalen, såväl som bland elever: ”Ibland har jag en känsla av att de bara sitter och dricker

kaffe och äter tårta och kakor och myser på de här mötena. Och att de är onödigt länge borta från lektioner.” (lärare). Men det förekommer även åsikter om att några av de busiga har fångats upp genom att de deltar i råden. Förväntningarna från delar av skolans personal på de elever som deltar i rådsarbetet är klart uttalade. Dessa har ett stort ansvar som de måste leva upp till. Detta kan då innebära att de skall fungera som föredöme inför sina kamrater, framför allt själva aktivt befrämja och stödja regler av olika slag. Exempelvis inte själva klottra på skåp, hoppa i soffor eller “bete sig illa mot vuxenpersonal på skolan”.

Vad vill och vad kan elever vara med och bestämma om? Skiljer det sig mellan elever på Nyvång och elever i övriga Sverige?

Vad som ska tas upp i undervisningen i olika ämnen	= innehåll
Vilka läroböcker och läromedel ni ska ha i skolan	= läromedel
Hur ni ska arbeta på lektionerna, t.ex. i grupp, göra egna undersökningar eller lyssna på läraren	= arbetsätt
Hur skolmiljön, t.ex. lokalerna och skolgården ska vara	= miljö
Reglerna i skolan	= regler
Hur skolan använder sina pengar, t.ex. inköp av material, vikarier och studiebesök	= resurser
Vilka lärare du har	= lärare
Skolmaten	= skolmat
Hur mycket läxor ni ska ha	= läxor ⁴

Figur 1. Andel elever som vill vara med och bestämma i hög utsträckning i skolan (i hög utsträckning = mycket eller ganska mycket)

Underlaget tolkas som att eleverna Nyvångskolan i allmänhet är mera klara över att de vill påverka sina förhållanden i skolan än sina kamrater runt om i Sverige. På samtliga aspekter – innehållet i undervisningen, läromedel, arbetssätt, miljö, regler, resurser, lärare, skolmat och förekomst av läxor – skiljer de sig. De vill kunna utöva inflytande. Möjligen kan denna skillnad uppfattas så att demokratiarbetet sätter sina spår; med- och självbestämmande blir något viktigt och självklart.

Enligt Skolverkets attitydundersökning "Vem tror på skolan" (1997) svarade även där en majoritet av elever däremot att de har jämförelsevis små möjligheter att kunna påverka förhållandena i skolan. Den vill men kan inte; på så sätt kan situationen sammanfattas. Hur står sig då denna uppfattning i jämförelse med eleverna på Nyvångskolan?

Figur 2. Andel elever som kan vara med och bestämma i hög utsträckning i skolan (i hög utsträckning = mycket eller ganska mycket)

Lite märkligare kan det då tyckas att elever på Nyvångskolan inte upplever att de kan vara med och bestämma i hög utsträckning. Trots den omfattande satsningen på elevdemokrati vilken saknar motstycke inom den svenska skolan. Det är i princip endast inom två områden, skolmiljön och skolmaten, där eleverna på Nyvångskolan upplever att de har inflytande i högre utsträckning än kamrater från övriga Sverige. Hur förstå detta? Skolans tolkning är att om elever har stora ambitioner finns också risken att de blir missnöjda, när de upptäcker att det kan vara tungrott. För att säkert veta krävs andra typer av komparativa undersökningar.

Inflytandets gränser

Det förekommer ett starkt stöd för verksamheten på skolan, både bland elever och personal. Elever har genom råden både insyn i och visst ansvar för delar av den komplexa verksamhet som bedrivs på skolan. Nio av tio elever tycker det är bra att råden finns. Anti-mobbingarbetet och arbetet med trivselfrågor framhålls som särskilt viktigt av både personal och elever. Men arbetet med de elevdemokratiska råden har förändrats från att i början enbart betona trivselfrågor till att nu fokusera inflytandeformer. De allra flesta som kan jämföra situationen på skolan i dag med hur det var för tio år

sedan upplever att skolan är trivsammare. Mindre nedskräpning, vandalisering och stök. Relationerna mellan elever och vuxna beskrivs som bättre i flera avseenden. I så måtto tycks en utveckling ha skett som uppskattas på skolan. Men hur är det med inflytandet för eleverna? Och på vilket sätt anknyter arbetet till demokratins klassiska problem rörande räckvidd och begränsningar, hur deltagande skall främjas och organiseras liksom kring reglering och eventuella sanktioner?

Det är därför naturligt att intressera sig för vilken räckvidd som elevernas inflytande har och identifiera gränserna för vad som får diskuteras och inte. Att elever får vara med och bestämma över utformningen av undervisningen (lärares traditionella inflytandeområden) brukar framhållas som viktigt. På Nyvångskolan finns tradition och intresse för att släppa in eleverna i sådant som rör miljö, drift och trivsel. Undervisningsfrågorna skiljer ut sig. Så här resonerar en flicka i åk 9, tillika ordförande i ett råd:

Jag tycker att det vi har inflytande över miljö och så men inte så mycket som vi tror att vi har på lärare och undervisning och så och det är där den stora biten ligger. Det som är det absolut viktigaste. Allt i framtiden hänger på lärarna. Det är verkligen lärarna som styr skolan och det är det som är det viktiga. Inte vilka buskar vi ska plantera. Det vi måste satsa på och försöka förändra. Allt är viktigt men lärarna är det viktigaste.

Enskilda lärare får inte diskuteras i undervisningsrådet. Denna regel har upprättats efter önskemål från lärargruppen. Det kan vara ett problem för elever att skilja allmänna frågor gällande undervisning från enskilda lärares undervisning.

Som medlem i undervisningsrådet märker jag hur känsligt det är att diskutera lärare. En dålig lärare raserar all annan verksamhet som byggs upp för att förbättra undervisningen ... Varför får dåliga lärare stanna?
(Kille åk 9, enkät)

Men det är klart om det är så att en lärare missköter sig, så menar jag ju att det måste man ju på ett eller annat sätt kunna ta upp i den här gruppen, för att sen då kanalisera det till skolledningen. Därför att vitsen med det är ju demokratins styrka, dvs det är inte lille Pelle och Kalle som kommer och klagar, därför då går det inte, de har inte en chans att vinna, men om man får det till ett ärende.

(Lärare, intervju)

Ovanstående reflektioner illustrerar en kärnfråga: de enskilda lärarnas ställning. Att förändra en skola är enligt rektor som att ”söka

vända en atlantångare med virknål”. Dvs. det gäller för skolledningen att vara fast och bestämd, men ändå lyckas få lärarna med sig. Annars kommer man inte att lyckas med något. Hur elevinflytandet kring undervisningen reellt ska bedrivas, det vill säga form och innehåll, är skolledningen osäker om. Lärarna är enskilda professionella med behov av att arbeta självständigt utifrån sin kompetens samtidigt som insyn och påverkan krävs. Såväl från skolledning som från elever och föräldrar. Sak samma gäller lärare som har varit anställda under lång tid och där elever och lärare gång på gång uttalat att det inte fungerar. ”Det enda vi kan göra är att stötta personen med råd och samtal, göra andra, mindre grupper. Det kan vi bara göra till en viss gräns. De nya är det ju inget problem med.” (rektor ur intervju). Som också framhäver hur viktigt det är för skolans utveckling med ett aktivt elevinflytande och vilket stöd det innebär i utvecklingsarbetet på skolan. För henne är elevdemokrati både ett mål i sig och ett medel för att kunna administrera och utveckla skolan.

Konsekvenser för elever, lärare och skola

Elever

Eleverna framhåller som positivt att råden ger dem visst inflytande och att de bidrar till trivseln på skolan. Skolan uppfattas som trygg att vistas i. Elever som inte är med, framför allt i årskurs sju, kan tänka sig att delta. Å andra sidan märks de kritiska rösterna mera ju äldre eleverna är. Dessa elever tar upp att de ändå bestämmer för lite och att lärare kan klaga då elever ej är närvarande på lektioner. Elever som står utanför råden pekar på bristande insyn och att de är osäkra på vad som egentligen sker. Informationsproblem tas även upp av elever från de elevdemokratiska grupperna. De klagar dels på ointresserade kamrater men tycker också att det är svårt att få överblick över vad andra råd än det egna sysslar med.

Cirka hälften av eleverna deltar ej i något råd under sin skoltid. Åtskilliga av dessa är intresserade av att delta men väljs inte av sina kamrater. Här finns också en sned könsfördelning. Exempelvis genom att flertalet ordförande är killar. Råden reproducerar tydligt den hierarki som råder på skolan: vuxna – ordförande (killar) – nior – åttor – sjuor – mellanstadium – lågstadium.

Vissa lärare anser att elever väljer den lättare utvägen med rådsmöten framför en krävande undervisning. Några elever är misstänksamma över att deltagarna sitter av tiden, har det mysigt och fikar.

Elever som deltar i rådsarbetet hamnar i en mellanställning. De förväntas uppträda som föredömen och visa rätt inställning till allmänna regler. De elevdemokratiska grupperna innebär inte bara ökat elevinflytande. De är även ett sätt att upprätthålla respekt för regler och en god ordning och ett gott uppförande bland eleverna.

Enskilda elever pekats ut och kallas till olika rådsmöten. Till exempel om de bråkat i matkön eller på skolbussen. Lärare får därmed inte tas upp under exempelvis undervisningsrådets möten. Här finns en tydlig gräns för hur långt denna skola för närvarande är beredd att släppa in eleverna. Närvaron av vuxenrepresentanter riskerar att ha dämpande inverkan på diskussionerna i råden bland annat genom att möten formaliseras liksom att de vuxna tar stort utrymme. Å andra sidan påpekar en del elever att ett bra engagerat vuxenstöd kan ha en avgörande betydelse för rådets arbete. Eleverna deltar inte i val av vuxenstöd utan det är ett frivilligt åtagande från lärarnas sida.

Lärarna

Personalen pekar på att trivseln ökat på skolan sedan råden startade. De tycker det är bra att elever lär sig att arbeta demokratiskt men det uppfattas också bland en majoritet av lärarna som positivt att eleverna får större inflytande över skolan. Som kritik tar de upp att elever missar undervisning, att man vet för lite vad som sker på mötena och att det kan vara oklart vad vissa råd har för syften. En del lärare uppfattar sig inte riktigt företrädda i arbetet med de elevdemokratiska grupperna. De kritiska rösterna hörs framför allt från de äldre lärarna. Deras intressen åsidosätts till viss del vilket är ett medvetet ställningstagande från skollädaingen. Det är relevant att tala om en maktförskjutningsprocess, vilket inneburit reella intressekonflikter men även klagomål om bristande information, delaktighet och insyn.

Skolan

Skolan av i dag är en organisation med en mångfald nivåer. Här finns flera källor till förvirring. Olika formella grupper skall samsas om arbetet, men det finns inte alltid tydliga distinktioner mellan respektive ansvarsområden. En och samma fråga kan behandlas både här och där: 14 elevdemokratiska grupper, klassråd, elevrådsstyrelse, föräldraråd, skolkonferens, kommundelsnämnd, fackliga organ,

kommunstyrelse och kommunfullmäktige. Dessutom finns ett flertal mer eller mindre informella grupper bland föräldrar och personal. Sammantaget representerar detta ett brokigt och levande system som ger skolans skilda intressenter möjlighet till både insyn och inflytande i vad som pågår. Det finns inte en part som besitter en total och enväldig makt. Å andra sidan omöjliggör en sådan mängd skilda enheter överblick – utom möjligen för rektor. De olika nivåerna existerar till viss del avskurna från varandra. Medan man i vissa frågor är starkt beroende av vad som sker på en annan nivå, kan man i andra agera självständigt. Här finns tillfälle för många oklarheter och konflikter. Bland annat i vilken mån som elever faktiskt kan ha ett reellt inflytande genom engagemang i skolans råd jämfört med spontan egenorganisering.

En anledning till att arbetet kunnat fortgå under så lång tid är ett välfungerande stödsystem med hög kontinuitet, tre engagerade ansvariga bland personalen liksom goda administrativa rutiner för bland annat val av elever och protokollspridning. En viktig förutsättning för att en nystartad verksamhet skall lyckas är att det finns eldsjälur som är tillräckligt engagerade och envisa för att göra det lilla extra. Eldsjälur riskerar att isoleras men har under åren erhållit ett uttalat stöd från skolledningen på Nyvångskolan. Även om arbetet har ett relativt brett stöd saknas ett helhjärtat engagemang från delar av lärarkåren.

Arbetet med råden är slutligen ett led i såväl drift som förändring av skolan. Skolledning och elever förenas kring intresset för utveckling av undervisningsformer. Men elever riskerar att bli brickor i vuxnas interna intresseuppgörelser på skolan. Exempelvis vid konflikter inom kollegiet gällande hur undervisning skall bedrivas, regler av olika slag etc. Vi vet ännu inte i vilken utsträckning som arbetet i längden gagnar ett reellt inflytande från elever över skolan och dess undervisning. På de områden där eleverna har stor egen erfarenhet och stort egenintresse, det vill säga inom skolans undervisning, finns en lägre beredskap för att släppa in dem.

Träning i demokrati eller reell demokrati?

Är då detta ett exempel på träning i elevdemokrati eller på faktiskt inflytande? Först några ord om själva demokratibegreppet. I alla samhällen måste relationen mellan styrda och styrande organiseras på något sätt. Med demokrati avser vi då ett system varigenom folket direkt eller indirekt genom representanter deltar i maktut-

öväntet. I en parlamentarisk demokrati finns allmän rösträtt, fria val och ett flerpartisystem. Medborgarna förväntas sedan få möjlighet till inflytande och att deras åsikter beaktas i förhållande till styrkan i de mandat som ligger till grunden för hur inflytandet organiseras inom de olika institutioner som byggts upp av staten; kommuner, landsting, riksdag.

Elevinflytande inom en skola aktualiserar tidlösa frågor kring demokrati. De har att göra med demokratins *räckvidd och begränsningar*; hur långt skall inflytandet sträcka sig, på vilka områden skall ett demokratiskt arbete tillämpas? Vidare anknyter de till *deltagande*: vilka skall vara med och vilka skall ställas utanför? Hur skall *deltagande befrämjas*: under vilka förutsättningar är man beredd att delta och när vill man stå utanför? På vilket sätt *regleras* det som bestäms under ett demokratiskt arbete: dvs. vad gör man med de som ställer sig utanför och inte vill rätta sig i demokratiskt fattade beslut. Skall det då tillgripas sanktioner?

Demokratiskt arbete på vuxnas villkor

Inflytande och demokrati behöver naturligtvis inte vara förenliga. Man kan tänka sig att en institution som skolan organiserar elevinflytande på så sätt att enbart de äldsta och bäst skickade eleverna (betyg, social status) utses till att utöva inflytande inom ramen för skolans arbete. Ett system som skulle anses som främmande för den svenska skolan men helt normalt i andra sammanhang (t.ex. engelska internatskolor). I stället väljer skolan elevrådsmodellen där elever väljer representanter som utövar ett reglerat inflytande inom skolan. Hur långt detta sedan sträcker sig och vilka frågor som elevråden utövar inflytande över bestäms bland annat av relationen mellan elevråd och skolledning. Om elevråden som form är att betrakta som demokratiska avgörs av åtminstone tre skilda faktorer.

1. Elevernas val av representanter, huruvida detta sker fritt och utan påtryckning och extern kontroll

Nyvängsskolan anstränger sig för att arbetet skall ske rättvist och utan styrning från skolan. Man försöker också tillmötesgå enskilda elevers intresse av att tillhöra vissa speciella råd. Enbart några få råd bygger på lämplighet och förtroende. Där väljs man som elev in på obestämd tid och avgör själv när man vill avgå. En nackdel med det representativa systemet är annars att valen inte bygger på elevers in-

trasse för sakfrågor. Eleverna anger vilket område de är intresserade av, skolan pusslar därefter samman lediga platser med möjliga elever. Det finns alltså en stor potential bland elever som inte utnyttjas till fullo. Här finns också en sned könsfördelning. Ojämliga könsmönster reproduceras. Flertalet ordförande är killar.

2. Elevernas möjlighet att kontrollera sina representanters arbete och utkräva någon form av ansvar

Även här anstränger sig skolan genom att tillhandahålla sammanträdesprotokoll för samtliga elever och personal på skolan. Formellt tillgodoses detta önskemål, trots det förekommer kritik från såväl personal som elever om bristande insyn. Något som bland annat beror på att klassråden fungerar olika, vare sig skolledning eller elever kan styra dess utformning till fullo. Såväl elever som personal kan klaga över bristande lämplighet hos en del utsedda. Lärare pekar på att vissa elever väljer den lättare utvägen med rådsmöten framför en krävande undervisning; somliga uppges försöka smita undan. Även elever tror att kamrater hellre försöker komma undan och misstänksamheten över att deltagarna sitter av tiden, har det mysigt och fikar (bullätandet). Men även om att systemet uppmuntrar till hyckleri. Mobbande elever har uppgivits förekomma i antimobbingrådet. Vuxenrepresentanterna utser sig själva utan insyn.

Elever som är aktiva i rådsarbetet hamnar i representantskapets klassiska mellanposition. Arbetet med råden handlar inte bara om utökat elevinflytande utan är också (vilket det talas tyst om) ett sätt för skolan att stärka kontroll över elever och upprätthålla en god ordning och ett gott uppförande. Elever som är med i råden förväntas uppträda som föredömen.

3. Möjlighet till fria diskussioner i gemensamma frågor, exempelvis mötes- och yttrandefrihet

De elevdemokratiska grupperna kan uppfattas som skolans försök att stödja så att elevernas rättigheter tillgodoses och som en väg att hjälpa eleverna på traven. Genom att förbereda formerna för deras möten har eleverna integrerats i skolans arbete. Denna aspekt har en fram- och en baksida. Å ena sidan garanteras eleverna mötesfrihet och skolan har förberett deras organisering genom att understödja denna och bidra med lektionstid. Å andra sidan är formerna relativt fixerade. Skolan har ett fast system för hur mötena skall ske, vuxna

sätter agendan för mötesfriheten. Detta märks tydligast genom förbudet att diskutera enskilda lärares undervisning i undervisningsrådet. Att jämföra med hur frekvent som enskilda elevers uppförande tas upp under t.ex. matsals- och bussrådets möten.

I detta avseende finns en markerad gräns för hur långt skolan för närvarande är beredd att släppa in eleverna. Det har utvecklats en praxis inom ramen för de olika gruppernas respektive arbete. Vad gäller undervisningsrådet baserat på lärares önskemål att slippa schavottera offentligt. Oklarheter och osämjor bör klaras ut mellan respektive lärare och elev är en spridd åsikt. Ur ett elevperspektiv kan däremot det faktum att elever går samman och söker stöd hos varandra medföra ökade möjligheter att gå emot impopulära beslut och lyckas påverka skolledning eller enskilda lärares arbete. Det vill säga utgöra en väg till reellt inflytande.

Utifrån det arbete som faktiskt bedrivs i de elevdemokratiska grupperna är det svårt att ge ett entydigt svar. Mycket av det som avhandlades på råden kan karakteriseras som löpande verksamhet. Bussrådet tog upp snöbollskastning och vilka elever som skulle åka med vilka bussar. Matsalsrådet diskuterade disciplinen i matsalen samt förslag på praktiska förändringar. Amorgruppen diskuterade vissa fall av mobbing samt hur man når ut med information. Flertalet råd är stabila med tydliga ansvarsområden vilket medför perioder då inga radikala förändringar föreslås utan tiden ägnas åt den löpande verksamheten. Detta är ett naturligt förhållande i ett demokratiskt arbete. Undervisningsrådet arbetar däremot under annorlunda förhållanden. Här finns det regler som förhindrar ett fritt meningsutbyte. Å andra sidan är det kring detta råd som både elever och skolledning uttrycker såväl frustration som höga förväntningar.

Sammanträdena är förvisso en träning i formaliserade demokratiska mötesformer. Därmed inte sagt att råden inte innebär elevinflytande. Vi vet sedan tidigare att elever varit med och genomdrivit förändringar på skolan. Vidare finns det potential i råden att försöka nå ett större inflytande, flertalet elever tar sina uppdrag på ett allvarligt sätt. De vuxenrepresentanter som funnits med i råden har visat ett stort engagemang i det elevdemokratiska arbetet. Men det finns också en risk att deras engagemang i råden helt enkelt blir för stort, tar för mycket plats. Eleverna får inte det utrymme de behöver.

Avslutning

Skolkommittén föreslår en utökning av elevers rättighet att påverka sin skolmiljö och förespråkar en utveckling som ligger nära vad som i dag praktiseras på Nyvångskolan (*SOU 1996:22, Inflytande på riktigt*). Då återstår den viktiga frågan: är det en lämplig utveckling?

För det första måste man vara klar över att ett demokratiskt utvecklingsarbete aldrig kommer att avstanna. Oavsett vilken modell som för tillfället främjas av ett flertal intressenter kommer det alltid att förekomma kritik och strävan att förändra denna. Därför måste man på ett medvetet sätt hålla sig underrättad om konsekvenserna av en modell snarare än att kämpa för dess fortsatta existens. Med andra ord bör en modell för elevdemokrati också innehålla inslag av feedback och returkunskap om hur den fungerar. Ovanstående resonemang leder till den närmast triviala slutsatsen att det inte finns ett sätt och en given modell att använda för att nå ökat elevinflytande. Det kan nås på olika sätt. Den väg som Nyvångskolan valt innebär en träning för elever att arbeta representativt, den har innehållit ett stort mått av kontinuitet, respekt och lyhördhet baserat på eldsjälsinsatser liksom ett långsiktigt ledningsstöd.

För det andra fokuserar arbete med elevdemokrati på en svag grupp (elever) vars intressen och makt förutsätts kunna främjas och ökas genom nya former för inflytande. Det finns inga skäl att tro att alla parter som berörs av en sådan förändring kommer att applådera den. Eftersom det handlar om makt kommer relationerna mellan elever och andra att förändras. Makt är mer än ett nollsummespel där en grupps inflytande förändras på bekostnad av någon annans. Elever har alltid någon form av makt som de kan demonstrera. Förändring av maktrelationer föder gärna olika former av motstånd. Det leder till reaktioner inom och utom skolan. Medarbetare i skolan kan ha svårt att förstå meningen med föreslagna förändringar. Ungdomar kommer att ställa krav på eget inflytande i frågor som tidigare varit förbehållna vuxna. Det finns ingen gräns som är på förhand given där ungdomar kan förväntas stå vid sidan. Tvärtom kommer gränsfrågor kring vem som får vara med och bestämma att bli precis lika viktiga och infekterade som förut. På så sätt kommer inte ett ökat elevinflytande att automatiskt leda till en lugnare och mera harmonisk skola. Det är därför stor skillnad om en skollledning strävar efter att öka elevers inflytande som ett inslag i en trivselbefrämjande åtgärd respektive om avsikten är att förändra maktbalansen inom en skola till förmån för elever.

För det tredje är det som jag framhållit stor skillnad mellan inflytande och demokrati. Ett representativt system som det på Nyvångskolan är nog uppbyggt för att garantera rättvisa val. Det innehåller även en god portion vuxenstyrning för att ge stadga åt det sätt varpå elever förväntas arbeta demokratiskt. På så sätt sker arbetet till stor del på vuxnas välvilliga premisser. Vi vet också att många av ungdomarna uppskattar detta vuxenengagemang. Det vi däremot vet mindre om är i vilken utsträckning som arbetet i längden gagnar ett reellt inflytande från elever över skolan och dess undervisning. Undersökningen har visat att det förekommer mer frustration och kritik ju äldre eleverna är. Inom områden där eleverna har stor egen erfarenhet och ett stort egenintresse dvs. inom skolans undervisningsformer finns det en relativt låg beredskap för att släppa in dem. Men elevinflytandet är även ett av andra medel för skolledningens strävan att utveckla skolan.

Låt mej sammanfatta! Det är befogat att fråga sig vilka konsekvenserna är av att vuxenvärlden inordnar elever i sina egna former för demokrati. Elever får plats i redan existerande modeller för inflytande. Men ungdomar behöver också frizoner från vuxenvärlden och skyddade egna revir utan större insyn. Elevdemokratiska grupper kan uppfattas som sätt för vuxenvärlden att skola in elever inom på förhand accepterade institutionella demokratiska arbetssätt och därigenom tillrättalagda makt- och inflytandeformer. Dessa är fostrande och bevarar allmänt rådande samhällsnormer och politiska system. På så sätt ställer de sig till den rad av sunda aktiviteter som vuxenvärlden sedan årtionden anammat för att stödja goda demokratiska seder och förhindra ungdomskriminalitet, vandalisering och alltför flagranta uppror mot vuxenvärldens normer. Med denna betoning är det en tämligen villkorad demokrati.

Å andra sidan ser vi också en fortgående utveckling där elevers och ungdomars rättigheter stärks och hur det riktas en betydande uppmärksamhet mot att de skall få ett reellt inflytande över samhällslivet, inte minst i skolan. Något som sker i ett spänningsfält mellan olika intressenter. Alla vill inte att ungdomar ska organisera och engagera sig på egna villkor. Skolan har en möjlighet att som ett viktigt föredöme praktisera en sådan utveckling genom att medvetandegöra ungdomar, tillämpa ett rättighetstänkande och stödja deras självorganisering och skolan kan även ta hjälp av elever i sitt eget förbättrings- och förändringsarbete. Exemplet Nyvångskolan ger inblick i dessa processer, dess gränser och möjligheter. Det betyg som denna förändring kommer att få baseras i sin tur på intressenternas position, avsikter och engagemang.

Noter

¹ Baksidestext Skolverket 1998. *Jag vill ha inflytande över allt.*

² Se t.ex. Uno Åhrén 1945. *Ett planmässigt samhällsbyggande. Bilaga till bostads-sociala utredningen.* SOU 1945:63.

³ En mera omfattande framställning kommer att publiceras under 1999 genom Socialhögskolan i Lund. Beställning via tel. 046-2229425, fax 046-2229412.

⁴ Underlaget har hämtats dels från enkäter till lärare och elever i åk 8 och 9 på Nyvångskolan, dels från underlagsmaterialet till Skolverket 1997. *Vem tror på skolan? Attityder till skolan 1997.* Stockholm: Skolverket rapport nr 114. Samma frågeunderlag har utnyttjats.

Referenser

- Argyris, Chris (1994) *On organizational learning*. Cambridge, Mass: Blackwell
- Brante, Thomas & Fasth, Eva (1982) *Termer i sociologi*. Stockholm: Liber förlag
- Brunsson, Nils (1990) "Det organiserade hyckleriet", ur *Tvärnsnitt* 1990:2 s. 54–60
- Englund, Boel (1998) *Läromedelsstyrning och elevinflytande – en resonerande kunskapsöversikt*. Stockholm: Skolverket, ELEVSAM
- Lindberg, Jan (1998) *Elevinflytande. Elevers rätt & rättsliga ställning*. Stockholm: Skolverket, ELEVSAM
- Sahlin, Ingrid (1992) *Ungdomsprojekt. Retorik och praktik*. Stockholm: BRÅ-PM 1992:1
- Sahlin-Andersson, Kerstin (1989) *Oklarhetens strategi. Organiseringen av projektarbete*. Lund: Studentlitteratur
- Senge, Peter (1990) *Den femte disciplinen. Den lärande organisationens konst*. Stockholm: Narenius & Santéus förlag
- Skolverket (1996) *Bilden av skolan 1996*. Stockholm: Skolverket
- Skolverket (1997) *Vem tror på skolan? Attityder till skolan 1997*. Stockholm: Skolverket rapport nr 114
- Skolverket (1998) *Jag vill ha inflytande över allt. En bok om vad elevinflytande är och skulle kunna vara*. Stockholm: Skolverket
- Statens offentliga utredningar, SOU 1991:12 *Ungdomskommittén. Ungdom och makt: om ungdomars delaktighet, inflytande och jämlikhet på 1990-talet*. Stockholm: Allmänna förlaget
- Statens offentliga utredningar, SOU 1996:22. *Skolkommittén. Inflytande på riktigt*. Stockholm: Fritzes
- Statens Ungdomsråd (1994) *Makt och möjligheter. En idéskrift om ungdomars delaktighet och inflytande*. Stockholm: Statens ungdomsråd
- Ungdomsstyrelsen (1996) *Krokig väg till vuxen. Ungdomsrapport del 1. En kartläggning av ungdomars livsvillkor*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen
- Ungdomsstyrelsen (1996) *Krokig väg till vuxen. Ungdomsrapport del 2. Fyra forskare om fritid, massmedia, skola och arbete*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen

Winberg, Sven (1995) *Riv skolan, börja lära! Reformrörelser i USA*. Stockholm: SNS

Österlind, Eva (1998) *Disciplinering via frihet. Elevers planering av sitt eget arbete*. Uppsala: Uppsala studies in education 75

Därtill kommer en mängd lokalt källmaterial som framtagits inom arbetet med de elevdemokratiska grupperna på Nyvångskolan (protokoll, diskussions-PM, rapporter m.m.) liksom ett antal tidningsartiklar.

Bilaga – presentation av det elevdemokratiska arbetet på Nyvångskolan

I denna bilaga beskrivs kortfattat de olika råden och deras verksamheter.*

Valen till råden sker genom ett system där klassrådet väljer elever till de olika platserna. Fördelningen till de olika råden sker sedan huvudsakligen utifrån de valda elevernas intresse. Några väljs på annat sätt som AMOR (Antimobbingrådet) vars deltagare själva väljer in sina representanter. Man väljs normalt för ett år. De vuxna utses internt inom skolan bland intresserade eller de som är särskilt insatta i respektive råds sakområde.

Klassråd finns i varje klass. Tanken är att arbetet i råden skall förberedas genom diskussioner här. För denna verksamhet har avsatts en lektionstimme (40 min) i veckan. Elever agerar ordförande och sekreterare. Klassråden brukar inledas med att man läser upp föregående veckas protokoll varefter läraren lämnar information till klassen, exempelvis om vad som sker i kommande vecka, därefter styr elevernas egen dagordning mötet. En stående punkt är uppläsning av protokoll från de olika råden liksom att eleverna brukar ta upp läget i klassen och diskutera detta.

* Se även HYPERLINK <http://www.skolor.lund.se/nyvang/titelsida.htm>

Elevrådsstyrelsen (elevrådet) består av ordförandena från de olika grupperna. Man kan som elev vara med i högst en grupp förutom rådets ordförande som tillsammans utgör elevrådet. Här deltar inga vuxna och rådet bestämmer själv när det skall träffas.

Mötesverksamheten i råden sker under lektionstid. Varje möte varar cirka två timmar och sker fyra gånger per termin. Ett schema görs upp där respektive råds mötestider är utspridda över terminen så att inte enskilda ämnen skall drabbas genom att elever har hög frånvaro. Själva arbetet i råden (det man kommer fram till bör göras) skall ske utanför lektionstid.

Ordförande och sekreterare i råden är elever. Det finns en vuxen närvarande förutom i AMOR där flera olika vuxna deltar.

Protokollen redovisas på en anslagstavla som hänger strategiskt mellan lärarrummet och biblioteket. Dessutom har slöjdläraren en tavla inne på sitt arbetsrum innanför den slöjdsal där han arbetar. Ofta distribuerar han en kopia till lärare som han anser borde uppmärksamma det som tas upp på råden.

AMOR (Antimobbingrådet) är sekretessbelagt eftersom de där tar upp enskilda elever. Uppgiften är att "förebygga, informera och arbeta mot fysisk och psykisk mobbing och andra former av trakasserier".

Busskommittén består av elever som åker buss till och från skolan. Här diskuteras bland annat ordningsfrågor i bussarna och de samarbetar med busschaufförerna. Kjell deltar från skolan.

Matsalsrådet diskuterar möblering, ordning och matsedeln. Husmor, slöjdläraren och skolvärdinnan deltar.

Sportrådet planerar friluftsf- och idrottsdagar. En gymnastiklärare är med.

Kulturrådet har hand om Luciaevenemanget, discon och avslutningen och skall arbeta för att stimulera elevernas kulturella intresse. Skolvärdinnan deltar från vuxensidan.

Trivsleråden är fem till antalet. Ett på vardera låg- och mellanstadium och tre på varje arbetsenhet på högstadiet. Dessa är de ursprungliga råden från 1980-talet. Här diskuteras t.ex. uppehållsrummen och den yttre miljön. Uppgiften är att "arbeta för att förbättra både den såväl fysiska och psykiska trevnaden för elever och

personal på skolan.” Deltagarna kan föreslå inköp av utrustning eller ta initiativ till aktiviteter som berör hela skolan.

Undervisningsrådet har bara funnits något år. Här diskuteras undervisningsformer, prov, datasatsningar m.m. Det skall arbeta för att ”förbättra samt få in mer elevinflytande i undervisningen på skolan”. En lärare företräder skolan.

ESKO (elevskyddskommittén) leds av skolsköterskan, skolans löneassistent samt lärare och har till uppgift att verka för att öka säkerheten och förbättra miljön för eleverna på skolan.

Kafeteriarådet uppstod när eleverna kände behov av att driva skolans kafeteria under fastare former. De beslutar om inköp och organiserar vem som skall stå och sälja. Skolvärdinnan och en städerska är vuxenstöd.

Biblioteksrådet diskuterar bokinköp, regler och har varit aktiva kring skolans internetuppkoppling. Bibliotekarien och en SO-lärare deltar.

Internationaliseringsrådet består av elever som är intresserade av globala frågor. De har anordnat temadagar på skolan om utvecklingsländer och ansvarar för operation dagsverke. En SO-lärare deltar.

Brukardeltagande på gott och ont¹

Maria Jarl

Fenomenet brukardeltagande

Den svenska demokratin är i gungning. Missnöjet med politikerna ökar, förtroendet för politikerna och de politiska institutionerna minskar samtidigt som det politiska systemets legitimitet ifrågasätts. Det höga valdeltagande och förenings- och organisationsengagemang som har varit så kännetecknande för det svenska politiska systemet är i avtagande. Samtidigt visar åtskilliga undersökningar att medborgarna över lag är missnöjda med sina möjligheter att påverka såväl det politiska beslutsfattandet i stort som de offentliga verksamheter de berörs av i sin vardag.

I takt med denna utveckling ses det från politiskt håll som allt viktigare att göra medborgarna mer delaktiga i politiken och i lokalsamhället för att på så sätt vitalisera den svenska demokratin. Som Stig Montin har visat i en av Demokratiutredningens skrifter, *Lokala demokratiexperiment* (1998), sker i de svenska kommunerna i dag åtskilliga satsningar på att öka medborgarnas engagemang och deltagande. Förutom att förnya och göra de traditionella parlamentariska kanalerna mer lättillgängliga förekommer också satsningar på att göra medborgarna mer direkt delaktiga i lokalsamhället, exempelvis genom ökad valfrihetsdemokrati, satsningar på byaråd och lokala utvecklingsgrupper och införandet av medborgarkontor- och paneler (Montin 1998). Satsningarna på att göra medborgarna direkt delaktiga kommer speciellt tydligt till uttryck genom den form av deltagande som kallas brukardeltagande. Ett större engagemang och en ökad delaktighet bland brukarna antas leda till att den lokala demokratin förbättras.

Vilka är då att betrakta som brukare? Vad innebär egentligen brukardeltagandet? Grunden för brukarens rätt till deltagande ligger i det faktiska nyttjandet av en kommunal serviceverksamhet. Enligt den av riksdag och regering vedertagna definitionen är brukare

”personer som nära och personligt berörs av en kommunal verksamhet och som i regel utnyttjar den under en relativt lång period” (Ds 1991:18 s. 38). Det faktum att brukaren på ett *nära* och *personligt* sätt skall beröras av den kommunala verksamheten under en *lång period* innebär att mer tillfälliga och kortvariga kontakter med olika kommunala verksamheter utesluts ur definitionen. Typiska brukare är t.ex. föräldrar till barn i skolan² och de äldre som nyttjar äldreården. Såväl skolan som äldreården är verksamheter som individen kommer i kontakt med under lång tid och de är också mycket genomgripande och av stor betydelse för den enskilde individen.

Brukardeltagandet omfattar den del av den politiska beslutsprocessen som rör själva driften av en viss verksamhet och sker således inom ramen för de politiska beslut som har tagits angående verksamhetens mål och ekonomiska resurser. I sammanhanget är det mycket viktigt att skilja mellan begreppen *brukarmedverkan* och *brukarinflytande*. Med brukarmedverkan avses brukarnas medverkan i verksamhetens dagliga sysslor, t.ex. arbetet på en förskola. Brukarinflytandet, vilket jag här sätter synonymt med brukardeltagandet, rör däremot rätten att fatta beslut och påverka verksamhetens utformning (Ds 1991:18 s. 25). För att man skall kunna åstadkomma ett reellt deltagande krävs dock att brukarna har något att bestämma över, att de har en formell rätt att fatta beslut. Brukardeltagandet förutsätter därför en långtgående maktförskjutning eller, med andra ord, en delegering av rätten att fatta för verksamheten avgörande beslut *från* de demokratiskt valda representativa organen och från ansvariga tjänstemän *till* brukarkollektivet (se t.ex. Ds 1991:18 s. 26 f.; Strandberg 1998:329).

Det ökade brukardeltagandet framställs alltså som ett sätt att förbättra den lokala demokratin och motiveras följaktligen med de positiva konsekvenser det antas ha för demokratin. Jag menar emellertid att brukardeltagandet också har en demokratisk baksida som i själva verket kan komma att innebära att man snarare än en förbättring av demokratin åstadkommer en försvagning av densamma. *Det är motsättningen mellan vad som kan antas bli de positiva respektive negativa följderna för den lokala demokratin av det ökade brukardeltagandet som skall uppmärksammas i detta kapitel. Jag kommer också att göra ett nedslag på skolans område där det nu pågår försök med ett mycket långtgående brukardeltagande.* Motsättningen mellan att betrakta brukardeltagandet å ena sidan som något positivt för demokratin och å andra sidan som något negativt för demokratin framträder mycket tydligt om man ser till den politiska diskussion som har föregått brukardeltagandets införande i skolan, vilket gör skolan

extra intressant att se närmare på. De problem som tidigare ansågs förknippade med ett ökat brukardeltagande inom skolan förefaller nu vara bortblåsta och från politiskt håll sätts i dag idel förhoppningar till brukardeltagandets demokratiska potential.

Brukardeltagandets demokratiska tvetydighet

Motiven för ett ökat brukardeltagande är flera (se t.ex. Montin 1998:44; Jarl 1997:1; Möller 1996:232 och Kristensen 1998:14 f.). För det första antas *kostnaderna* för verksamheten minska genom att brukarna själva medverkar i olika delar av driften av en verksamhet. För det andra antas ett ökat deltagande och inflytande från de som direkt berörs av verksamheten, vilka därmed också kan antas ha en god uppfattning om de behov och förutsättningar som råder, leda till en bättre *kvalitet* på de tjänster som produceras. Exempelvis kan föräldrarnas deltagande i skolan tillföra verksamheten nya synsätt och kunskaper som på olika sätt kan förbättra kvaliteten på skolan. För det tredje framkommer ett *solidaritets- och legitimitetsargument*. Genom att brukarna själva ges tillfälle att delta och på detta sätt skaffa sig en inblick i och en större förståelse för hur de kommunala verksamheterna styrs antas verksamheternas legitimitet öka. I takt med att brukarna själva ges ett större ansvar förväntas också deras samhörighetskänsla och därmed deras solidaritet med verksamheten att förbättras.

Sist, men inte minst, spelar *demokratiargumenten* och antagandet att brukardeltagandet leder till positiva konsekvenser för den lokala demokratin en mycket central roll. Det är främst dessa demokratiargument som jag skall uppmärksamma i detta kapitel. Den danske statsvetaren Jens Hoff menar att brukardeltagandet rymmer en mycket stor potential för skapandet av ett mer demokratiskt samhälle (Hoff 1993:76). Hoff får också medhåll av svenska statsvetare som menar att de tankegångar som har föregått det ökade brukardeltagandet i Sverige i hög grad präglas av dessa demokratiargument (se t.ex. Montin 1998:45; Möller 1996:232). Låt oss granska demokratiargumenten lite närmare. På vilket sätt kan ett ökat deltagande från brukarnas sida leda till att den lokala demokratin förbättras?

En möjlighet för demokratin?

Det faktum att medborgarna och brukarna har visat sig vara missnöjda med sina möjligheter att påverka såväl politiken i stort som de verksamheter de dagligen berörs av betraktas som ett demokratiskt problem. Grunden för ett väl fungerande demokratiskt samhälle är medborgarskapet och förverkligandet av de rättigheter det medför. Författarna till den svenska Maktutredningen skriver att medborgarskapet bygger på ”principen om människors lika värde och lika rättigheter. Varje medborgare är tillförsäkrad samma möjligheter att ta del i samhällsutvecklingen” (Petersson m.fl. 1989:9). Det är alltså en demokratisk rättighet att vara med och påverka det samhälle vi lever i. Genom att brukarna nu ges ökade möjligheter till deltagande hoppas man från politiskt håll komma till rätta med det underskott vad beträffar deltagandemöjligheter som råder i det svenska samhället.

Brukardeltagandet ses dock inte enbart som ett sätt att förverkliga de rättigheter som medborgarskapet medför. De förhoppningar som från politiskt håll sätts till brukardeltagandet är betydligt högre än så. Ett ökat deltagande antas också leda till positiva konsekvenser för de brukare som deltar, men även för den lokala demokratin i stort. Anledningen till denna förhoppning är att brukardeltagandet ses som ett slags *skola i demokrati*. Vi kan vända oss till den normativa demokratiteorin för att utveckla denna tankegång lite närmare. De argument och förhoppningar som har framförts från politiskt håll har nämligen mycket tydliga paralleller till den del av den normativa demokratiteorin som kallas den *deltagardemokratiska teorin*.³ Teorin har fått ett tydligt uppsving på senare tid vilket alltså märks i de tankegångar som har föregått det ökade brukardeltagandet. Uppsvinget framkommer också inom den statsvetenskapliga forskningen där man nu har börjat ställa sig frågan huruvida ett ökat medborgerligt deltagande på den lokala nivån verkligen innebär den skola i demokrati som teorins förespråkare hävdar (se t.ex. Kristensen 1998 och Annika Theodorssons bidrag i denna antologi). Låt oss för ett ögonblick diskutera hur man inom den deltagardemokratiska teorin ser på det medborgerliga deltagandet och den betydelse deltagandet förväntas spela för demokratin.

Den deltagardemokratiska skolan bygger till stor del på vad som kan sägas vara de klassiska demokratiidealen, såsom föreställningen om medborgarnas direkta deltagande i den grekiska stadsstatens församlingar eller medborgarnas överläggningar under eken i Rousseaus 1700-tals samhälle (se t.ex. Petersson m.fl. 1998:18; Pateman

1970:17). Enligt deltagardemokraterna fyller medborgarnas deltagande en mycket central roll för demokratin (Elster 1992:143). Man ser deltagandet som en offentlig angelägenhet och något som bör utövas i samspråk med andra medborgare. De parlamentariska kanaler för deltagande och påverkan som ligger till grund för det representativa demokratiska systemet, exempelvis valdeltagande och individuella kontakter med politiker och tjänstemän, betraktas som otillräckliga och bör kompletteras med ett mer direkt deltagande. Man menar således att det medborgerliga deltagandet bör utvidgas till att gälla fler områden än de traditionellt politiska och representativa (Nagel 1987:19). På detta sätt ges medborgarna tillfälle att delta i och påverka de samhällsområden som intar en viktig plats i det vardagliga livet, "in the ongoing process of everyday policies" (Gutman & Thompson 1996:40; se även Pateman 1970:35; Warren 1992:9; Barber 1984). Även inom vad som benämns den *deliberativa demokratiteorin*⁴ förespråkar man ett utökat, mer direkt, deltagande bland medborgarna (se t.ex. Elster 1992; Gould 1988). Precis som Annika Theodorsson visar i sitt bidrag till denna antologi är grunden i den deliberativa demokratiteorin synen på det offentliga samtalets betydelse för vitaliseringen av den lokala demokratin. Eftersom brukardeltagandet ses som ett komplement till de traditionella politiska kanalerna och dessutom omfattar områden som spelar en central roll för medborgarna i deras vardagliga liv kan alltså brukardeltagandet ses som ett exempel på just den form av deltagande som deltagardemokraterna och i viss mån de deliberativa demokraterna förespråkar.

Anledningen till att man förespråkar ett utökat deltagande är att det förutsätts ha en utbildande och fostrande effekt för de medborgare som deltar (Pateman 1970; Warren 1992; Nagel 1987). Genom deltagandet förutsätts medborgarna erhålla en ökad kunskap om och ett ökat intresse för politiken och man förväntas också utveckla en större tilltro till sig själv och till den egna förmågan att delta även i andra sammanhang. Genom att delta, samtala och fatta beslut tillsammans med andra antas man utveckla en större förståelse för varandras önskemål och preferenser. Deltagandet i det närliggande och vardagliga sammanhanget ses som ett slags grogrund såväl för ett vidare engagemang och intresse för mer övergripande politiska frågor som för ett ökat deltagande inom de mer traditionella politiska kanalerna. Genom att delta antas alltså individerna bli bättre psykologiskt rustade för ett fortsatt deltagande i framtiden och man brukar tala om att de som deltar utvecklar ett ökat *politiskt självförtroende*. Det är bland annat den förväntade ökningen av deltagande i

andra sammanhang som på sikt antas medföra en vitalisering av den lokala demokratin.

Om man beaktar det missnöje som finns bland medborgarna och brukarna när det gäller möjligheterna att påverka såväl politiken i stort som de offentliga verksamheterna råder det föga tvivel om att ambitionen att vitalisera den lokala demokratin genom att göra brukarna mer delaktiga är förtjänstfull. Om man skall tro de argument som framförs från politiskt håll och samtidigt beaktar de antaganden om brukardeltagandets positiva konsekvenser som kan utläsas främst ur den deltagardemokratiska teorin men även ur den deliberativa teorin verkar det alltså som om brukardeltagandet besitter en demokratisk potential. Det är enligt min mening onekligen något positivt om brukardeltagandet leder till att de brukare som deltar upplever ett ökat politiskt självförtroende och därmed blir bättre lämpade för ett vidare deltagande och engagemang i framtiden.

Problemet är emellertid att brukardeltagandet långt ifrån omfattar alla medborgare i samhället. Kan man verkligen tala om en förbättring och en vitalisering av demokratin genom att enbart fokusera på den väl avgränsade gruppen brukare? Hur påverkas det resterande medborgarkollektivet och deras möjligheter till deltagande och påverkan? Samtidigt som man antar att brukardeltagandet har positiva konsekvenser måste man vara medveten om att fenomenet också har en baksida. En baksida som faktiskt kan komma att innebära att man snarare än en förbättring av demokratin åstadkommer en försvagning av densamma som en följd av det ökade brukardeltagandet.

Ett hot mot demokratin?

Precis som noterades tidigare innebär principen om medborgarskapet att alla medborgare bör ha samma rättigheter att vara med och påverka politiken på lika villkor och brukardeltagandets införande kan alltså ses som ett sätt att förverkliga dessa rättigheter. Vad som dock är ett av de mest allvarliga demokratiska problemen med det ökade brukardeltagandet är att dess införande i realiteten medför att rättigheterna till deltagande *snedfördelas* i samhället och bland medborgarna. Därmed kan man, tvärtemot vad som åsyftades, faktiskt tala om en slags uppluckring av den grundläggande medborgarskapsidén. Låt mig förklara vad jag menar.

Grunden för medborgarnas rätt till deltagande utgörs av själva det faktum att de bor i Sverige och således kan betraktas som samhällsmedborgare.⁵ I det representativa demokratiska systemet där

den främsta vägen till deltagande och påverkan något förenklat kan sägas gå via valet av politiska representanter har alltså medborgarna i princip ”samma inflytande över *hela* den offentliga verksamheten” (Lindbom 1995:16).⁶ Med brukardeltagandet har dock en ny form för deltagande uppstått och därmed förändras också grunden för rätten till deltagande. Grunden för brukarnas rätt till deltagande bygger på ett faktiskt nyttjande av en kommunal verksamhet och därmed ges brukarna särskilda rättigheter att bestämma över den offentliga sektorns *olika* delar (ibid.).

Utöver att brukarna är bärare av de medborgerliga rättigheterna till deltagande ges de nu särskilda rättigheter att bestämma över den verksamhet de är brukare av. Detta gör att deras rättigheter att delta i politiken kraftigt utökas jämfört med övriga medborgares rättigheter. Samtidigt måste man också vara medveten om att medborgarnas väg till inflytande är indirekt och går via valet av politiska representanter vilka, så att säga, utgör de representativa politiska organen. Låt oss också dra oss till minnes att brukardeltagandet bygger på att rätten att fatta för verksamheten viktiga beslut förflyttas från de politiska organen till brukarkollektivet. Maktförskjutningen till brukarkollektivet innebär alltså i realiteten att medborgarkollektivets väg till inflytande försvagas (Sørensen 1995:7). Man kan på samma gång tala om en *utökning* av brukarnas rätt till deltagande och en *försvagning* av medborgarnas rätt till deltagande. Genom att olika grupper av medborgare nu ges olika vägar in i det politiska systemet kan man tala om en fragmentarisering av medborgarskapet (se t.ex. Kristensen 1998:16; Hoff 1993:76). Ur demokratisk synvinkel är detta problematiskt och från politiskt håll har det också mycket riktigt framförts kritik mot det ökade brukardeltagandet just med hänvisning till den fara det utgör för principen om medborgarnas jämlika rättigheter till deltagande och påverkan (Möller 1997:6, se även Sørensen 1998:129 och Ds 1991:18 s. 48 ff.).

Även när det gäller brukardeltagandets demokratiska baksida menar jag att vi kan dra en parallell till den normativa demokratiteorin, i det här fallet till vad som brukar benämnas *den konkurrensdemokratiska teorin*.⁷ Låt oss därför diskutera hur konkurrensdemokraterna ser på det medborgerliga deltagandet och den roll det spelar för demokratin. Den konkurrensdemokratiska teorin kan sägas ha uppstått som en reaktion på den klassiska demokratins förespråkande av ett utbrett medborgerligt deltagande (Pateman 1970; Held 1995) och dess grundläggande tankegångar återspeglas till stor del i det representativa demokratiska system som råder i dag. Enligt den konkurrensdemokratiska teorin bör medborgarnas deltagande inta

en till viss del undanskymd roll. Deltagandet ses som en privat och individuell handling och något som främst bör omfatta det traditionellt politiska området samt utövas indirekt genom deltagande i allmänna val (Elster 1992:143; Petersson m.fl. 1998). Enligt förespråkarna för den konkurrensdemokratiska teorin är det demokratiska systemets främsta mål att alla medborgares preferenser och önskemål skall väga lika tungt och tillmätas lika stor vikt i det politiska beslutsfattandet. Detta är något som antas åstadkommas genom att medborgarna väljer sina politiska representanter vilka sedan sinsemellan konkurrerar om makten (Elster 1992:143 ff.; Held 1995).

Det är främst med anledning av att man inom den konkurrensdemokratiska skolan menar att det bör råda jämlikhet i hänsynstagandet till alla medborgares preferenser som man är skeptisk till ett utbrett, mer direkt medborgerligt deltagande inom samhällsområden utanför det traditionellt politiska. Något förenklat kan man säga att konkurrensdemokraterna misstror de enskilda individernas förmåga att på egen hand tillvarata det allmänna medborgarintresset och därmed tillgodose den jämlikhet som eftersträvas. Man betraktar individerna som drivna av sitt egenintresse vilket gör att de främst förväntas ta hänsyn till sina egna önskemål och preferenser och därför inte förmår ta hänsyn till andras. Individerna bedöms inte heller ha den kompetens som krävs för att göra detta. Inom den konkurrensdemokratiska teorin befaras också att betydande instabilitet och ojämlikhet uppkommer om vissa medborgare ges mer att säga till om än andra i det politiska beslutsfattandet (Lewin 1970:180; Pateman 1970:7; Warren 1992:9 f.).

Risken för ojämlikhet föreligger emellertid inte bara mellan olika medborgargrupper utan även inom brukarkollektivet. Det är ett väl etablerat faktum inom forskningen att förutsättningarna för deltagande och engagemang är ojämnt fördelade mellan olika individer. Bland annat har det visat sig att utbildningsnivåer och yrkestillhörighet spelar en stor roll för i vilken utsträckning individerna deltar i samhället (Hoff 1993; Möller 1996; Ribom 1993). Att individerna har ojämlika förutsättningar för deltagande är givetvis ett problem även när det gäller mer indirekta deltagandeformer som t.ex. valdeltagandet. Jag menar dock att det mer direkta deltagande som brukardeltagandet utgör ställer mycket stora krav på individen när det gäller tid, sociala resurser och förmåga att göra sig själv och sina ståndpunkter hörda, att detta är ett problem som blir mer aktuellt och brännande i samband med brukardeltagandet. Det ökade bru-

kardeltagandet kan alltså innebära en social segregering i dubbel bemärkelse.

Låt mig sammanfatta. Brukardeltagandet bygger på en maktförskjutning från de politiska organen till brukarna och det är därför befogat att tala om en slags fragmentarisering och uppluckring av medborgarskapsbegreppet. Samtidigt som brukarnas vägar till deltagande förstärks försvagas medborgarkollektivets vägar till deltagande. Ur demokratisk synvinkel är detta problematiskt. Om de tankegångar som råder inom den konkurrensdemokratiska teorin appliceras på brukardeltagandet förefaller det högst rimligt att anta att det kan komma att leda till ojämlikhet när det gäller i vilken utsträckning man tar hänsyn till olika medborgargrupperns åsikter och preferenser i det politiska beslutsfattandet. Detta är långt ifrån oproblemiskt. Är det t.ex. självklart, för att ta skolan som ett exempel, att skolan främst skall ses som ett intresse för de elever och föräldrar som berörs av dess verksamhet? Skall inte medborgarna, de vars skattepengar går till att finansiera verksamheten och de vars barn kanske i framtiden kommer att gå i skolan, också ha möjligheter att vara med och påverka densamma?

Situationen i dag

Vi har alltså kunnat konstatera att det föreligger en motsättning mellan att å ena sidan betrakta brukardeltagandet som ett sätt att förbättra den lokala demokratin och å andra sidan betrakta det som något som innebär ett hot mot det jämlikhetsideal som präglar medborgarskapsbegreppet och den representativa demokratin. Vad som i praktiken blir följderna av det utökade brukardeltagandet är alltså osäkert och jag menar därför att vi inte kan ta det demokratiargument som används för att motivera ett ökat brukardeltagande för givet. Innan vi kan tala om brukardeltagandet som något som vitaliserar den lokala demokratin, på det sätt som ofta görs i den politiska debatten, måste vi enligt min mening också ta ställning till vad som blir följderna för det resterande medborgarkollektivet och dess möjligheter till inflytande.

Det faktum att man på ett teoretiskt plan, så som jag har gjort i detta kapitel, kan anta att brukardeltagandet för med sig såväl positiva som negativa konsekvenser för demokratin behöver emellertid inte innebära att dessa konsekvenser uppkommer i praktiken. I dag är våra kunskaper om vad som blir konsekvenserna av det ökade brukardeltagandet överlag bristfälliga. Detta beror till viss del på att

brukardeltagandet är ett förhållandevis nytt inslag i den svenska kontexten och således av naturliga skäl är ganska outforskat. Till största delen beror det dock på att det hittills inom den empiriska forskningen har skett en betydande koncentration kring frågan om vad som *föregår* brukarnas deltagande. Vad som hittills har stått i fokus är främst olika socioekonomiska faktorerens betydelse för behovet och viljan att engagera sig samt brukardeltagandereformens institutionella förutsättningar (se t.ex. Möller 1996; Petersson m.fl. 1989; Hoff 1993; Lindbom 1995; Ribom 1993). Man kan dock notera att brukardeltagandet, t.ex. på skolans område, är betydligt mer utvecklat i Danmark än i Sverige. Erfarenheterna från Danmark visar att de danska föräldrarna upplever sina påverkansmöjligheter som betydligt större än vad de svenska föräldrarna gör, vilket kan tas som intäkt för att brukardeltagandet innebär vissa positiva konsekvenser för de deltagande brukarna (Hoff 1993:92 f.). Det finns också en undersökning som visar att deltagandet inom de danska skolstyrelserna med föräldramajoritet medför att föräldrarna utvecklar ett slags demokratisk kompetens. Det kan dock inte beläggas att denna demokratiska kompetens medför ett ökat deltagande i andra sammanhang (Kristensen 1998:195 ff.).

Hur förhåller det sig då med vad jag påstår vara de negativa konsekvenserna av det ökade brukardeltagandet? Trots att maktförskjutningen av politisk beslutanderätt från de representativa politiska organen till brukarkollektivet och det faktum att rättigheterna till deltagande snedfördelas utgör uppenbara problem ur demokratisk synvinkel, är det ännu för tidigt att uttala sig om huruvida detta också kommer att bli ett problem i praktiken. Allt beror, som jag ser det, på hur de försök med ett ökat brukardeltagande som nu pågår runtom i landet faller ut. Kommer brukarna att tillvarata de möjligheter till deltagande som nu finns? Finns det ett intresse för ett deltagande i denna form? Och kanske viktigast av allt, förmår man ta steget från en informell medverkan till ett mer konkret inflytande? Eller, med andra ord, kommer man att utnyttja den långtgående beslutanderätt som nu finns och på det sättet skaffa sig ett reellt inflytande över verksamheterna ifråga? Det är nämligen först när vi kan visa att ett ökat brukardeltagande inom en verksamhet, eller delar av den, leder till reellt inflytande på bekostnad av de politiska organens inflytande som vi kan tala om maktförskjutningen som ett demokratiskt problem. Problemet blir långt ifrån lika uppenbart om det i stället skulle visa sig att vi har att göra med en ”skendemokrati” där brukarna inte heller i fortsättningen kommer att få göra något annat än att bestämma färg på gardinerna i klassrummet eller fram-

föra synpunkter på vilken mat som skall serveras på ålderdomshemmet, för att ta ett par tydliga exempel. Huruvida konsekvenserna av det ökade brukardeltagandet verkligen innebär en vitalisering av den lokala demokratin är alltså än så länge att betrakta som en empirisk fråga, för att använda ett inom statsvetenskapen flitigt nyttjat uttryck.

Hur förhåller det sig då rent empiriskt? Inom vilka verksamhetsområden är ett ökat brukardeltagande aktuellt och var har utvecklingen kommit som längst? I Sverige är införandet av ett ökat brukardeltagande aktuellt inom flera av den offentliga sektorns politikområden, däribland skola- och barnomsorgen samt äldre- och sjukvården, men även inom boende-, kultur- och fritidssektorn (Ds 1991:21 s. 55 f.). Förutsättningarna för ett genomförande av brukardeltagandereformen ter sig emellertid inte lika gynnsamma inom alla områden. Grundskolan och barnomsorgen anses vara områden där det finns en naturlig grund för ett aktivt föräldraengagemang (Möller 1996:42; se även Petersson m.fl. 1989:59). Samtidigt anses förutsättningarna vara sämre inom t.ex. sjuk- och äldreomsorgen. Detta beror dels på att det inom dessa verksamheter anses vara svårt att uppbåda det kollektiva engagemang som brukardeltagandet kräver och dels på att äldre och patienter i hög grad upplever sig själva som tämligen passiva mottagare av den aktuella serviceverksamheten (Möller 1996:42 ff.; Petersson m.fl. 1989:57 f.).

Man kan också notera att den faktiska utvecklingen motsvarar dessa skilda förutsättningar eftersom utvecklingen mot ett reellt brukardeltagande har kommit som allra längst inom den svenska grundskolan. På skolans område pågår det nu försök med ett mycket långtgående brukardeltagande inom ramen för vad som kallas *lokala styrelser*, i vilka föräldrarna sitter i majoritet. Det finns anledning att tro att utfallet av denna försöksverksamhet kommer att spela en mycket central roll för den fortsatta svenska utvecklingen när det gäller brukardeltagandet. Eller som Andreas Duit och Tommy Möller uttrycker saken ”[e]rfarenheterna av denna försöksverksamhet kommer med mycket stor sannolikhet att få konsekvenser för brukardeltagandets framtida möjligheter rent generellt i svensk politik” (Duit & Möller 1997:38). Frågan om föräldrarnas plats i skolan har dock sedan länge varit mycket laddad och det långtgående deltagande som finns i dag bryter, vilket jag skall visa nedan, mycket kraftigt mot tidigare traditioner på skolans område. Genom att teckna utvecklingen på skolans område får vi också en inblick i brukardeltagandets allmänna historia i Sverige.

Brukardeltagande i den svenska grundskolan

Historiskt sett har skolan präglats av statlig styrning och detaljreglering. Jämfört med andra offentliga verksamhetsområden är skolan onekligen det område där den statliga centralstyrningen har varit som mest påtaglig och genomgripande (Lindbom 1995:55; se även Rothstein 1992). Ända sedan den allomfattande skolplikten infördes i mitten av 1800-talet har staten sett det som sin skyldighet att genom centralstyrning och utformandet av enhetliga regler skapa en likvärdig skola för alla medborgare. Inom ramen för detta skolsystem har det heller aldrig på allvar varit tal om att ge föräldrarna något reellt inflytande. Statsvetaren Anders Lindbom skriver i sin avhandling *Medborgarskapet i välfärdsstaten* (1995) att det som stod i fokus för debatten om föräldrarnas plats i skolan fram till slutet av 1970-talet främst var olika former för att informera föräldrarna om skolan och dess verksamhet, ”snarare än att ge dem möjligheter att påverka verksamheten” (Lindbom 1995:131).

Som fenomen är brukardeltagandet förhållandevis nytt. Det var först i början av 1980-talet, i samband med att socialdemokraterna återtog regeringsmakten 1982, som frågan om brukardeltagandet på allvar kom upp på den politiska dagordningen (Rothstein 1995b:75; se även Strandberg 1998:312 ff.). Flera forskare ser framväxten av brukardeltagandet som en reaktion på de borgerliga partiernas förespråkande av en ökad frihet för individen att välja mellan privata och kommunala alternativ (se t.ex. Strandberg 1998:328 f.). I den socialdemokratiska regeringens strävan att förnya den offentliga sektorn under 1980-talet spelade frågan om ökad delaktighet och ökat ansvar för brukarna en central roll. Lindbom noterar att frågan om föräldrarnas plats i skolan under denna period diskuterades livligt och var föremål för ett flertal statliga utredningar (Lindbom 1995:137 ff.).

Något faktiskt genomslag fick dock inte heller brukardeltagandet inom skolan under 1980-talet. Absolut tongivande i debatten under 1980-talet, och även en bit in på 1990-talet, var utan tvivel det faktum att föräldrarna sågs som representanter för ett tydligt *särintresse* (se bl.a. Lindbom 1995:137 ff.). Eftersom skolan betraktades som ett intresse för hela samhället, som ett medborgarintresse, sågs det mer eller mindre som en omöjlighet att ge föräldrarna ett mer reellt inflytande över skolan. Ett dylikt inflytande ansågs hota det representativa demokratiska systemet och dess grundläggande princip som i mångt och mycket går ut på att medborgarna skall försäkras

samma rättigheter och möjligheter att påverka politiken och samhällsutvecklingen. Följande citat från dåvarande skolministern Bengt Göransson, och tillika ordförande i Demokratiutredningen, är mycket talande för den syn som från regeringshåll rådde på föräldradeltagandet under denna period:

Vad gäller frågan om möjligheterna att öka elevernas och föräldrarnas inflytande på beslutsprocesserna inom skolväsendet har det för mig varit en självklar utgångspunkt att ett sådant inflytande inte får strida mot den representativa demokratins och den kommunala självstyrelsens principer. Elev- och föräldraintresset utgör i förhållande till samhällsintresset ett specifikt särintresse. Sådana särintressen bör enligt min mening inte vara företrädda i organ, vilka representerar allmänna medborgarintressen.... (Prop. 1988/89:4 s. 41.)

Den statliga detaljregleringen avtog i samband med kommunaliseringen av skolan i slutet av 1980-talet. Kommunaliseringen främjade en utveckling från en regelstyrd till en målstyrd skola där kommunen numera är huvudman med stor frihet att välja sina egna vägar för att nå de uppställda nationella målen. Skolans kommunalisering skedde i en tid av omfattande decentralisering från den centrala politiska nivån till kommunerna. Samtidigt framhölls det från centralt politiskt håll att decentraliseringen ingalunda borde stanna vid kommunnivån utan fortsätta längre ner i de kommunala verksamheterna. I kommunallagen infördes därför möjligheter att på olika sätt och i olika utsträckning delegera beslutanderätt och ansvar för olika verksamheter till de närmast berörda, dvs. till brukarna. Förutom ett ökat samrådsförfarande med brukarna infördes möjlighet till villkorad delegation och inrättande av självförvaltningsorgan. Enligt delegationsbestämmelsen kan beslutanderätt delegeras till personalen i en viss verksamhet med förbehållet att brukarnas synpunkter skall inhämtas innan beslut fattas. Självförvaltningsorganen bygger på en något mer långtgående princip, där brukarna tillsammans med personalen på egen hand får sköta driften av en anläggning eller institution (Ds 1991:18 s. 29 ff.; se även Montin 1998:45 f.).

Trots att reformeringen av kommunallagen onekligen har inneburit en stor potential för ett ökat brukardeltagande inom de offentliga verksamheterna har denna potential varit tämligen begränsad just när det gäller skolans område (Duit & Möller 1997:10). Detta beror på att flera centrala frågor såsom ekonomifrågor, frågor om personaltillsättning och pedagogisk inriktning, enligt olika specialregleringar har legat under rektorn eller den ansvariga politiska

nämnden och därför *inte* varit delegeringsbara enligt just kommunallagens föreskrifter (Duit & Möller 1997:10; se även prop. 1995/96:157). Skolan var därför fortfarande i mitten av 1990-talet en av de kommunala verksamheter där brukarna ansåg sig ha som minst möjligheter att kunna påverka verksamheten ifråga (Petersson m.fl. 1998:28).

1996 utökades dock föräldrarnas möjligheter till deltagande inom skolan mycket kraftigt. I maj 1996 fattade en enig riksdag beslut om att varje skola, inom ramen för en femårig försöksverksamhet⁸, kan införa en *lokal styrelse* där föräldrarna sitter i majoritet. I och med införandet av de lokala styrelserna undanröjs till stor del de begränsningar som speciallagstiftningen tidigare har inneburit och reformen är till och med så långtgående att skolan numera kan ses som ett pionjärfall i brukardeltagandesammanhang (Duit & Möller 1997). Nu kan beslutanderätt som tidigare, enligt grundskoleförordningen och läroplanen för det obligatoriska skolväsendet, har legat under rektorn och den ansvariga politiska nämnden delegeras till brukarna. I praktiken medför detta att det på de skolor där lokala styrelser har införts sitter föräldrar och bestämmer i frågor som inte bara rör friluftsdagar, byggandet av klätterställningar eller kokande av kaffe till olika klassmöten utan även i frågor som rör den lokala arbetsplanen där bland annat undervisningens pedagogiska inriktning och skolans ekonomi är centrala delar. Vidare har man beslutanderätt över lärotider, fördelning av timmar och budgetmedel (Duit & Möller 1997:10; SFS 1996:605).

Det är intressant att notera de argument för ett ökat föräldradeltagande som har framhållits i den politiska debatt som har föregått inrättandet av de lokala styrelserna. Om vi drar oss till minnes att det ända fram till början av 1990-talet av demokratiska skäl sågs som *otänkbart* att släppa in föräldrarna i verksamheten är de argument som nu används, enligt min mening, mycket uppseendeväckande. Nu ses det av demokratiska skäl tvärtom som ytterst *angeläget* att släppa in föräldrarna i verksamheten. Med hänvisning till att det är en grundläggande medborgerlig rättighet att vara med och påverka samhällsutvecklingen ses de forskningsresultat som visar att föräldrarna upplever sina deltagandemöjligheter som påfallande små som mycket problematiska (SOU 1995:103 s. 13 ff.). Föräldrarna ses också som en tidigare outnyttjad, men oerhört viktig resurs som kan tillföra skolan nya och värdefulla perspektiv. Föräldrarnas deltagande i skolan ses nu som ett sätt att öka skolans legitimitet men också som ett slags grundbult för det demokratiska samhället i stort. Eller med dåvarande skolministern Ylva Johanssons ord:

Hela samhället vilar ytterst på människans deltagande i demokratin. Den sammanhållna skolan är i sig ett grundfundament för demokrati, jämlikhet och rättvisa. Skolan måste svara mot människors berättigade krav på en skola av hög kvalitet med starkt brukardeltagande. Om inte detta lyckas riskerar hela skolväsendet att hamna i en legitimitetskris (prop. 1995/96:157 s. 7).

Samtidigt förefaller uppfattningen att föräldrarna är att betrakta som ett särintresse som står i konflikt med medborgarintresset vara bortblåst. Det problem som så tydligt har dominerat debatten alltsedan början av 1970-talet berördes t.ex. över huvud taget inte i Skolkommitténs beredande av de lokala styrelserna.⁹ I den riksdagsdebatt som föregick införandet av de lokala styrelserna väcktes frågan endast av en, till synes mycket ensam, vänsterpartistisk ledamot. Skolminister Ylva Johansson, avfärdade dock problemet genom att påstå att medborgarintresset faktiskt garanteras eftersom ansvaret för skolan på ett övergripande plan fortfarande ligger kvar på den kommunala nivån. Johansson menar att ”medborgarintresset är just det politiska ansvaret. Det finns en politiskt vald instans i kommunen som beslutar ifall man vill ingå i försöksverksamheten [...]. Den politiska instansen går det avsätta i allmänna val” (RD 1995/96:97 s. 161). Det förefaller mig som om detta sätt att bemöta problemet har uppenbara svagheter. Med tanke på den mycket långtgående maktförskjutning som införandet av de lokala styrelserna innebär kan det onekligen komma att bli svårt för de politiska organen att ha den inblick i och kontroll över verksamheten som deras position som skolans huvudman kräver.

De lokala styrelsernas framtid

Den motsättning som finns mellan att se brukardeltagandet som en demokratisk rättighet, som något som förbättrar den lokala demokratin, och att se det som ett hot mot demokratin och principen om det jämlika medborgarskapet går alltså tydligt igen i den diskussion som förts angående föräldrarnas plats i skolan sedan 1970-talet. Det är dock synen på föräldrardeltagandet som en demokratisk rättighet som kraftigt dominerar den debatt som har föregått införandet av just de lokala styrelserna. Varför denna kraftiga omsvängning har ägt rum är för mig något av ett mysterium. De problem som från politiskt håll tidigare sågs som förknippade med ett ökat brukardeltagande inom skolan är långt ifrån överspelade. Tvärtom blir problemen, vilket jag hoppas att min diskussion i detta kapitel har visat,

än mer påtagliga och aktuella i takt med att brukardeltagandet ökar. När riksdag och regering efter försöksverksamhetens slut skall ta ställning till de lokala styrelsernas framtid är det därför min bestämda uppfattning att det långt ifrån är tillräckligt att studera huruvida de uppställda demokratiska målen har uppfyllts eller inte. De lokala styrelserna bör ses i ett vidare perspektiv än så. Hänsyn bör också tas till huruvida brukardeltagandet i praktiken leder till att medborgarkollektivets möjligheter till inflytande över skolan försämras och principen om det jämlika medborgarskapet undergrävs.

Låt mig avslutningsvis kort spekulera kring de lokala styrelsernas framtida vara eller icke vara. Det faktum att reformen utgör ett nytt fenomen i den svenska kontexten och på ett uppenbart sätt bryter mot tidigare traditioner på skolans område har fått svenska forskare att uttala sig skeptiskt till de lokala styrelsernas framtid. Anders Lindbom tar den historiska bakgrunden till intäkt för att genomförandet av de lokala styrelserna kommer att ta tid och innebära motstånd från framför allt lärarkollektivet (Lindbom 1995:203). Duit & Möller menar i sin tur att man inte kan dra någon annan slutsats än att "den nu påbörjade försöksverksamheten med föräldrastyrda lokala grundskolor mött ett tämligen ljumt intresse" (Duit & Möller 1997:14). Man hävdar också att detta beror på att det "finns en brist i grundpremisen bakom försöksverksamheten", vilken yttrar sig i att det inom forskningen inte har belagts att föräldrarna är beredda att ta det ansvar som de lokala styrelserna innebär (ibid.). Man kan också notera att författarna till Demokratirådets rapport 1995 förutspådde att denna deltagandeform skulle innebära en mycket stor potential för lokala demokratin, eftersom "medborgarinflytandet i svenska kommuner skulle stärkas om denna styrelseform togs i allmänt bruk" (Rothstein 1995a:66). Två år senare noterar man att utvecklingen går trögt och därmed ifrågasätts om det verkligen finns något intresse för ett dylikt deltagande från brukarnas sida (Petersson m.fl. 1997:73).

Jag vill påstå att det ännu är för tidigt att dra dessa något pessimistiska slutsatser. I skrivande stund har det gått nästan precis tre år av den totala försöksperioden och två år återstår. I mitten av juni 1999 hade formellt 169 lokala styrelser bildats.¹⁰ Skolverket ser positivt på utvecklingen och betydligt fler lokala styrelser kan komma att bildas. Med tanke på att de lokala styrelserna innebär en mycket långtgående och genomgripande reform förefaller det troligt att införandet kräver noggranna och i många fall tidsödande förberedelser. Det kan vara så att de skolor där lokala styrelser redan har bildats är skolor som redan tidigt hade kommit långt i tankarna på ett

ökat föräldradeltagande. Det är därför fullt rimligt att vi under den återstående delen av försöksperioden kan vänta ett tillskott av lokala styrelser på skolor som inte var lika långt framme i sina tankar vid försöksperiodens början. Den närmaste tiden kommer med stor sannolikhet att bli avgörande för huruvida de lokala styrelserna kommer att bli ett bestående inslag i de svenska skolorna. Med tanke på den stora betydelse försöket med de lokala styrelserna tillskrivs för brukardeltagandet rent generellt, kommer den närmaste tiden också att bli avgörande för huruvida brukardeltagandet kommer att bli ett allt vanligare inslag i det svenska samhället i stort. Om ett större inslag av brukardeltagande i det svenska samhället är något som vi skall se an med tillförsikt eller inte återstår dock att se.

Noter

¹ De tankegångar som presenteras i detta kapitel bygger i stor utsträckning på det avhandlingsprojekt som jag för närvarande bedriver vid Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet. Avhandlingen har arbetsnamnet *Brukardeltagandets konsekvenser – fallet grundskolan*.

² I formell mening är det eleverna som är brukare av skolan men eftersom eleverna under grundskoletiden inte uppnår myndighetsålder betraktas föräldrarna (eller motsvarande vårdnadshavare) som skolans brukare. I gymnasieskolan däremot betraktas eleverna som brukare. För en diskussion om brukardeltagandet inom gymnasieskolan, se Mats Lundströms kapitel *Demokrati i skolan?* i denna antologi.

³ Den deltagardemokratiska teorin kan gå under olika beteckningar, t.ex. självrealiseringsdemokrati (Elster 1992) eller direkt- och deltagardemokratisk teori (Petersson m.fl. 1989).

⁴ Även den deliberativa demokratiteorin kan gå under olika beteckningar, se t.ex. deliberativ demokrati (Eriksen 1995), diskussions- eller samtalsdemokrati (Petersson m.fl. 1998) och diskursiv demokrati (Dryzek 1990).

⁵ Det formella medborgarskapet i sig är inte det mest centrala i sammanhanget. Det som är avgörande är i stället att man "som fullvärdig medlem i en samfällighet" har rätt att vara med och påverka det samhälle man lever i (se Peterson m.fl. 1989:12).

⁶ Min kursivering.

⁷ För olika beteckningar på den konkurrensdemokratiska skolan, se t.ex. konkurrensdemokrati (Lewin 1970), social beslutsdemokrati (Elster 1992) och doktrinen om representativ demokrati (Petersson m.fl. 1989).

⁸ Försöksverksamheten pågår under perioden 960701-010630. Skolverket har i uppdrag att utvärdera försöksverksamheten och efter periodens slut skall riksdag och regering ta ställning till ett eventuellt framtida permanentande av de lokala styrelserna.

⁹ Se SOU 1995:103 *Föräldrar i självförvaltande skolor*.

¹⁰ Skolverket har dessutom fått in anmälningar om ytterligare ca 50 lokala styrelser i Jönköpings län. Samtliga dessa styrelser är emellertid initierade uppifrån, från centralt kommunalt håll, och Skolverket ifrågasätter därmed om det verkligen finns någon fungerande verksamhet i dessa styrelser.

Referenser

- Barber, B. R. (1984) *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*. Los Angeles: University of California Press
- Dryzek, J. (1990) *Discursive Democracy. Politics, Policy, and Political Science*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ds 1991:18 *Vidga brukarinflytandet! En väg till ökad delaktighet och bättre service*. Stockholm: Civildepartementet
- Ds 1991:21 *Vidga brukarinflytandet! Rapport från en konferens i Uppsala den 21 november 1991*. Stockholm: Civildepartementet
- Duit, A. & T. Möller (1997) *Demokrati på prov. Erfarenheter av försöksverksamhet med föräldrastyrda skolor*. Rapport till Skolverket
- Elster, J. (1992) "Marknaden och torget: tre slags politisk teori" s. 143–168 i Barry Brian m.fl. *Idéer om demokrati*. Stockholm: Tidens förlag
- Eriksen, E. O. (1995) *Deliberativ Politikk. Demokrati i teori og praksis*. Bergen: LOS-senteret
- Gould, C. (1988) *Rethinking Democracy. Freedom and Social Cooperation in Politics, Economy and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gutman, A. & D. Thompson (1996) *Democracy and Disagreement*. Harvard: Harvard University Press
- Held, D. (1995) *Demokratimodeller. Från klassisk demokrati till demokratisk autonomi*. Göteborg: Daidalos
- Hoff, J. (1993) "Medborgerskab, brugerrolle og magt" s. 75–106 i Andersen, J. m.fl. *Medborgerskab – Demokrati og politisk deltagelse*. Herning: Systime
- Jarl, M. (1997) *Vem skall bestämma över skolan? En studie av en lokal implementeringsprocess gällande föräldrainflytande i grundskolan*. Kandidatuppsats. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen
- Kristensen, N. E. (1998) *Skolebestyresler og demokratisk deltagelse – støvets fortællning*. Köpenhamn: Jurist- og Økonomforbundets Forlag
- Lewin, L. (1970) *Folket och eliterna. En studie i modern demokratisk teori*. Stockholm: Almqvist & Wicksell

- Lindbom, A. (1995) *Medborgarskapet i välfärdsstaten. Föräldrainsflytande i skandinavisk grundskola*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis
- Montin, S. (1998) *Lokala demokratiexperiment – exempel och analyser*. SOU 1998:155
- Möller, T. (1996) *Brukare och klienter i välfärdsstaten. Om missnöje och påverkansmöjligheter inom barn- och äldreomsorg*. Stockholm: Publica
- Möller, T. (1997) ”Mötet med välfärdsstaten. Om ’exit’-strategins begränsningar” s. 64-87 i *Kommunal ekonomi och politik* vol. 1, nr 1
- Nagel, J. (1987) *Participation*. New Jersey: Prentice-Hall
- Pateman, C. (1970) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
- Petersson, O. A. Westholm, & G. Blomberg (1989) *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons
- Petersson, O. J. Hermansson, M. Micheletti & A. Westholm (1997) *Demokrati över gränser. Demokratirådets rapport 1997*. Stockholm: SNS Förlag
- Petersson, O. J. Hermansson, M. Micheletti, J. Teorell & A. Westholm (1998) *Demokrati och medborgarskap. Demokratirådets rapport 1998*. Stockholm: SNS Förlag
- Prop. 1988/89:4 *Om skolans utveckling och styrning*
- Prop. 1995/96:157 *Lokala styrelser med föräldramajoritet inom skolan*
- RD 1995/96:97
- Ribom, L. (1993) *Föräldraperspektiv på skolan. En analys från två håll*. Stockholm: Almquist & Wicksell International
- Rothstein, B. (1992) *Den korporativa staten. Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*. Stockholm: Norstedts
- Rothstein, B. (red.) (1995a) *Demokrati som dialog. Demokratirådets rapport 1995*. Stockholm: SNS Förlag
- Rothstein, B. (red.) (1995b) *Politik som organisation. Förvaltningspolitikens grundproblem*. Stockholm: SNS Förlag
- Strandberg, U. (1998) *Debatten om den lokala självstyrelsen 1962–1994*. Hedemora: Gidlunds förlag
- SFS 1996:605
- SOU 1995:103 *Föräldrar i självförvaltande skolor*. Stockholm: Utbildningsdepartementet

- Sørensen, E. (1995) *Democracy and Regulation in Institutions of Public Governance*. København: Institut for Statskundskab
- Sørensen, E. (1998) "New forms of democratic empowerment: Introducing user influence in the primary school system in Denmark" s. 129–143 i *Statsvetenskaplig tidskrift*, årg. 101, nr 2
- Warren, M. (1992) "Democratic Theory and Self-Transformation." s. 8–23 i *American Political Science Review* 86

Föräldrakooperativa förskolor som demokratiska plantskolor

Annika Theodorsson

I titeln *Föräldrakooperativa förskolor som demokratiska plantskolor* ryms tankar om demokrati, om deltagande och om växande¹. Om vi börjar med demokratin är det bekant för de allra flesta att demokrati betyder folkstyre. Med detta brukar texter som handlar om demokrati inledas. De människor som bor i en stadsdel, i en kommun, i ett land, ska vara med och bestämma på lika villkor. Det är ytterst få som motsätter sig att det bör vara så. Det är min, och många andras, övertygelse att ju fler människor som engagerar sig och vill vara med och påverka desto bättre är det. Alla former av engagemang bör uppmuntras och främjas.

Det är utan tvivel så att deltagandet i demokratiska processer har effekter på de människor som är med. Ordet plantskola är den liknelse jag använder för att sammanfatta den jordmån för växande som jag tror att ett föräldrakooperativ eller en liknande förening kan vara. Denna förändring i form av större kunskaper – till exempel att lära sig fatta beslut tillsammans med andra – och ett större självförtroende, kan tänkas leda till att människor blir mer benägna att engagera sig i andra sammanhang, till exempel å något sätt bli politiskt aktiv. Filosofen John Stuart Mill har uttryckt tanken om lärandet såhär:

We do not learn to read or write, to ride or swim, by merely being told how to do it, but by doing it, so it is only by practising popular government on a limited scale, that people will ever learn how to exercise it on a larger. (Mill i Pateman 1970 s. 31.)

”On a limited scale”, säger Mill. Detta lilla deltagande kan med fördel äga rum i till exempel en föräldrakooperativ förskola. Det finns rentav en hel del som talar för att just deltagandet i ett föräldrako-

operativ kan vara just den jordmån som ger just det växande jag talar om. Ett kooperativ är litet, och idealt finns det ett stort engagemang och ett demokratiskt styre. Det demokratiska styret är en viktig ingrediens för att jordmånen för växande ska vara den rätta. Den amerikanska statsvetaren Carole Pateman poängterar att ”equality of power in determining the outcome of the decisions” ska råda (1970 s. 43).

Det finns olika sätt att definiera demokrati vare sig det handlar om demokrati i ett land eller i en förening. Jag tror att den förändring och det lärande som äger rum hos individen inte bara beror på att föreningen är demokratisk utan även på vilket sätt den är demokratisk. Jag återkommer till detta senare.

* * *

Jag kommer att börja detta kapitel med att diskutera demokrati och deltagande på ett allmänt plan. Efter det följer mina tankar om demokrati och deltagande i föräldrakooperativ, med exempel från de tre kooperativ jag håller på och undersöker i mitt avhandlingsprojekt. Kapitlet avslutas med några funderingar om det positiva eller negativa med den här sortens deltagande.

Demokrati kan betyda olika saker

Om ett land eller en organisation är demokratisk beror på vad man menar med demokrati. Massor av statsvetare och andra har genom historien ägnat tid åt att fundera ut hur man ska definiera demokrati, ändå är man inte överens om vad det är. Det finns de som menar att man ska ta termen demokrati, folkstyre, bokstavligt, så att människors deltagande i politik och samhälle blir en avgörande del i definitionen av demokrati. Denna modell, som är den det ska handla mest om här, brukar kallas deltagardemokrati och enligt de teoretiker som företräder den är ett högt deltagande, inte bara i valen utan även i andra sammanhang, positivt. Den politiska processen som sådan är viktig, inte bara resultatet.

På senare år har det pratats allt mer om former av demokrati som till exempel innebär att man som förälder bör ges möjlighet att bestämma över sitt barns skola eller att det borde ordnas folkomröstning i kommunala frågor. Som jag skrev inledningsvis är det många som tycker att ju fler människor som engagerar sig och är med och påverkar desto bättre är det. Alla håller dock inte med om detta. Det

finns de som tycker att ett stort deltagande i valen är positivt, men som samtidigt menar att bra beslut är A och O. De kan kallas instrumentella demokrater och för dem är nöjda medborgare viktigast. Om medborgarna är nöjda med den politik som förs behövs det inget deltagande vid några andra tillfällen än valen.

De instrumentella demokraterna menar att valda representanter är bäst på att fatta beslut som är bra för alla. Läs Maria Jarls kapitel i denna antologi för ett utförligare resonemang kring denna kritik (se även t.ex. Held 1995, Lewin 1970).

Jag vill bemöta denna kritik på två sätt. För det första går det oftast inte att fatta bra beslut åt andra. Människors uppfattningar och åsikter går inte att samla in, de finns inte på förhand utan skapas i det samtal, den deliberation som pågår där människor tillåts delta. Processen där alla är med och diskuterar sig fram till vad de tycker är viktig. Man kan inte jämföra de beslut som fattas av människor själva med någon sorts ideala beslut som verkligen tillgodoser allas intressen. De instrumentella demokraterna gör ofta misstaget att betrakta de folkvalda politikernas beslut som långt mer perfekta än de är. Idealt fungerar den representativa demokratin så att människor väljer vilka politiker som ska företräda dem, att de gör detta på basis av en kunskap om vilka intressen som företräds av vilket parti och att politikerna genomför den politik som väljarna vill ha. Nu finns det emellertid ett antal faktorer som gör att det inte fungerar på det sättet i verkligheten. Upprepade undersökningar visar att människor inte riktigt känner igen sig i den politik som förs av de politiker de har valt (se t.ex. Svallfors 1994 och 1995, Oskarsson och Wängnerud 1995, Esaiasson och Holmberg 1996, Rodrigo Blomqvist 1998).

För det andra handlar det i fallet med till exempel en föräldra-kooperativ förskola bara om de 10–15 barn som går där, deras familjer och den personal som arbetar i barngruppen. Ingen annan berörs i sådan utsträckning att det finns fog för att säga att det är fel att de inte får vara med och bestämma. Jag kan se ett större fog för kritik i de fall då det handlar om sakfrågor som berör långt fler, oavsett om de är nutida brukare eller framtida potentiella brukare (se Maria Jarl i denna antologi).

Ett annat argument för representativ demokrati, är att den har handlingskraft, det går snabbare att fatta beslut om inte så många är med i diskussionen (Rothstein 1995 s. 101 ff.). Jag har inte för avsikt att tillbakavisa detta argument. Det är ett fullt rimligt krav att det ska komma ut något av en politisk process. Det är självklart så, och det kommer jag till igen senare, att även den form av deltagar-

demokrati som finns (eller i alla fall bör finnas) i ett föräldrakoope-
rativ har ett krav på handlingskraft vilande över sig.

Jag har valt att studera föräldrarnas samspel i föreningen men självklart skulle man kunna undersöka vad som händer med personalen och barnen också. Barnens roll och position i samhället och demokratin är ett spännande område och exempelvis Kristina Engwall (1998) menar att man bör göra barn till medborgare på riktigt, och låta dem delta på samma villkor som vuxna. Det är mycket möjligt att det deltagande i barnomsorgen som ett föräldrakoope-
rativ har återverkningar även på barnen. Det är inte särskilt långsökt att tänka sig att ett barn påverkas av att veta att mamma och pappa går på möten för att bestämma saker om ens dagis och att det mesta som händer där är sådant som de, tillsammans med kompisarnas föräldrar, har bestämt. Eftersom de flesta föräldrar åtminstone vill vara lyhörda för sina barns önskemål ger den kooperativa barnomsorgsformen även barnen en större möjlighet att få vara med och påverka sin vardag.

Deltagardemokrati

Redan de gamla grekerna hade vad man brukar kalla deltagardemokrati. Man träffades på stadens torg och hade stormöte där man beslutade om gemensamma angelägenheter. Det är emellertid så att den grekiska (deltagar-) demokratin brast på en mycket väsentlig punkt, nämligen allas rätt att delta. I "apartheidstaten Aten" (Räftegård 1998 s. 20) var långt ifrån alla välkomna att delta i det politiska livet. "Medborgare blir man inte av att bo på en viss plats, eftersom också metoiker² och slavar är delaktiga i bostadsorten", skriver Aristoteles (1993 s. 137). Att kvinnor inte kunde kallas medborgare ansågs så självklart att man inte ens behövde nämna det. Dessutom kan det diskuteras hur mycket var och en egentligen *deltog* i den diskussion som föregick besluten. De stora torgmötena kan närmast liknas vid folkomröstningar. Man måste också betänka att det inte var så att alla (fria män) deltog hela tiden. Även den grekiska deltagardemokratin byggde på att vissa människor fattade beslut åt de andra.

För mig betyder deltagardemokrati att vi människor ska vara med och påverka vad som händer i vår tillvaro. Det händer hela tiden saker runt omkring oss som vi tycker är bra eller mindre bra och i våra olika roller blir vi påverkade på olika sätt. Som anställd, hyresgäst, småbarnsförälder, hundägare, kommuninvånare och svensk finns det massor av olika saker vi kan göra för att tala om hur

vi skulle vilja ha det. Samtidigt som vi har vår rösträtt och kan räkna med att bli företrädare av de politiker vi väljer till detta har vi möjligheten att själva försöka påverka.

Deliberativ demokrati

Inom deltagardemokratin finns olika skolbildningar och en av dem, den deliberativa, diskursiva eller kommunikativa – beteckningen växlar – har en stark betoning på samtalets roll i demokratin³. Det är genom att människor samtalar med andra och pratar sig fram till vad man tycker i olika frågor som de beslut som fattas blir demokratiska och det är i dessa samtal människor växer och får förtroende både för sig själva som politiska individer och för samhället runt omkring dem. Denna process, detta pågående samtal, är jordmånen i den demokratiska plantskolan.

Dessa deliberativa samtal behöver inte vara muntliga och de behöver inte ske öga mot öga. Det kan handla om samtal mellan människor som befinner sig runt ett sammanträdesbord, men det kan också handla om telefonsamtal, brevväxling eller e-post. För enkelhetens skull använder jag samma termer för alla dessa olika sorters kommunikation – *samtal* eller *prat*.

För amerikanen Benjamin Barber, en av de tongivande på området deltagardemokrati, handlar deltagande om att hantera gemensamma frågor och konflikter genom att låta dem bli föremål för en ständigt pågående diskussion. ”Without talk, there can be no democracy”, menar Barber (1984 s. 267). Deltagardemokratin utmärks av att dispyter och konflikter hanteras i en ständigt pågående diskussion. Om man hanterar meningsskiljaktigheter öppet får man vad Barber kallar en stark demokrati (1984 s. 151).

I Sverige har statsvetaren Rune Premfors funderat kring vad stark demokrati är och hur den skiljer sig från andra sorters demokrati. Det väsentliga med den starka demokratin är att den låter människor tillsammans komma fram till hur de vill ha det och att denna process gör dem mindre egoistiska och lär dem att beslutsfattande tillsammans med andra är det bästa sättet (Premfors m.fl. 1994 s. 27 f.). Även för Premfors är det en självklarhet att den starka demokratin har bäst förutsättningar i liten skala (Premfors m.fl. 1994 s. 31).

Barber, Pateman och svenska statsvetare som Premfors och Curt Räftegård är i grund och botten överens om att det är människors deltagande i diskussioner och beslutsfattande som leder till den bästa demokratin, men de lägger tonvikten en smula olika. Barber är

mer fokuserad på resultatet, de beslut som fattas i den starka demokratin, medan exempelvis Pateman ser mer till processen som sådan och det goda den för med sig i form av ökad kunskap och ökat självförtroende hos människor. Men självklart är det så att Barber tycker att den starka demokratin är positiv för människors utveckling liksom Pateman ser positivt på att deltagandet leder till beslut som alla blir nöjda med.

Räftegård ställer sig mer på Barbers sida och poängterar att det är ”pratandets just demokratiserande verkan det handlar om” (Räftegård 1998 s. 29). Premfors är självklart inte ointresserad av resultatet men sällar sig ändå till de teoretiker som likt Pateman uppskattar de effekter deltagande har på de medverkande människorna (Premfors m.fl. 1994 s. 27f).

Räftegård använder i sin färskavhandling *Pratet som demokratiskt verktyg* termen kommunikativ demokrati. Denna term har han hämtat från den tyske filosofen Jürgen Habermas som menar att kommunikationen med andra är en nödvändig och viktig del i vår utveckling till de individer vi är. Det finns en tydlig koppling mellan Habermas syn på språket som brygga mellan människor och skapare av mänskliga identiteter och liknande tankar hos psykologer som George Herbert Mead (1976) och R. B. Burns (1979).

Hos Räftegård betecknar termen kommunikativ demokrati organisationer där ”fördelningen och samordningen i hög utsträckning sker genom diskussion mellan de som omfattas av den” (Räftegård 1998 s. 56). Räftegård menar att samtalen ska ske med så många berörda som möjligt närvarande och i så många frågor som möjligt, under demokratiska principer och i ordnade former. Jag håller inte med om att det alltid måste ske i ordnade former, men det återkommer jag till nedan.

Deliberativ demokrati betyder alltså att tillsammans med andra pratar sig fram till gemensamma beslut och ståndpunkter. Det är med andra ord ett fokus på processen, vägen fram till beslut. De som kommer att påverkas av ett beslut måste vara med. Anledningen till detta är inte, som man skulle kunna tänka sig, huvudsakligen att det är en rättighet att vara med, utan att det inte går att fatta beslut som avspeglar vad folk tycker. Politiska åsikter skapas i samtal mellan människor, de politiker som är satta att företräda folket kan inte samla in dem som när man plockar lingon. Detta är den deliberativa demokratiteorins huvudpoäng – tillsammans förstår vi inte bara vad andra tycker utan även vad vi själva tycker. Genom att prata med varandra blir vi delvis andra individer med andra uppfattningar om saker och ting.

Det bör poängteras att deliberation som företeelse kan finnas på olika nivåer i samhället. Jag har uppehållit mig vid deliberation i små sammanhang, men man kan tänka sig att det offentliga samtal som hela tiden pågår i samhället är ett slags deliberation. Detta kan då ses som ytterligare en anledning till att det är positivt att människor deltar i deliberation i små sammanhang – genom att göra det utvecklar de större förmåga och benägenhet att delta i det offentliga samtalet.

Att det inte går att fatta tillfredsställande beslut om inte de berörda får vara med är ett argument för medborgerligt deltagande. En annan positiv effekt är den jag redan inledningsvis nämnde, nämligen att detta att vara med och påverka och tillsammans med andra utforma en verksamhet, att prata med och lyssna på andra är lärorikt och gör att människor utvecklar vad som brukar kallas politiskt självförtroende (Parry, Moyser och Day 1992 s. 172 ff., Petersson 1989 s. 286). Deltagandet leder också till att en tilltro till det politiska systemet skapas.

En av de som har betytt allra mest för utvecklingen av den deltagardemokratiska teorin är som jag redan nämnt Carole Pateman. Hon menar att deltagandets kärnpunkt är de utbildande effekter det har och då syftar hon både på de rent psykologiska effekterna och på kunskaper om demokratiskt beslutsfattande och politiska färdigheter (Pateman 1970 s. 42). Genom att spegla sig mot andra, att bli sedd och förstådd, utvecklar man en bild av sig själv som en sådan människa som är kapabel att vara med och bestämma och som andra lyssnar på.

Deltagande i en deliberativ process har sina alldeles egna effekter på individen. Den amerikanska statsvetaren Seyla Benhabib diskuterar samtalets roll i människors utveckling med hjälp av teoretiker som Habermas och psykologen George Herbert Mead (Benhabib 1992 s. 85 f.). Ett av de grundläggande begreppen inom den humanistiska psykologin är självet (the self) och till detta läggs olika suffix, man pratar om självbild och självreflektion bland annat. Självet är en del av omgivningen och påverkas av denna, den bild en individ har av sig själv är kommen ur de erfarenheter hon har från samvaro med andra. Hur en människa blir bemött av andra människor är en viktig pusselbit för att förstå hur hon skapats till den individ hon är. Enligt Mead är det språket som förmedlar kontakten mellan individen/självet och samhället. Att det är avgörande för individens utveckling hur hon gör sig förstådd och själv förstår det som sägs ter sig då naturligt (Burns 1979 s. 14 f.).

För att sammanfatta kan man alltså säga att det deliberativa samtalet har dubbla effekter – det ger demokratiska diskussioner och beslut och det får människor att utvecklas och växa.

Deltagandets förutsättningar

För att man ska kunna delta krävs vissa saker. För det första måste det finnas något att delta i, ett ställe dit man är välkommen (se t.ex. Räftegård 1998). För det andra måste man själv ha de resurser som krävs för att våga, vilja och kunna delta. Den norske sociologen Willy Martinussen pratar om fyra typer av resurser som behövs – sociala, ekonomiska, intellektuella och motivationella.

Vid en första anblick kan det då tyckas som om de representativa demokraterna får rätt i alla fall när de påpekar att alla människor inte får vara med och påverka. Här handlar det inte om att särintressena får en fördel utan om att de högutbildade och socialt kompetenta har större möjligheter än andra. Om man såg samhället som en enda makrovärld skulle det kunna stämma, men varje kooperativ är en liten värld för sig och man kan inte betrakta dem som små destillat av hela samhället och avfärda dem på sådana grunder.

I min studie finns kooperativ där snart sagt alla föräldrar är högutbildade och föreningsvana men det finns också kooperativ där föräldrarna har en helt annan profil. Ett föräldrakooperativ är som regel en väldigt homogen organisation. Eftersom det är de befintliga medlemmarna som väljer in de nya tenderar organisationen att reproducera sig själv och sina normer. Vad gäller allas lika möjligheter att delta är det inget problem att *ett* kooperativ är en homogen organisation, så länge det finns många som är olika varandra. Huvudsaken måste vara att det finns en reell möjlighet för människor att delta och så länge det finns kooperativ med olika kategorier människor som medlemmar är det inget hinder ur rättvisesynpunkt om vart och ett är homogent.

Däremot finns det andra nackdelar om varje kooperativ är alltför homogent. Då handlar det om sådant som att barn bör lära sig att det finns olika människor, att alla inte är exakt som man själv och att det är bra att det är så. I ett sådant perspektiv kan det finnas en fara med homogena organisationer, men det leder för långt att gå in på det i denna korta text.

Ett problem av mer praktisk art är att familjer där båda föräldrarna har schemalagd arbetstid får svårt att fullgöra den arbetsplikt de allra flesta kooperativ har, det vill säga att man som förälder ska

arbeta ett visst antal dagar per år i barngruppen. Undantagen är kooperativ med speciell pedagogik, till exempel Montessori, som har full täckning med anställd personal eftersom de vill ha personal som kan den speciella pedagogiken. Det finns så klart ingenting som säger att man inte skulle kunna ha det systemet även i ett kooperativ med "vanlig" barnomsorg.

Ett demokratiskt kooperativ – vad kan det vara?

Som jag redan har nämnt handlar detta kapitel om demokrati på ett mycket lokalt och individnära plan – i föräldrakooperativa förskolor. Till grund för det ligger en fallstudie av tre föräldrakooperativa förskolor i Göteborg. Jag har under ett års tid varit närvarande vid mötena i dessa tre kooperativ och är just nu sysselsatt med att intervjua föräldrarna om deras erfarenheter. Huvudsyftet med observationerna är att studera det deliberativa samtalet i kooperativen och se hur demokratin fungerar. I intervjuerna frågar jag föräldrarna hur de ser på sitt kooperativ, hur delaktiga de känner sig och hur de tycker att mötesverksamheten och det gemensamma beslutsfattandet fungerar. Jag frågar dem också om de tycker att de har lärt sig någonting av att vara aktiva på ett föräldrakooperativ, om det har förändrat dem på något sätt, och om de är annorlunda efter en tid i kooperativet än de var när de var nya medlemmar.

De föräldrakooperativ jag håller på och undersöker har mellan 12 och 16 barn, vilket gör att det i runda tal handlar om 20–25 föräldrar per kooperativ. Det som är speciellt med föräldrakooperativ barnomsorg jämfört med kommunal är att föräldrarna själva sköter all administration och i de flesta fall också gör en arbetsinsats i verksamheten. Varje kooperativ har sin egen organisation vad gäller arbetsgrupper för att sköta alla små och stora sysslor. Den stora arbetsuppgiften utöver styrelseuppdragen, och en av de saker som gör kooperativen till en billigare omsorgsform för många, är att varje förälder på ett eller annat sätt arbetar i verksamheten i genomsnitt en vecka per termin. Det kan handla om att arbeta i barngruppen eller om att laga mat till barn och personal. Denna arbetsinsats innebär att man får högre personaltäthet än många kommunala förskolor till en lägre kostnad, vilket i sin tur gör att man kan ha en lägre månadsavgift.

Kooperativen har både styrelsemöte och stormöte en gång i månaden. Styrelsemöte hålls i regel ett par dagar innan stormötet. Sty-

relsen består av fyra till sju personer och fattar de löpande besluten, betalar ut löner och har ansvar för personalen. Det är även styrelsen som förbereder de beslut som ska fattas på stormötet genom att ta fram den information som behövs. Stormötet är tänkt att vara ett forum för diskussion och det är där de stora övergripande besluten ska fattas eller i alla fall ventileras. Dit ska så många föräldrar som möjligt, helst alla, komma. Båda mötena är arena för den deliberation, det pratande, som jag tror både ger mer demokratiska beslut och leder till att de medverkande får ett större självförtroende.

Utöver dessa formella arenor pågår det deliberativa samtalet även vid andra tillfällen. Detta att det ständigt pågår ett samtal mellan alla – eller de flesta – i en förening, att kommunikationen aldrig stannar upp, är för mig ett av kännetecknen på det som kallas deliberativ demokrati. Räftegård menar att det bara är de samtal som sker inom formen som är intressanta. ”Till nyckeldragen hör ... att detta pratande sker i arrangerade (anordnade) former. Det är inte fråga om att tillgodoräkna sådant prat som mer spontant ”råkar förekomma” (Räftegård 1998 s. 58). Varför det är så framgår inte, men man kan tänka sig två anledningar. Dels den pragmatiska att det helt enkelt inte är möjligt för en forskare att studera något annat pratande än det som sker i ordnade former, dels den teoretiska att det finns demokratiska risker med det oordnade pratande där alla kanske inte har samma chans att komma till tals. Men Räftegård nämner ingen av dessa tänkbara anledningar som skäl. Jag tycker att det är fel att kategoriskt säga att bara pratande i arrangerade former är intressant. Även om jag inte har haft möjlighet att avlyssna alla de informella samtal som pågår, har jag medlemmarnas bild av dem och vad som diskuteras i de olika fora som finns.

Demokrati som kooperativ princip

Kooperationen vägleds av sju principer som alla medlemmar i Internationella Kooperativa Alliansen, IKA, har enats om. Principen om demokratisk medlemskontroll är en av dessa, några andra är principen om frivilligt och öppet medlemskap, principen om medlemmarnas ekonomiska deltagande och principen om självständighet och oberoende. Principen om demokratisk medlemskontroll innebär att alla medlemmar ska ha lika mycket att säga till om och att de ska ta ansvar på lika villkor (se t.ex. Dellenbrant 1984 och Grut 1988). Men *hur* denna demokrati ska se ut är mer oklart. Precis på samma sätt som det finns olika demokratimodeller på kommunal eller stat-

lig nivå finns det olika sätt att definiera demokrati i en liten organisation som ett föräldrakooperativ.

För mitt projekt står deltagandet och det deliberativa samtalet i centrum, men man kan också tänka sig att man fokuserar enbart på besluten. Man skulle kunna studera nöjdheten i besluten, om medlemmarna i ett kooperativ som bedöms fungera deliberativt är mer nöjda med besluten än medlemmar i ett annat kooperativ som styrs i andra former. Jag är inte ointresserad av vad medlemmarna i mina tre kooperativ tycker om de beslut som fattas, men liksom Pateman är jag mer intresserad av vad som händer med människorna i processen.

För att små organisationer som föräldrakooperativ ska kunna fungera som demokratiska plantskolor krävs åtminstone en sak – att de styrs på ett demokratiskt sätt, det vill säga att medlemmarna får vara med och bestämma. Pateman skriver om deltagande och demokrati i företag och konstaterar att i de företag som inte fungerar demokratiskt har de anställda sämre självförtroende (Pateman 1970 s. 51 ff.). Patemans bok handlar visserligen om demokrati och deltagande på arbetsplatser, men hon skriver uttryckligen att det finns situationer som uppvisar samma sorts gemensamt beslutsfattande, till exempel föreningsverksamhet (Pateman 1970 s. 55).

Jag tror alltså att det spelar roll att kooperativet styrs demokratiskt, men inte bara det. Det spelar också roll enligt vilken definition av demokrati det kan sägas vara demokratiskt och vilken inställning till mötet och varandra de olika medlemmarna har. Jag kommer här att diskutera några av de saker som kan känneteckna en demokratisk förening och visa med exempel från de intervjuer och observationer jag har genomfört i tre kooperativ.

Inställningen till mötet – att vara överens eller inte

Olika medlemmar kan komma till mötet med olika inställning till de andra medlemmarna och olika förväntningar på vad som ska hända där. Man kan ha en bild av de andra som några som man i grund och botten är överens med och inställningen att det bör gå så smidigt som möjligt att fatta de beslut som behövs. Den amerikanska statsvetaren Jane Mansbridge har skrivit om relationen mellan begreppen adversary och unitary democracy. Hon menar att deliberationens poäng är att alla ska säga vad de tycker och att man ska ta till sig andras åsikter och väga dem mot sina egna. Detta kräver att man är öppen för vad andra tycker. Det finns ”three distinguishing features

of a unitary democracy – equal respect, consensus, and face-to-face meetings” (Mansbridge 1980 s. 5).

Att ha unitary democracy eller enighetsdemokrati som ledstjärna och låta konsensus vara målet för all diskussion och beslutsfattande har både för- och nackdelar. Nackdelarna är bland annat att det tar tid och att besluten riskerar att formuleras vagt och otydligt eftersom det gör det lättare för fler att ställa sig bakom dem. Om man följer konsensusresonemanget strikt innebär det dessutom att varje ny medlem måste vara med på alla tidigare beslut som påverkar föreningen, det vill säga man måste ta upp allting till diskussion på nytt. Mansbridge menar också att enighetsdemokrati kan leda till att olik-tänkande människor tystnar eftersom det kanske inte är gångbart att framföra motstridiga åsikter. Det måste finnas en öppenhet för olika idéer så att mötena inte utvecklas till vad Iris Marion Young kallar ”communication that does not say anything” (Young 1996).

Beslutsfattande enligt konsensusmodellen – unitary democracy – må upplevas som mindre effektivt och ha en del nackdelar men det har betydande poänger också. Organisationen hålls samman och människor känner större engagemang, man slipper uppsplitande röstningsförfaranden och information når ut på ett bättre sätt. Dessutom är det i praktiken mer sannolikt att en så liten organisation som ett föräldrakooperativ vägleds av principen ”här är vi överens”.

Mansbridge menar att deliberation är att föredra både vid konflikt och sämja. Är man inte överens gör en öppen diskussion att det är lättare att få kunskap om hur konflikten ser ut och hur man ska komma till rätta med den. I konfliktfria sammanhang är deliberationen ett bra sätt att både samla in och sprida de inblandade människornas åsikter och kunskap.

Bland de kooperativ jag har undersökt skiljer sig inställningen åt på den här punkten. På ett ställe säger de flesta föräldrar jag har intervjuat att deras inställning är att man är överens i kooperativet och att beslutsfattandet inte är nånting som ska behöva ta speciellt lång tid. En pappa svarade såhär på frågan om hur han tycker inställningen är:

Till 90 procent tror jag det är konsensus. Egentligen tror jag inte man kan ha det på nåt annat sätt på ett dagis, faktiskt. Det handlar ju om att ... de flesta så att säga fattar att man inte kan bråka för då blir det inget alls, utan man måste sparka på sitt eget smalben ibland.

En annan förälder i samma kooperativ sa så här när jag undrade hur stämningen är när något ska diskuteras på ett möte:

Det är nog så att det ligger i kooperativets form på nåt sätt att föräldrarna... alltså, det får vara stora konflikter för att man ska ta strid. För annars ska man se till att vara sams. Man kan inte gå omkring här och vara ovänner med varandra, för då går det ut över barngruppen. Det handlar om barnen och vi ska kunna mötas ihop med våra barn nästa dag och så. Det är inte som på en arbetsplats där man löser det nästa dag, vi kan inte stå i hallen och lösa detta utan... det är så att man håller tillbaka lite på grund av det.

Andra tycker att man bråkar för lite, att "det borde vara mer diskussion" och att det närmast är "konstigt att folk är så flata när det gäller deras barn".

På ett annat kooperativ är inställningen i större utsträckning att det är bra att folk har åsikter och står för dem även om det blir diskussion. Man är inte lika inriktad på att snabbt komma överens. På det senare kooperativet är mötena följdriktigt betydligt längre än på det förra.

Mötesregler – innehåll via form

Den goda deliberativa processen är inte självgående, utan det behövs vissa regler för att olika människor och därmed olika intressen ska ha lika stor chans att göra sin röst hörd. Att på ena eller andra sättet garantera att alla får ta ungefär lika stor plats är då ett sätt att hålla den deliberativa demokratin levande. För att ett samtal ska kunna äga rum måste det finnas någon form av ram eller fast form inom vilket det sker. Den ram eller form inom vilken mötena sker kan vara olika strikt och olika välkänd av de som ingår i samtalet. Givetvis kan denna ram förändras på samma sätt som medlemmarna fattar andra typer av gemensamma beslut men på kort sikt måste den vara stabil.

En ram för samtalet är de mötesregler man håller sig till. Det finns alla varianter från att möten i princip är lösa samtal om vad som kommer upp till strikt hållna möten med i förväg utskickad dagordning och en ordförande som fördelar ordet och ser till att ingen pratar när det inte är hans eller hennes tur. Sådant som att det finns möjlighet för alla att veta vilka frågor som ska diskuteras och att alla får protokollen hemskickade eller lagda i sina barns fack är faktorer som kan öka känslan av delaktighet. Det är denna delaktighet som i sin tur gör att förtroendet både för systemet och för en själv som individ ökar.

Att hålla strikt på mötesreglerna kan vara ett sätt att säkra allas rätt att höras, men det kan också ha motsatt effekt. Människor kan

känna sig hämmade av regler de inte behärskar (Mansbridge 1992 s. 47 f., Benhabib 1996 s. 72). Det är en avvägning mellan att så många som möjligt ska få chansen och våga vara med och att man inte ska döda samtalet med för mycket regler. Räftegård har en poäng när han säger att samtalet ska ske under ordnade former, i den meningen att det ska finnas vissa regler när man väl pratar. Däremot tycker jag, som jag tidigare nämnt, inte att det nödvändigtvis måste ske i någon viss lokal eller på någon viss tid.

Hur mycket regler som ska finnas är en diskussionsfråga. Det finns de som menar att deliberationen per definition inte ska bakbindas av några formella regler. Det är inte deliberation om människor inte får prata fritt. Ett sant öppet klimat, ett samtal som präglas mer av kommunikation än av beslutsfattande är lösningen. En sådan kommunikativ process kan inbegripa alla, oavsett social status etc. (Young 1996 s. 120 ff., Benhabib 1996 s. 82 f.).

De tre kooperativ jag undersöker är väldigt olika vad gäller synen på mötesregler. Ett av dem håller strikt på att dagordningen ska sättas upp i god tid och att alla ska godkänna vilka frågor som ska tas upp. Man följer sedan dagordningen till punkt och pricka och är nogga med att protokollet blir korrekt, att saker hamnar under rätt punkt osv. Denna strikthet vad gäller dagordningen kombineras med en om inte stridslysten så i alla fall debattglad inställning på mötena. Följden blir långa möten.

De två andra bryr sig mindre om sådant som att dagordningen ska se ut på ett särskilt sätt och att den ska finnas tillgänglig i god tid innan mötet. Inställningen är att man pratar om de saker som behöver pratas om och om det behöver fattas några beslut så gör man det också, sedan spelar det mindre roll om det sker i någon speciell ordning. Det är lätt att se att det är svårare att ha någon speciell uppfattning i en fråga och kunna driva denna uppfattning om man inte i tillräckligt god tid vet vilka frågor som kommer att diskuteras.

När jag har frågat föräldrarna i det kooperativ som är mindre nogga med formaliteter kring dagordningen hur de ser på detta med dagordning och mötesregler tycker många att det vore bra att få veta i god tid vad som ska tas upp. Inställningen är ändå att man inte ska bråka för mycket för då blir det ingen bra verksamhet för barnen, och det är det viktigaste.

Språket och arenan – att förstå varandra och känna sig delaktig

Det talade språket spelar – så klart – en avgörande roll på möten av det slag man håller i till exempel ett föräldrakooperativ. Det är kommunikationen mellan människor som är själva deliberationen. Curt Räftegård studerar i sin avhandling pratets betydelse för demokratin och han urskiljer vissa saker som måste finnas för att en kommunikativ demokrati ska kunna uppstå. En sak som är av avgörande betydelse för att det deliberativa samtalet ska kunna äga rum är att det finns en arena, ett ställe (inte nödvändigtvis i rumslig bemärkelse) där pratet kan ske (Räftegård 1998 s. 56 ff., 202).

I de tre kooperativ jag undersöker finns det många olika arenor. Det månatliga medlemsmötet är en, hallen på morgnar och eftermiddagar en annan, den gemensamma fikan en eftermiddag i veckan en tredje. Och om vi pratar om ickerumsliga arenor finns telefon och e-post som en fjärde och femte. Här skulle Räftegård förmodligen inte hålla med, men den diskussionen har vi ju redan klarat av. Jag har frågat föräldrarna om hur de ser på de olika arenorna, om de upplever att det är något problem att samtalet pågår på andra ställen än mötet. Många menar att det är en nödvändighet att man pratar med varandra löpande och inte bara när det är möte. Verksamheten skulle inte kunna fungera annars. Samtidigt ser man att det är ett problem om alla inte är med och det ibland till och med fattas beslut vid ett samtal utanför mötet.

Räftegård menar vidare att en kommunikativ demokrati bygger på tron att alla människor kan vara med, att vi alla har förmågan att prata och säga vad vi tycker. Ingen ska behöva förstå sig för att få vara med (Räftegård 1998 s. 147, 202). Mina observationer visar att det långt ifrån är så att alla deltagare på ett möte pratar lika mycket, men tiden är ett trubbigt redskap eftersom alla människor inte är lika pratglada. Det väsentliga är att alla känner att de får säga det de tycker och att de övriga lyssnar på och tar till sig vad de säger. Det är lätt att se att nytillkomna medlemmar ofta är betydligt mindre talföra än de som har varit med i flera år, men det är just det som är en del av det växande jag har pratat om. Efter några år har man utvecklat en vana vid att tala på möten och de andra arenor som finns, man har lärt sig att ta för sig och uttrycka sig.

Handlingskraft – att få något gjort

Den optimala situationen är den där alla vågar prata eftersom det råder ett öppet och tillåtande klimat, samtidigt som det fattas beslut och pågår en verksamhet. Att det finns handlingskraft är en viktig ingrediens när en demokratisk organisation ska bedömas (Rothstein 1995 s. 101 ff., Räftegård 1998 s. 94, 132). Detta är ett av de instrumentella demokraternas argument mot deltagardemokratin – det händer ingenting när många ska vara med och bestämma. Demokrati och deliberation i all ära, men det krävs dels att det verkligen fattas några beslut och dels att de beslut man fattar blir verklighet för att man ska kunna säga att det har varit en demokratisk process. Eftersom jag håller med om att det är viktigt att det verkligen fattas beslut och att de verkställs – att det inte bara pratas – är handlingskraft en av de saker jag tittar efter i min bedömning av demokratin i föräldrakooperativen.

Under de observationer jag har genomfört finns det en hel del frågor som har diskuterats på både två och tre möten innan man har kunnat fatta något beslut. Självklart måste man skilja mellan olika typer av frågor, det är ju till exempel naturligt att en diskussion om förskolans profil drar ut över flera möten medan ett beslut om inköp av ny frys när den gamla har gått sönder bör kunna fattas snabbt. När det gäller frågor av mer vardaglig karaktär skiljer sig de tre kooperativen åt i så måtto att ett av dem emellanåt har svårt att komma till beslut. Det kan pratas både länge och väl om en fråga och sen bryter man upp utan att något avgörande beslut fattas. I ett annat är det betydligt mer sällsynt att man går från mötet utan att ha fattat beslut i alla de frågor som var uppe till diskussion.

När det handlar om de större frågorna, till exempel förskolans profil fungerar det på liknande sätt, det samtals kring frågan utan att något beslut fattas och det är ingen som är särskilt störd över att det är på det sättet. Som en mamma uttryckte saken så ”handlar [det] ju om det där pågående samtalet. Och det samtalet kan ju ha frågor som flyter”. Det deliberativa samtalet, som är vad den här mamman pratar om, kan innehålla allt från samtal om inköp av ny frys, avklarade på fem minuter, till timslånga samtal om barngruppen där inga beslut alls fattas.

När besluten väl har tagits har det ibland hänt att saker har dragit ut på tiden från beslut till handling, men i de flesta fall händer det saker inom rimlig tid. De föräldrar jag har intervjuat säger också att det oftast blir så som man har sagt och i de fall där det inte händer någonting beror det oftast antingen på att det inte är bråttom eller

viktigt, eller på att man inte utsåg en ansvarig för att verkställa beslutet.

Upplever föräldrarna att något lärande och växande har skett?

De intervjuer jag hittills har genomfört visar att många har lärt sig konkreta saker som hur en dagordning ser ut och hur man sköter ekonomin i en förening. Detta är kunskaper som många säger att de inte tror att de hade haft om de inte hade varit aktiva i ett föräldrakooperativ och som de tror att de kommer att ha nytta av i andra sammanhang.

Upptill dessa konkreta kunskaper upplever många att de har fått en vana vid att prata med andra människor och en tilltro till sin egen förmåga att argumentera för sin sak. Det är detta senare som brukar kallas politiskt självförtroende. Även om det finns flera föräldrar som hade föreningsvana redan innan de kom med i sitt föräldrakooperativ, upplever många att de har fått en ny syn på sig själva och sin förmåga att göra sin röst hörd genom att vara med i ett föräldrakooperativ.

Deltagardemokrati i föräldrakooperativa förskolor – bra eller dåligt?

Det går naturligtvis inte att svara ett kategoriskt ja eller nej på den frågan, men utifrån de observationer och de intervjuer jag hittills har gjort finns det i alla fall möjlighet att diskutera svaret.

Vad gäller frågan om demokratiskt deltagande är positivt i vid bemärkelse finns det anledning att vara tveksam. Man kan anlägga rättviseperspektiv på kooperativen – alla människor har av en rad skäl inte samma möjlighet att vara med, det är inte riktigt att vissa människor ska ha mer att säga till om vad gäller barnomsorgen än andra. Det är också olyckligt om barn aldrig får möjlighet att träffa olika sorters människor, om kooperativen är alltför homogena. Det är befogad kritik, men den kan också på vissa punkter tillbakavisas. De tre kooperativ jag har undersökt är olika, både internt och i jämförelse med varandra. Det är inte så att det bara är en sorts människor som är med och följaktligen inte heller en sorts barn.

Det är positivt i snäv bemärkelse om de föräldrar som deltar lär sig något som de inte kunde tidigare, om de utvecklar ett förtroende

för sig själva och för andra. Jag har i de kooperativ jag har undersökt sett tecken som tyder på att det är just vad som händer med de föräldrar som är medlemmar i ett föräldrakooperativ. De känner sig delaktiga och växer. Och det är ju inte så att det bara finns en bestämd pott växande som kan delas ut. Det är inte så att de som deltar i föräldrakooperativen tar växande ifrån andra människor. Samma sak gäller inflytande – det tar inte heller slut för att fler är med. Jag vill se mer deltagande, fler människor som är med och bestämmer över sitt liv och fler människor som växer av sitt deltagande.

Noter

¹ De tankar och den empiri som presenteras i detta kapitel härrör från mitt avhandlingsprojekt vid Förvaltningshögskolan, Göteborgs universitet. Avhandlingen har arbetsnamnet *Den föräldrakooperativa förskolan – en demokratisk plantskola?*.

² Invandrare.

³ Jag använder termen deliberativ demokrati.

Referenser

- Aristoteles (1993) *Politiken*. Jonsered: Paul Åströms förlag
- Barber, Benjamin (1984) *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*. University of California Press
- Benhabib, Seyla (1992) *Autonomi och gemenskap. Kommunikativ etik, feminism och postmodernism*. Göteborg: Daidalos
- Benhabib, Seyla (ed.) (1996) *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press
- Burns, R.B. (1979) *The Self Concept. Theory, measurement, development and behaviour*. London and New York: Longman
- Dellenbrant, Jan-Åke (1984) ”Kooperativ demokrati som forskningsområde” i Bök, Sven-Åke (red.) *Kooperativa forskningsfronter*. Stockholm: Kooperativa institutet
- Esaiasson, Peter och Holmberg, Sören (1996) *Representation from Above. Members of Parliament and Representative Democracy in Sweden*. Brookfield: Dartmouth
- Grut, Katarina (1988) ”Föräldradriven barnomsorg och kooperativt medvetande” i Moback, Jan (red.) *Kooperation – av egen kraft*. Stockholm: Kooperativa institutet
- Held, David (1995) *Demokratimodeller. Från klassisk demokrati till demokratisk autonomi*. Göteborg: Daidalos
- Lewin, Leif (1970) *Folket och eliterna. En studie i modern demokratisk teori*. Stockholm: Almquist & Wiksell
- Mansbridge, Jane J. (1980) *Beyond Adversary Democracy*. University of Chicago Press
- Mansbridge, Jane J. (1992) ”A Deliberative Theory of Interest Representation” i Petracca, Mark *The Politics of Interest*. Boulder, San Francisco & Oxford: Westview Press
- Mead, George Herbert (1976) *Medvetandet, jaget och samhället från socialbehavioristisk ståndpunkt*. Lund: Argos förlag
- Oskarson, Maria och Wängnerud, Lena (1995) *Kvinnor som väljare och valda*. Lund: Studentlitteratur
- Parry, Geraint, Moyser, George och Day, Neil (1992) *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge University Press

- Pateman, Carole (1970) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge University Press
- Petersson, Olof, Westholm, Anders och Blomberg, Göran (1989) *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons
- Premfors, Rune, Sandqvist, Jonas och Sanne, Marika (1994) *Demokrati i storstad. Stadsdelsnämnder i Stockholm*. Stockholm: Carlssons
- Rodrigo Blomqvist, Paula (1998) "Delar göteborgarna sina politikers åsikter?" Göteborg: Förvaltningshögskolan
- Rothstein Bo (red.) (1995) *Demokrati som dialog. Demokratirådets rapport 1995*. Stockholm: SNS förlag
- Räftegård, Curt (1998) *Pratet som demokratiskt verktyg. Om möjligheten till en kommunikativ demokrati*. Hedemora och Uppsala: Gidlunds förlag
- Svallfors, Stefan (1994) "Svenskarna och välfärdspolitiken: opinionstrender 1970–93" i *Häftet för kritiska studier*, no 2–3, 1994, s. 39–52
- Svallfors, Stefan (1995) "Den svenska välfärdsopinionen" i *Välfärdsbulletinen*. Nr 1, 1995, s. 4–7
- Young, Iris Marion (1996) "Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy" i Benhabib, Seyla (ed.) *Democracy and Difference*. Princeton University Press

Arbetslösheten – ett hot mot demokratin?

Om förhållandet mellan arbetslöshet, ungdomars samhällsintresse och engagemang i ett nordiskt perspektiv

Jan Carle

Debatten kring ungdomar och politik kretsar ofta kring två problem: Unga människor har ett intresse för samhällsfrågor – men inte för partipolitik. Ungdomar i allmänhet, men kanske arbetslösa ungdomar i synnerhet, har avvikande åsikter och utför mer extrema politiska handlingar. Men vad vi egentligen vet om unga människors intresse för samhällsfrågor och politik är mer oklart, detta gäller särskilt förhållandet mellan ungdomsarbetslöshet och politiskt engagemang. Det är emellertid viktigt att reda ut om unga arbetslösa har en speciell syn på samhällsfrågor och politik, eftersom kopplingen arbetslöshet och politisk mobilisering har en betydande politisk och ideologisk sprängkraft, särskilt i tider med hög ungdomsarbetslöshet. Även om det inte finns några enkla samband mellan arbetslöshet och politisk mobilisering, kan man inte bortse från det faktum att arbetslösa genomförde omfattande demonstrationer och gatukravaller i Frankrike under 1998. Man kan heller inte bortse från att Nationella fronten i Frankrike har sitt starkaste stöd i områden där ungdomsarbetslösheten är som högst, t.ex. kring Marseille i södra Frankrike. Eller att det var unga arbetslösa män som stod i fronten vid de omfattande kravallerna i Toxteth och Brixton i det tidiga 1980-talet. Detta är faktiska händelser men utgör de mest representativa tolkningsramarna för arbetslöshetsscenariot i Sverige och Norden under 1990-talet och 2000-talet.

I denna artikel är avsikten att redovisa fakta om den allmänna förändring när det gäller intresset för samhällsfrågor och politiskt engagemang bland ungdomar och vuxna i Sverige. I en tredje del re-

lateras denna kunskap till en undersökning med 7 837 långtidsarbetslösa¹ ungdomar i Norden². Undersökningen innehåller bland annat frågor om uppväxtförhållanden, erfarenheter av arbete, arbetslöshet och åtgärder, ekonomisk situation och problem, sociala nätverk, hälsa, missbruk, kriminalitet, fritid, synen på samhället, politiskt intresse och politiskt deltagande³. Även i andra undersökningar om ungdomsarbetslöshet är dess sociala omständigheter ett centralt tema. Det beror bland annat på att indikatorer för marginalisering sammanhänger med arbetslöshet, som att få en egen bostad, etablera en självständig ekonomi, hälsotillstånd och engagemang inom det politiska livet (se vidare t.ex. France 1996, Griffin 1993, Jones & Wallace 1992). Kopplingen marginalisering och arbetslöshet görs som i vårt fall ibland med primärmaterial, oftare dock via analyser av sekundärdata om arbetslöshetens statistiska variationer på individ-, grupp- och samhällsnivå å ena sidan och variationer i olika konkreta samhällsproblem som ohälsa, kriminalitet, ekonomiska problem, politisk passivitet och radikalering å den andra. Dessa olika strategier gör det möjligt att svara på något olika forskningsfrågor. Till marginaliseringsdiskussionen hör således frågan om arbetslöshetens konsekvenser: orsakar den ökad ojämlikhet, t.ex. en uppdelning i A, B och C-lag, eller ett 2/3-, eller 4/5-samhälle? Om en sådan utveckling sker, vilka grupper som drabbas, om dessa skall betraktas som marginaliserade och vilka orsakerna är, diskuteras i forskningen. Det finns de som med välfärdsindikatorer visat att ungdomsgenerationen är 1980- och 90-talens förlorare. I förhållande till andra generationer är de enligt indikatorerna mer marginaliserade och orsaken är arbetslöshetsbördans fördelning (SOU 1994:73, Vogel 1997, SCB 1997). En fråga man bör ställa sig i detta sammanhang rör förhållandet mellan en ”faktisk” och ”upplevd” situation: I vad mån är det möjligt att via kunskap om objektiva indikatorer förstå människors subjektiva upplevelser – är de subjektiva erfarenheterna alls viktiga? Om människor enligt några objektiva indikatorer kan betraktas som marginaliserade betyder detta också att de upplever sig så, har åsikter som är annorlunda eller betar sig på något särskilt sätt? Arbetslösa ungdomar kan känna sig delaktiga i en lång rad sociala och kulturella sfärer inom t.ex. ungdomskulturen, bostadsområdet eller olika sociala nätverk och samtidigt enligt indikatorer vara marginaliserade, det vill säga vara utan bostad, leva på socialbidrag och stå utanför det politiska livet. Diskussionen om marginalisering är på detta sätt ideologisk, eftersom den kan tolkas på olika sätt, vilket handlar om hur begreppet definieras, vilken tidsperiod som studeras. Avses generella förhållanden eller ”utsatta grupper”,

absoluta förändringar eller relativa, beteenden eller attityder, tillstånd eller en process? Det som för en grupp vid en given tidpunkt kan tolkas som marginalisering kan med andra ord vid en annan tidpunkt uppfattas som något annat. Frågan är således i vad mån olika indikatorer motsvaras av subjektiva attityder och faktiska handlingsmönster, t.ex. när det gäller intresse för samhällsfrågor, politik samt faktiskt politiskt handlande?

En mycket omhuldad tes i forskning är att erfarenhet av arbetslöshet (både för individerna och samhället) snarare än arbetslösheten i sig är det som har betydelse för marginalisering. Talar vi som i detta fall om politiskt engagemang vet vi att en lång rad andra faktorer spelar in, utbildningsbakgrund påverkar både politiskt intresse, tänkande och engagemang. Kvinnor och män har traditionellt sett något olikartat politiskt engagemangsmönster. Män är mer aktiva i den politiska "apparaten" och det offentliga, medan kvinnor är mer aktiva i nätverken och det privata (Togeby 1989). Resultaten är emellertid inte entydiga, över tid förefaller det vara så att skillnaderna mellan män och kvinnor jämnas ut (Petersson m.fl. 1998). Frågan om arbetslöshet och politiskt engagemang ingår därmed i hela det problemkomplex som rör marginalisering som introducerades ovan. Vi bör således reda ut om och hur intresset för samhällsfrågor och politik har förändrats rent generellt, hur det är med valdeltagandet och aktivitet i olika politiska handlingar rent allmänt, innan vi frågar oss om de arbetslösa ungdomarna kan tänkas vara annorlunda på något sätt.

Intresse för samhällsfrågor

Inom ramen för SOM-institutet genomförs sedan mitten av 1980-talet mätningar av medborgarnas attityder och åsikter kring olika samhällsfrågor. Bland annat ställs i dessa mätningar en öppen fråga där de intervjuade får ange tre viktiga samhällsfrågor. Det är möjligt att med hjälp av svaren beskriva hur intresset för olika samhällsfrågor har utvecklats för perioden 1986–1996. Vissa samhällsfrågor har angetts av en tämligen stabil andel av de tillfrågade över hela perioden, detta gäller framför allt olika välfärdsfrågor. För tre samhällsfrågor har emellertid andelen som uppgivit dem förändrats påtagligt, miljö (där intresset har minskat), ekonomi och sysselsättning (där intresset har ökat). När det gäller andelen som uppgivit miljöfrågan finner vi också en ökande skillnad mellan ungdomar och vuxna. I takt med att denna angivits av allt lägre andelar, totalt sett, ökar där

den relativa andelen ungdomar. Angivandet av ekonomi- och sysselsättningsfrågorna har ökat både bland ungdomar och vuxna.

Angivandet av samhällsfrågor kan relateras till livscykeln. Frågor om pensioner, sjukvård och omsorg anges förstås oftare av äldre. Emellertid visar det sig att välfärdsfrågor i vid mening inte följer ålder, vilket kan tolkas som att dessa frågor betydelse inte på något enkelt sätt har att göra med om man är ungdom eller vuxen. Den övergripande slutsatsen man kan dra av SOM-materialet är att skillnaden mellan ungdomar och vuxna är tämligen blygsam när det gäller vilka samhällsfrågor man anser är viktiga. De skillnader som finns kan i de flesta fall förklaras med att vissa frågor helt enkelt är starkare kopplade till livscykelförhållanden än andra. Undantaget är miljöfrågan där också skillnaden mellan ungdomar och vuxna ökat.

Dessa resultat understöds av andra undersökningar som visar fram samma sakförhållande. Farhågan om stora skillnader mellan ungdomar och vuxna när det gäller intresse för olika samhällsfrågor är överdriven (SOU 1994:73). Detta gäller både om vi studerar olika samhällsfrågor i vid mening eller välfärdsfrågor mer specifikt. Vad man emellertid kan notera är att svängningarna i intresse är något kraftigare bland ungdomar än vuxna, även om den långsiktiga trenden är densamma när det gäller vilka samhällsfrågor man anser är viktiga.

Slutsatsen är därmed att det förefaller rimligt att påstå att ungdomar har ett intresse för samhällsfrågor och att detta intresse inte skiljer sig på något påtagligt vis från vuxnas, mer än i vissa frågor. Ungdomars minskande intresse för arbete inom politiska partier kan därmed rimligen inte förklaras med ett minskat intresse för samhällsfrågor. Möjligen borde man förvänta sig ett relativt sett ökat engagemang för miljöfrågan bland ungdomar.

Politiskt intresse

De källor vi har tillgång till i Sverige som behandlar förändringen i politiskt intresse är främst de valundersökningar som genomförts av Statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet sedan valet 1968 (se t.ex. Holmberg & Gilljam 1987, Gilljam & Holmberg 1995, SOU 1994:73). Vidare finns att tillgå de undersökningar som genomförts av SCB kring politiska resurser och aktiviteter, där det är möjligt att följa förändringen från 1978 till 1994 (SCB 1996). Ännu en källa är den medborgarundersökning som 1989 gjordes i samband med maktutredningen (Petersson, Westholm & Blomberg

1989) samt den uppföljningsstudie som i Demokratirådets regi 1997 genomfördes av den nämnda medborgarundersökningen från 1989 (Pettersson, Hermansson, Micheletti, Teorell & Westholm 1998).

Man kan sammanfatta resultaten från dessa studier på följande sätt. Det finns inga belägg för att ungdomars intresse för politik har minskat. Sedan mätningarna vid valet 1968 fram till och med valet 1994 har den andel som angivit att de är mycket eller ganska intresserade av politik legat på en i det närmaste konstant nivå, kring något under och över 50 procent (48–56 procent). Vuxna anger i något högre utsträckning än ungdomar (20–24 år) att de är politiskt intresserade, men skillnaden mellan vuxna och ungdomar har inte förändrats nämnvärt sedan 1968.

Andelen starkt övertygade partianhängare har minskat sedan 1968, för samtliga väljare från 39 procent 1968 till 24 procent 1994, för ungdomsgruppen från 20 procent till 14 procent under samma period. Samtidigt som andelen starkt övertygade partianhängare har minskat generellt, har skillnaden i andelen övertygade partianhängare mellan ungdomar och vuxna minskat. Vid varje enskild mätning är andelen övertygade partianhängare högre ju äldre åldrar som studeras, det vill säga övertygelse är delvis en fråga om livscykeln.

Andelen övertygade partianhängare är alltså en generationsfråga. Övertygelsen verkar handla om en inskolning som sker inom ramen för en given generations ungdomstid; den nivå i politiskt intresse man hamnade på i ungdomsåren ligger relativt konstant och följer generationen när den åldras. Emellertid visar det sig att ju yngre generationer som studeras, desto lägre nivå på andelen övertygade partianhängare.

I valundersökningarna är det möjligt att urskilja olika väljartyper, fribytare, partiaktiva, passiva och vaneröstare. De passiva och fribytarna ökar, särskilt bland ungdomar, medan de partiaktiva och vaneröstarna minskar. I det senare fallet finner man dock ingen påtaglig skillnad mellan samtliga väljare och ungdomar. Således, om ungdomar i någon bemärkelse utmärker sig, jämfört med samtliga väljare, tycks de i högre utsträckning förhålla sig antingen mer passiva (politiskt ointresserade utan partideifikation) eller är de fribytare (politiskt intresserade utan partiidentifikation).

Andelen partibytare (de som byter parti från ett val till ett annat) har också ökat i väljarkåren, detta gäller särskilt bland ungdomar (från ca 22 procent 1970 till 46 procent 1994).

Från valundersökningarna kan man därmed dra slutsatsen att intresset för politik inte har minskat bland väljarna sedan 1968, vare sig för samtliga väljare eller för ungdomar. Intresset för att kanali-

sera detta intresse i partipolitiken tycks emellertid ha svalnat, i vart fall om man mäter hur starkt människor identifierar sig med ett parti och hur trogen man uppger sig vara ett visst parti. Denna tendens är tydligast bland de unga väljarna. En slutsats blir således att någon märkbar nedgång i uppgett politiskt intresse inte kan beläggas. En ytterligare slutsats är att politiskt intresse, men framför allt en identifikation med ett politiskt parti, verkar vara en fråga om generationstillhörighet och livscykel.

Politisk aktivitet

Valdeltagandet har av tradition varit högt i Sverige, det gäller såväl ungdomar som vuxna. Sedan valet 1973, då valdeltagandet var 94 procent för samtliga och 90 procent för ungdomar (20–24 år), har det dock trendmässigt minskat fram till valet 1991 och var då nere i 87 procent för samtliga väljare och 80 procent för ungdomar (20–24 år). Vid valet 1994 ökade deltagandet något men vid senaste valet vet vi att det åter sjunkit något, särskilt inom ungdomsgruppen.

Valdeltagandet är starkt åldersbundet, ju äldre man blir desto högre deltagande. Detta gäller även i de övriga nordiska länderna (se t.ex. Togeby 1989, SOU 1994:73, Petersson m.fl. 1998). Deltagandet i det politiska livet förefaller också vara generationsbundet. De som var unga under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet har både ett högre politiskt intresse och deltagande jämfört med andra generationer, även om trenden med minskat deltagande även gäller för dessa (SOU 1994:73, Franklin, Mackie & Valen et al. 1992).

Under de senaste decennierna har valdeltagandet, relativt sett, minskat mer bland förstagångsväljarna än övriga väljare. Detta är en tendens som också kan noteras i samtliga nordiska länder. Man kan också notera att valdeltagandet generellt sett är högre bland ungdomar i de nordiska länderna jämfört med i flertalet av de övriga europeiska länderna. Det minskade förtroendet och intresset för deltagande i det politiska systemet sviktar emellertid överlag i västvärlden i ett tämligen likartat mönster, men utifrån olika nivåer och omständigheter i respektive land (Crook, Pakulski & Waters 1992, Franklin, Mackie & Valen et al. 1992). Man kan, trots dessa reservationer, påstå att intresset för politik och samhällsfrågor än så länge tar sig uttryck i ett ganska högt valdeltagande.

Det är värre med andra typer av uttryck för politiskt deltagande, i princip kan man uttrycka det så, att alla typer av aktiviteter som sker inom ramen för den parlamentariska demokratins ramar minskar i

omfattning. Det gäller t.ex. antalet medborgare som är medlemmar i politiska partier, deltar i partipolitiskt arbete, i politiska möten, i folkrörelser och är förtroendelvalda m.m. (SCB 1996, Petersson m.fl. 1998). Denna minskning är mest påtaglig bland ungdomar. Bilden återkommer med en i det närmaste monoton förutsägbarhet vid läsning av de olika källor som finns att tillgå. Även om valdeltagandet är högt minskar det faktiska deltagandet i snart sagt alla typer av politiska organisationer och sammanslutningar.

I Demokratirådets rapport framgår hur opinionsbildning, rösta i val och att ta personlig kontakt med de som har ansvaret är de kanaler som medborgarna anser har högre effektivitet jämfört med aktioner och demonstrationer (Petersson m.fl. 1998). Av samma undersökning framgår att de kanaler man i allt högre utsträckning använder sig av är av karaktären mindre förpliktigande (namnsamlingar, bojkotter, ekonomiskt bidrag), medan aktiviteter som kräver ett permanent engagemang och större arbetsinsatser således minskar i omfattning. Även om den faktiska aktiviteten i denna typ av mindre förpliktigande handlingar fortfarande är liten, i alla fall jämfört med valdeltagandet, är tendensen att deltagandet ökar i omfattning. I Demokratirådets rapport kallar man som sagt dessa typer av deltagande för mindre förpliktigande handlingar, jämfört med att delta i politiska partier och politiskt arbete som då är mer förpliktigande och kräver mer av långsiktigt engagemang (Petersson m.fl. 1998). Det minskande deltagandet i politiska partier och dess organisationer kan emellertid tolkas på lite olika sätt. Det tycks t.ex. vara så att medborgarna i det svenska samhället i gemen tror på sin egen förmåga att driva sina intressen. Man väljer emellertid i högre utsträckning att driva olika sakfrågor på egen hand eller att verka via massmedia och opinionsbildning, snarare än att driva sina intressen genom aktivitet och påverkan via ett politiskt parti (Petersson m.fl. 1998). Man skulle därmed kunna tolka förändringen positivt och se det som att medborgarna ökat sin kompetens att själva driva sina intressen. Vill man tolka det negativt kan man se det som att det faktum att medborgarnas deltagande i den representativa demokratin minskar innebär att dess legitimitet på sikt urholkas, och det vi i Sverige känner som en parlamentarisk demokrati på sikt blir något annat.

I de nordiska länderna har på senare år också organisationer utanför den institutionaliserade politiska apparaten skapat sig ett utrymme. Nationalistiska och rasistiska organisationer har etablerat sig i Sverige med förgreningar in i de övriga nordiska länderna och Europa. Sverige har fått rykte om sig att vara en bas för de nya

framväxande rasistiska rörelserna till vilken framför allt unga män sökt sig (Björge 1997, Lodenius & Wikström 1997). 1997 anmäldes enligt säkerhetspolisen nära 1 900 brott i Sverige med rasistiska, nazistiska eller främlingsfientliga motiv. I Finland har man på senare tid kunnat se hur de s.k. rävflickorna attackerat pälsfarmer och saboterat köttproducenters bilar och fabriker. I Sverige och Norge förekommer liknande aktioner av unga s.k. militanta veganer. Enligt den svenska säkerhetspolisen har brott som begås i kampen för djurens rättigheter ökat från 80 fall 1996 till 340 fall 1997. Av massmediarapporterna att döma blir de aktiva i dessa grupper allt fler och samlar allt större sympatier för sina metoder⁴. Forskningen stöder emellertid inte på ett enkelt sätt ett sådant antagande, eftersom antalet deltagare i och medborgarnas sympatierna för dessa typer av rörelser och handlingar än så länge är mycket lågt både i Sverige och i övriga Europa (Säkerhetspolisen, Carle & Sjöstrand 1993 & 1995, Petersson, m.fl. 1998, Furlong & Cartmell 1997). Danmark, det nordiska land som kanske mest förknippas med radikala ungdomsgrupper, är också det land i Norden som haft längst erfarenhet av hög arbetslöshet. Under 1970- och 80-talen var olika utomparlamentariska husockupationsgrupper mycket aktiva, men under senare tid är det framför allt motståndet mot EU som tagit sig starka uttryck i Danmark. I ett nordiskt perspektiv frestas man kanske därför se ett samband mellan ett sjunkande valdeltagande bland unga och en mer aktionsinriktad politisk aktivism bland ungdomar och arbetslösa. Stöder då forskningen ett sådant antagande?

Av Demokratirådets rapport framgår att i Sverige är arbetslösa den grupp som i minst utsträckning är aktiva i traditionella politiska sammanhang och i ”alternativa” kanaler. Arbetslösa är också den grupp som i minst utsträckning tror på sin egen förmåga att besitta de kunskaper som krävs för att kunna driva sin sak (Petersson m.fl. 1998). Är det något huvudresultat som är slående i Demokratirådets rapport är det bilden av arbetslösheten som ett sammanhang, där människor ger uttryck för både en faktisk och attitydmässig passivitet och ett utanförskap från samhället och det politiska livet. Vi står här inför ett stort problem. För vissa grupper i samhället utvecklas demokratin, tron på den egna förmågan och valmöjligheterna till deltagande, medan den inskränks och krymper för andra grupper. Hur väl stämmer denna generella bild om vi fokuserar ungdomar?

Politisk aktivitet bland ungdomar

Den bild som frammanas ovan stämmer i allt väsentligt med vad som är känt om ungdomars engagemang i de nordiska länderna och Europa. Ungdomar framhåller medier, forskning och kunskap, enstaka handlingar kring sakfrågor samt att "leva som man lär" som effektiva medel att påverka samhället. Vilda strejker och ockupationer, bojkotter och lagliga strejker eller "vanligt" politiskt arbete samlar inte lika höga sympatier eller deltagande (Togeby 1989, Ungdomsstyrelsen 1997, Carle & Sjöstrand 1995, Furlong & Cartmel 1997). Inom ramen för Eurobarometern har en rapport nyligen publicerats om ungdomars delaktighet och aktivitet i samhället. Bland EU-länderna utmärker sig ungdomar i de nordiska länderna (Sverige, Danmark och Finland) med att ha en anmärkningsvärt högre andel som är medlemmar i en fackförening eller ett politiskt parti och den klart lägsta andelen icke organiserade. Delaktighet sammanhänger också med sysselsättning, studerande har högre delaktighet jämfört med arbetande och icke arbetande (Eurobarometre 47.2). Forskning har visat att ungdomars familjebakgrund spelar roll för ungdomarnas politiska attityder och handlande, faktorer som föräldrarnas kön och politiska aktivitet samt socioekonomisk status sammanhänger med ungdomarnas egna politiska värderingar (Dalhouse & Frideres 1996). Det är emellertid viktigt, särskilt i sammanhanget arbetslöshet att vid sidan av formandet av attityder och värderingar också fundera över varför man engagerar sig? Åtminstone två olika modeller är möjliga, en som utgår från att engagemang baseras på en organisering av ett uppfattat missnöje med det politiska systemet och en annan som utgår från att engagemang baseras på att människor har intressen för politik och tillit till den egna förmågan att kanalisera dessa. Forskning har visat att för ungdomar sammanhänger missnöjesmodellen, som tar sig uttryck i bland annat avståndstagande från politisk aktivitet, lågt politiskt intresse och vilja att delta i val, med låg utbildning och arbetarklassbakgrund, medan aktivism och ett positivt förhållningssätt till det politiska systemet inte klart kan relateras till några speciella sociala omständigheter (Bynner & Ashford 1994). Detta innebär att det inte är så entydigt att man med kunskap om sociala omständigheter kan "förklara" den ena eller andra politiska aktiviteten och engagemanget. Resultaten stöder snarare tesen att det är ett vidare spektra av sociala och kulturella omständigheter som formar betingelserna för politisk aktivitet. Detta belyses bland annat i den växande forskning som ägnar sig åt att visa hur gränsen mellan intresset för och

engagemanget i politik och populärkultur är artificiell. I stället är det kopplingen dem emellan som är intressant, inte föreställningen att ungdomar intresserar sig för populärkultur i stället för politik (se t.ex. Street 1997). Mer specifikt rör detta förhållandet mellan politik, ungdomskultur och musik. Från bluesen över rockmusiken till dagens hardcore och hip-hop har musiken varit ett medel att ge röst åt och bli en kanal för att kanalisera politiskt intresse hos både artisterna och deras fans. Hand i hand med modsen, 60-tals revolten, punken och dagens hip-hop och gangsta rap fanns och finns musiken (Bjurström 1997, Dancis 1978, Elterman 1988, Eyerman, R. & Jamison, A. 1995 & 1998, Lusane 1993, Decker 1993). Hip-hop musiken kan också framhållas som ett exempel på ett annat fenomen, dess roll från början att främst vara röst till svarta i USA har i dag etablerats som en kulturell och politisk röst för ett betydligt vidare socialt spektra. Samtidigt har hip-hop fått en vidare användning som ett sätt att öka både den politiska medvetenheten och organiseringen av politisk handling kring frågor om ras-, kön, arbetar- och medelklassidentitet samt nationalism (Lusane 1993, Stapleton, K. R. 1998). I det sammanhanget måste ungdomsarbetslöshetens politiska innebörder placeras.

Ungdomsarbetslöshet och politisk aktivitet

Det är förvånande att upptäcka hur lite det trots allt forskats om ungdomsarbetslöshet och politisk aktivism, särskilt med tanke på den omfattande retorik som frodas kring arbetslöshetens politiska risker. De studier som refereras i sammanställningar är av mycket olika karaktär, det kan vara allt från deltagande observationsstudier med ett fåtal individer till omfattande enkätundersökningar med tusentals ungdomar. Det förekommer olika teoretiska modeller och mättekniker i det stora flertalet fall av tvärsnittundersökningar. Förändringar över tid och jämförelser mellan generationer är få. Mångfalden i undersökningsmodeller gör det i själva verket ganska svårt att bilda sig en uppfattning om kunskapsläget. I en del av den litteratur där ungdomar diskuteras sker detta i resonering och överförd form genom härledda resultat från vuxna (se t.ex. Olsén 1985, Ovesen 1985, Halvorssen et al. 1986) eller i relation till mer generella teorier om social distans, klassmedvetande och politisk mobilisering (se t.ex. Alvaro & Marsh 1993). Det teoretiskt och metodologiskt rimliga i detta kan ju diskuteras. Det finns även sammanställningar gjorda kring den forskning som enbart behandlar

ungdomsarbetslöshetens innebörder och sociala konsekvenser, där politisk mobilisering ingår, men även i dessa är det svårt att finna några klara linjer (se t.ex. Rantakeisu et al. 1996, Carle & Schale 1982, Furlong & Cartmel 1997).

Furlong & Cartmel (1997) konstaterar att i Europa har inte någon bredare studie över kopplingen ungdomsarbetslöshet och politisk aktivering genomförts sedan 1980-talet. De större kvantitativa undersökningar som gjorts baseras i allmänhet på data från början och mitten av 1980-talet. En av de studier som på detta sätt då ofta refereras indikerar ett ganska klart samband och skillnad i politiskt intresse och deltagande mellan arbetande och arbetslösa ungdomar, men också mellan kön och ras, vilket innebär att man bör förstå frågan om politiskt intresse i ett vidare kontextuellt och strukturellt sammanhang (Banks & Ullah 1987). Clark (1985) finner i sin studie i Australien att arbetslösa i jämförelse med arbetande i högre utsträckning förordade direkta politiska handlingar och laglösa metoder. I en senare studie genomförd i Belgien 1992 finner man dock inga sådana skillnader i politiskt deltagande och aktivitet mellan arbetande och arbetslösa ungdomar. Möjligen fanns en viss tendens till att de ungdomar som hade arbete var något mer högerorienterade, mindre radikala när det gäller sociala frågor och röstade i mindre utsträckning på socialistpartiet (De-Witte 1992). I några kvalitativa studier som gjorts under 1990-talet framkommer en del intressanta och viktiga resultat som stämmer till eftertanke kring betydelsen av att få fram mer konkreta fakta om det moderna samhällets politiska kultur, hur det samverkar med ungdomars livssituation och andra möjligheter till inflytande och kontroll av det egna och samhällets framtid (Furlong & Cartmel 1997). Dessa resultat antyder snarare att det inte finns en typ av förhållande mellan arbetslöshet och politisk mobilisering och aktivitet som kan ges en generell innebörd och tolkning.

Beläggen är således enligt vissa källor osäkra om arbetslösa söker sig till politiska grupperingar som använder sig av mer eller mindre olagliga metoder eller om arbetslösa dras till vänster eller höger (Furlong & Cartmel 1997). Studier har dokumenterat både ökat och minskat politiskt intresse, ökat respektive minskat politiskt handlande (Furlong & Cartmel 1997, Rantakeisu et al. 1996, Alvaro & Marsh 1993). I andra studier är bilden mer entydig i en riktning, som i Demokratirådets undersökning i Sverige (Petersson m.fl. 1998) med jämförande data från studier genomförda 1987 respektive 1997. Författarna visar hur de arbetslösa (gäller åldersgruppen 18–80 år) har lägre tilltro till det demokratiska systemets institutioner, till

det meningsfulla i att engagera sig och de är också mindre aktiva i att engagera sig oavsett vilka typer av politiska handlingar som studeras. Dessutom förefaller det vara så att i de fall de arbetslösa engagerar sig, rör det sig i högre utsträckning kring privata frågor och i samhällsfrågor i tillfälliga former. Alvaro och Marsh (1993) finner vid en jämförelse mellan arbetslösa i Spanien och England inga entydiga och klara belägg för hur arbetslösheten sammanhänger med politisk aktivitet och attityder till samhället. Som fallet är i många andra undersökningar drar man slutsatsen att data visar att det alldeles klart finns ett samband, men eftersom sambandet inte är entydigt är frågan snarare hur man skall tolka och förstå de samband man finner. En fråga är t.ex. att trots de yttre likheterna i arbetslöshet är det stora skillnader mellan Spanien och England när det gäller om och i så fall hur de arbetslösa aktiverar sig. En förklaring skulle kunna vara de ganska stora skillnaderna i välfärdssystem mellan länderna, vilket emellertid inte på ett enkelt sätt då förklarar varför de arbetslösa i England är mindre aktiva trots ett bättre utbyggt välfärdssystem. Kan detta t.ex. förklaras med att man med ett relativt sett mer generöst system i gengäld känner sig mer beroende och inte ”vågar” göra sin röst hörd (Alvaro & Marsh 1993).

Intresse för samhällstyp

I undersökningen av arbetslösa ungdomar i Norden⁵ har vi frågat hur pass enig/oenig man är när det gäller att satsa på en viss samhällstyp inför framtiden. På en femgradig skala har de fått ta ställning till hur pass enig man anser sig vara till frågan: *Vilken typ av samhälle tycker du att vi skall satsa på?* utifrån en beskrivning av följande 7 olika samhällstyper (se Carle & Julkunen 1997, Julkunen & Carle 1998):

- satsa på ett samhälle mer med privat företagsamhet och marknads-ekonomi (privatisering),
- satsa på ett miljövänligt samhälle, även om det innebär låg eller ingen ekonomisk tillväxt (miljösamhälle),
- satsa på ett samhälle som utnyttjar avancerad teknik som datorer och industrirobotar (tekniksamhälle),
- satsa på ett samhälle med mer lag och ordning (lag och ordning),
- satsa på ett jämlikt samhälle där skillnaderna mellan människors inkomster och arbetsförhållanden är små (jämlighet),

- satsa på ett samhälle med jämställdhet mellan män och kvinnor (jämställdhet),
- satsa på ett samhälle med lika rättigheter för både infödda och invandrare (rättigheter).

I texten används i regel förkortningar på respektive samhällstyp (ledorden för respektive samhällstyp står angivna inom parentes ovan efter respektive fullständiga svarsalternativ).

Tabell 1. Vilken typ av samhälle tycker du att vi skall satsa på? Ungdomarna i den nordiska enkäten anger stöd för olika samhällstyper. Medeltal på en skala från (5) att man är helt enig till påståendet om en satsning på en viss samhällstyp till (1) att man är helt oenig till påståendet om satsning på en viss samhällstyp. Särredovisat för samtliga, män och kvinnor. Rangordnat från lägsta till högsta värde. Ju högre värde desto mer enig

	Samtliga	Kvinnor	Män
Jämställdhet	4,4	4,6	4,3
Jämlikhet	3,9	4,0	3,7
Privatisering	3,7	3,5	3,8
Lag och ordning	3,7	3,8	3,7
Lika rättigheter	3,5	3,6	3,3
Miljö	3,4	3,5	3,4
Teknik	3,0	2,8	3,3

Ungdomarna i de nordiska länderna är mest positiva till satsningar på ett samhälle som innebär jämställdhet mellan män och kvinnor, ett jämlikt samhälle där inkomstskillnaderna är små samt ett samhälle med lag och ordning. Minst positiva är man till satsning på ett samhälle som utnyttjar avancerad teknik/datorer och ett miljösamhälle om det innebär lägre tillväxt.

Kvinnor är mer emot en satsning på ett tekniksamhälle och ett samhälle präglad av ökad privatisering och marknadsekonomi. Jämfört med kvinnorna är männen mer emot satsningar på de övriga samhällstyperna (dvs. ett miljösamhälle, lag och ordning, ett jämlikt och jämställt samhälle och lika rättigheter för invandrare och infödda). Männen är något mer emot en satsning på samhällen som inne-

bär jämställdhet mellan könen, jämlikhet och lika rättigheter för invandrare och infödda, männen är i stället mer för en satsning på privatisering och teknik.

Om man enbart jämför de män och kvinnor som är klart positiva till en satsning på någon av de olika samhällstyperna finner man att i alla länder utom Danmark (där männen är mer för samtliga samhällstyper förutom jämställdhet och jämlikhet) så tenderar kvinnorna att i högre grad vara för samtliga samhällstyper förutom en satsning på mer privat företagsamhet och marknadsekonomi som männen är mer för. Vissa skillnader finns dock. I Finland är männen också mer positiva till ett miljösamhälle, lag och ordning och mer teknik. På Island är männen också mer för ett tekniksamhälle. I Norge är männen också mer för ett miljövänligt samhälle och teknik. I Sverige är männen mer för lag och ordning och teknik.

Med hjälp av en dimensionsanalys kan man studera om det finns en latent och bakomliggande struktur i åsikterna om olika samhällstyper. Analysen svarar på frågan om det bakom åsikterna om olika samhällstyper kan tänkas finnas ett visst tänkande som gör att åsikterna om en slags samhällstyp hänger samman med åsikterna om en eller flera andra. Analysen visar på åsiktsdimensioner som är förvånansvärt lika varandra för män och kvinnor. För både män och kvinnor handlar det om åsikter om satsningar på inkomstjämlighet och jämställdhet mellan män och kvinnor samt lika rättigheter för invandrare och infödda. En annan handlar om åsikter om privatisering och marknadsekonomi, avancerad teknik och datorer (för männen också med åsikter om lag och ordning). Det är också intressant att notera hur det man skulle kunna kalla jämlikhetsdimensionen för både män och kvinnor innebär att ha motsatta åsikter om privatisering och marknadsekonomi. Att ha åsikter om privatisering och marknadsekonomi samt avancerad teknik och datorer innebär för både män och kvinnor att ha motsatta åsikter om inkomstjämlighet.

Nedanstående tabell visar vilka åsikter ungdomarna inom respektive nordiskt land har om de olika samhällstyper.

Tabell 2. Vilken typ av samhälle tycker du att vi skall satsa på? Ungdomarna i den nordiska enkäten anger stöd för olika samhällstyper. Tabellen anger medeltal på en skala från (5) att man är helt enig till påståendet om en satsning på en viss samhällstyp till (1) att man är helt oenig till påståendet om satsning på en viss samhällstyp. Särredovisat för land. Ju högre värde desto mer enig

	Finland	Island	Norge	Sverige	Danmark	Totalt
Privatisering	3,9 (2)	3,6 (4)	3,5 (3)	3,6(4)	3,6 (3)	3,7
Miljösamhälle	3,4 (3)	3,1 (5)	3,5 (4)	3,5 (5)	3,6 (3)	3,4
Tekniksamhälle	2,9 (5)	3,1 (6)	2,8 (6)	3,1 (6)	3,0 (5)	3,0
Lag och ordning	2,8 (6)	3,9 (2)	3,9 (1)	4,0 (2)	4,0 (2)	3,7
Jämlikhet	3,9 (2)	3,9 (2)	3,9 (2)	4,0 (2)	3,4 (3)	3,9
Jämställdhet	4,4 (1)	4,6 (1)	4,1 (1)	4,5 (1)	4,4 (1)	4,4
Rättigheter	3,2 (4)	3,7 (3)	3,3 (5)	3,8 (3)	3,1 (4)	3,5

Åsikterna om samhällstyperna verkar vara påfallande likartade i de nordiska länderna. I samtliga länder verkar man vara mer för jämställdhet och mindre för teknik och datorisering. Störst åsiktsskillnader mellan länderna är det kring åsikter om lika rättigheter för invandrare och infödda samt åsikter om lag och ordning. Skillnaderna när det gäller åsikter om lag och ordning är påfallande stora. I Finland är man betydligt mer emot en satsning på ett sådant samhälle jämfört med de övriga länderna. En variansanalys visar på skillnader mellan länderna som kortfattat kan sammanfattas på följande sätt. I Finland så är man mer *för* privatisering och marknadsekonomi och *emot* en satsning på lag och ordning. I Danmark (och i viss mån också Sverige och Finland) mer *för* ett miljövänligt samhälle. I Sverige och på Island är man mer *för* satsningar på teknik och datorer. I alla de nordiska länderna (utom Danmark) är man mer *för* en satsning på inkomstjämlighet. I Sverige och på Island är man mer *för* satsningar på jämställdhet. Slutligen, i Sverige och på Island är man också mer *för* lika rättigheter för invandrare och infödda. Hur förhåller det sig då med en nordisk mentalitet, finns det tecken på en slags åsiktslikhet bland ungdomarna i de nordiska länderna? En dimensionsanalys visar fram olika åsiktsgrupper i respektive land:

I Finland formas åsikterna kring tre dimensioner:

- miljövänligt samhälle och lika rättigheter för invandrare och infödda,

- inkomstjämlighet och jämställdhet mellan könen (och motsatta åsikter om tekniksamhälle),
- privatisering, teknik och datorer samt lag och ordning (och motsatta åsikter om rättigheter).

På Island formas åsikterna kring två dimensioner:

- inkomstjämlighet, jämställdhet och lika rättigheter för invandrare och infödda,
- privatisering och marknadsekonomi samt teknik och datorisering.

I Norge formas åsikterna kring tre dimensioner:

- miljövänligt samhälle, teknik och datorer samt lika rättigheter för invandrare och infödda,
- inkomstjämlighet och jämställdhet (och motsatta åsikter om teknik och privatisering),
- privatisering och marknadsekonomi, teknik och datorer, lag och ordning (motsatta åsikter om rättigheter).

I Sverige formas åsikterna kring två dimensioner:

- inkomstjämlighet, jämställdhet och lika rättigheter för invandrare och infödda (och motsatta åsikter om privatisering),
- privatisering och marknadsekonomi, teknik och datorer samt lag och ordning (och motsatta åsikter om inkomstjämlighet).

I Danmark slutligen formas åsikterna kring tre dimensioner:

- miljövänligt samhälle, jämställdhet och lika rättigheter för invandrare och infödda (motsatta åsikter om privatisering),
- inkomstjämlighet och i viss mån jämställdhet (klart motsatta åsikter kring privatisering och teknik),
- lag och ordning (och motsatta åsikter om lika rättigheter för invandrare och infödda).

Man ser att vissa åsiktmönster återkommer i samtliga länder. En kretsar kring inkomstjämlighet vilken i samtliga länder hänger samman med jämställdhet, och på Island och i Sverige hänger åsikterna om lika rättigheter för invandrare och infödda ihop med dessa åsikter. Inkomstjämlighetsdimensionen hänger i några länder också ihop med motsatta åsikter, i Finland med motsatta åsikter om tekniksamhälle, i Norge med motsatta åsikter om tekniksamhälle och privatisering, i Sverige med motsatta åsikter om privatisering och

slutligen i Danmark med motsatta åsikter om privatisering och teknik.

En andra åsiktsdimension är den som kretsar kring privatisering och marknadsekonomi där dessa åsikter tycks hänga samman med åsikter om teknik och datorer, i Finland, Norge och Sverige också med åsikter om lag och ordning. I vissa länder hänger dessa åsikter också ihop med motsatta åsikter, i Finland och Norge med motsatta åsikter om lika rättigheter för infödda och invandrare och i Sverige med motsatta åsikter om inkomstjämlighet.

En tredje åsiktsdimension återfinns i Finland, Norge och Danmark som kretsar kring ett miljövänligt samhälle där dessa åsikter i Finland hänger ihop med lika rättigheter för invandrare och infödda, i Norge med åsikter om ett tekniksamhälle och lika rättigheter för invandrare och infödda samt i Danmark med åsikter om jämställdhet och med lika rättigheter för invandrare och infödda.

I Danmark slutligen bildas en egen åsiktsdimension kring lag och ordning som hänger ihop med klart motsatta åsikter kring lika rättigheter för invandrare och infödda.

Med tanke på de problem som finns med denna typ av attitydmaterial i största allmänhet och den generella osäkerhet som finns kring faktoranalysen som teknik måste detta resultat nog ändå tolkas som ganska intressant. Analysen genererar fram åsiktsdimensioner som ger ett teoretiskt rimligt resultat. Det tycks finnas en hög samstämmighet kring två typer av åsiktsdimensioner i de nordiska länderna. Dessa åsikter rör frågan om jämlikhet och jämställdhet å ena sidan och privatisering och marknadsekonomi och ett tekniksamhälle å den andra sidan. I båda dessa dimensioner tycks det också finnas polariseringar kring dessa åsikter. Detta skulle ju kunna tolkas som två åsiktsstrukturer vilka faller tillbaka på den klassiska politiska åsiktsstrukturen vänster och höger. En vänsterdimension som samlar dem som är för ett samhälle med jämlikhet med små skillnader i inkomster och arbetsförhållanden, jämställdhet mellan män och kvinnor och viss mån också lika rättigheter för invandrare och infödda. En annan högerdimension med mer privat företagsamhet och marknadsekonomi, mer utnyttjande av teknik och datorer samt industrirobotar (en kontroll med placering på vänster och högerskalan bekräftar detta).

Dessutom utfaller en miljödimension i tre av länderna (Finland, Norge och Danmark) som i dessa länder också sammankopplas med lika rättigheter för invandrare och infödda. Hur denna dimension skall tolkas kan diskuteras. Man har emellertid funnit liknande sammankopplingar av åsikter i andra undersökningar, dvs. att åsikter om

miljö sammankopplas med åsikter om förhållanden som har en slags global räckvidd, däribland åsikter om invandring och flyktingfrågor (Carle 1996).

Sysselsättning och åsikter om samhällstyp

Frågan är då om man beroende på sysselsättningssituation har olika åsikter om vilken samhällstyp man skall satsa på. Nedanstående tabell visar skillnaderna i åsikter om samhällstyp och sysselsättning. Siffrorna i parentes anger rangordningen inom respektive grupp.

Tabell 3. Vilken typ av samhälle tycker du att vi skall satsa på? Ungdomarna i den nordiska enkäten anger stöd för olika samhällstyper. Tabellen anger medeltal på en skala från (1) att man är helt enig till påståendet om en satsning på en viss samhällstyp till (5) att man är helt oenig till påståendet om satsning på en viss samhällstyp. Särredovisat för sysselsättningsgrupp. Ju högre desto mer enig.

	Arbetslös	Arbete	Åtgärd	Utbildning	Annat	Totalt
Privatisering	3,7 (3)	3,7 (3)	3,6 (4)	3,6 (3)	3,7 (3)	3,7
Miljö	3,4 (5)	3,4 (4)	3,4(6)	3,6 (3)	3,5(5)	3,4
Teknik	2,9 (7)	3,0 (5)	3,0 (7)	3,3 (4)	2,9 (6)	3,0
Lag och ordning	2,5 (4)	3,8 (2)	3,7 (3)	3,6 (3)	3,9 (2)	3,7
Jämlikhet	4,0 (2)	3,8 (2)	4,0 (2)	3,6 (3)	3,9 (2)	3,9
Jämställdhet	4,4 (1)	4,3 (1)	4,4 (1)	4,5 (1)	4,3 (1)	4,4
Rättigheter	3,3 (6)	3,4 (4)	3,5 (5)	3,8 (2)	3,6 (4)	3,5

Rangordningen är påfallande likartad mellan de olika sysselsättningsgrupperna. Oavsett sysselsättningsgrupp så är man enig om att satsa på ett samhälle med jämställdhet mellan könen och inkomstjämlikhet. Överlag är man minst angelägen om att satsa på ett samhälle som utnyttjar teknik och datorisering. De arbetslösa och de i arbete samt de i åtgärd är heller inte lika angelägna att satsa på ett samhälle med lika rättigheter för invandrare och infödda.

En variansanalys visar fram vissa små skillnader mellan grupperna som är signifikanta. Sammanfattningsvis visar analysen därmed att i allmänhet så tycks de studerande vara mer för en satsning på i stort sett samtliga samhällstyper förutom ett samhälle med mer lag och

ordning. De arbetslösa å sin sida tycks vara mindre för en satsning på i stort sett samtliga samhällstyper. Störst åsiktsskillnader mellan grupperna gäller satsningen på tekniksamhälle, rättvisa för invandrade och infödda och lag och ordning.

En faktoranalys över åsikterna om samhällstyperna i de olika sysselsättningsgrupperna ger ett påfallande likartat utseende. I princip utfaller två åsiktsdimensioner, en som samlar åsikter om jämlikhet, jämställdhet och rättigheter och en annan med åsikter om privatisering och teknik.

En slutsats man kan dra av dessa analyser är därmed att sysselsättningsituation i största allmänhet inte tycks hänga samman med några stora skillnader i åsikter om en satsning på ett framtida samhälle. En faktoranalys bekräftar denna bild med nära nog identiskt laddade faktorer mellan de olika sysselsättningsgrupperna. Studerar man de arbetslösa separat och gör en analys för betydelsen av antal inflöden i arbetslöshet och den totala erfarenheten av arbetslöshet finner man att ju mer markeringar man haft i arbetslöshet desto mer är man samtidigt emot en satsning på ett tekniksamhälle, lag och ordning samt lika rättigheter för infödda och invandrare.

Gör man slutligen en analys som kombinerar sysselsättningsgrupp och land finner man följande tendenser. De samhällstyper kring vilka det formas mest åsiktsskillnader är att satsa på ett samhälle som utnyttjar avancerad teknik och industrirobotar, som satsar på små skillnader i inkomst- och arbetsförhållanden samt ett samhälle med lika rättigheter för infödda och invandrade. När det gäller ett tekniksamhälle och lika rättigheter är de arbetslösa mer emot och de studerande mer för sådana samhällstyper. När det gäller åsikterna om jämlikhet är i stället de arbetslösa mer för och de studerande mer emot. Man kan också notera att i Finland är åsiktsskillnaderna tydligare kring flest samhällstyper (miljö, teknik, jämlikhet, jämställdhet och rättigheter). Miljö tycks vara en fråga där sysselsättningsituation skapar skillnader i åsikter enbart i Finland, privatisering på Island och i Danmark. Beroende på sysselsättningsituation tycks frågan om lag och ordning skapa skillnader i åsikter enbart i Danmark.

En genomgående tendens tycks vara att de arbetslösa utmärker sig i den meningen att de är mindre för satsningar på ett flertal av de angivna samhällstyperna medan de studerande tycks vara mer för motsvarande samhällstyper. Endast när det gäller en satsning på ett samhälle med jämlikhet i inkomster och arbetsförhållanden är de arbetslösa (ofta också de i åtgärd och i Danmark de i arbete) de som är mer för ett sådant samhälle medan de studerande är mindre för.

Sammanfattningsvis måste man ändå konstatera att det tycks finnas en likhet i latent åsiktsstruktur om de angivna samhällstyper mellan män och kvinnor, land och sysselsättningsgrupp. Vissa skillnader i åsikter kan noteras och de gäller framför allt mellan studerande och arbetslösa. Det förefaller vara så att i vissa fall har de arbetslösa en annan åsiktsstruktur jämfört med ungdomarna i de andra sysselsättningsgrupperna. Detta hindrar inte att man ändå slås av den slags samsyn som finns kring åsikter om ett framtida samhälle. Här finns två klara åsiktsgrupper i samtliga länder, en med åsikter om ett framtida samhälle baserat på värden som jämlikhet och jämställdhet och en annan baserad på värden om privatisering och marknadsekonomi. I Finland, Norge och Danmark finner vi åsikter om ett miljösamhälle och i Danmark åsikter om lag och ordning men med motsatta åsikter om lika rättigheter för infödda och invandrare.

Politiska sympatier och intresse

I undersökningen valde vi att undersöka politiska sympatier och intresse med en självskattad placering på en vänster-högerskala, med uppgett intresse för politik. Att be människor placera sig på vänster-högerskalan samt att rakt ut fråga om man är politiskt intresserad kan ju ifrågasättas utifrån en mängd olika teoretiska och metodologiska utgångspunkter, t.ex. relevansen i en höger-vänsterskala och vad man menar sig kunna visa med detta. Det har trots allt visat sig finnas en förvånansvärt hög överensstämmelse mellan mätning av partisympatier och placering på vänster-högerskalan. I en nyligen publicerad avhandling (baserad på material från svenska valundersökningar) visar det sig också att vänster-högerdimensionen är den helt dominerande modellen som väljarna åtminstone i Sverige använder för att sortera sakfrågor (Oskarsson 1998). Vänster-höger skalan förenklar både metoden och sorterandet av det politiska tänkandet.

De arbetslösa ungdomarna i de nordiska länderna orienterar sig varken till vänster eller höger. På en femgradig skala (1) klart till vänster och (5) klart till höger är medelvärdet 2,97. Från vänster till höger placerar sig länderna på följande sätt, Sverige (2,8), Danmark (3,0), Island (3,0), Norge (3,1) samt Finland (3,2). Kvinnorna lutar något mer till vänster (2,9) jämfört med männen (3,1). Inte i något land varierar uppfattningen om vänster eller höger med ålder. Ett annat sätt att belysa skillnader mellan länderna är att urskilja dem

som anser sig vara klart och något klart till vänster respektive höger. Ungdomarna i Sverige framstår då fortfarande som mer till vänster, därefter följer ungdomarna på Island med en svag dragnings åt vänster, därefter i Finland och i Norge där man inte har någon klar dragnings åt vare sig vänster eller höger och i Danmark med en mer markerad dragnings åt höger. Männerna har större högersympatier jämfört med kvinnorna, ungdomar i arbete och i utbildning lutar mer till vänster i jämförelse med dem i åtgärd och de arbetslösa. Endast i Sverige är det möjligt att urskilja skillnader i politiska åsikter mellan sysselsättningsgrupperna där de arbetslösa lutar mer till vänster jämfört med arbetande och studerande. Mer erfarenhet av arbetslöshet⁶ innebär en svag tendens till en mittplacering på vänsterhögerskalan. Den tes som förefaller få mest stöd blir därmed att erfarenhet av arbetslöshet innebär en mindre tydlig politisk profilering.

39 procent uppger att de inte är politiskt intresserade. I Finland har högst andel (57 %) angett att de inte är intresserade av politik, följt av Norge (45 %), Island (41%), Danmark (31 %) Sverige (30 %). Kvinnorna anger i högre utsträckning än männen att de inte är politiskt intresserade, detta gäller särskilt på Island och i Norge. Det politiska intresset samvarierar med en rad sociala omständigheter. En logistisk regression⁷ visar att ju yngre man är desto lägre sannolikhet för att man också är intresserad av politik. Ju längre utbildning man själv och ens föräldrar har desto högre är sannolikheten för att man är politiskt intresserad. De arbetslösa har lägst sannolikhet för att vara intresserade av politik medan de studerande har klart högst sannolikhet för att vara politiskt intresserade. Ju mer erfarenhet av arbetslöshet desto lägre sannolikhet för att vara politiskt intresserade. Det land man tillhör ger högre sannolikhetsvärden för angivande av intresse för politik jämfört med alla de andra ingående variablerna (förutom utbildning). Det betyder således att det land man bor i har större betydelse för ungdomarnas intresse för politik jämfört med vad erfarenhet av arbetslösheten eller aktuell sysselsättning gör och detta gäller särskilt i Norge, Sverige och Danmark. De subjektiva erfarenheterna av arbetslösheten samvarierar mycket svagt med politiskt intresse. De som markerat politiskt intresse har föga överraskande samtidigt placerat sig på ytterkanterna på vänsterhögerskalan, dvs. de som inte är politiskt intresserade har placerat sig i mitten på vänsterhögerskalan. De som deltagit i fler politiska handlingar har samtidigt markerat ett högre politiskt intresse.

Sammanfattningsvis, frågan om man lutar till vänster eller höger varierar svagt med kön, land och ålder. Med fler markeringar av

arbetslöshet ökar andelen som placerar sig i mitten på vänsterhögerskalan. Sociala omständigheter samt erfarenhet av arbetslöshet och deltagande i politiska handlingar samvarierar med politiskt intresse men avgjort störst betydelse tycks landstillhörighet spela. Slutsats, arbetslöshet i kombination med sociala omständigheter och land samvarierar med politiskt intresse men svagt med orientering.

Politiska handlingsdimensioner

I den nordiska undersökningen var vi också intresserade av att kartlägga vilka politiska handlingar som ungdomarna har gjort, vilka man kan tänka sig att göra samt vilka man absolut inte kan tänka sig att göra. Tekniken har använts i internationella studier (t.ex. Eurobarometre 37.0). I undersökningen frågade vi om följande olika handlingar:

- skriva på en namninsamling,
- delta i bojkotter, köpstrejker,
- delta i lagliga demonstrationer,
- delta i vilda/olagliga strejker,
- ockupera byggnader eller fabriker,
- bära namnbricka för att visa stöd för en fråga,
- rösta i val,
- delta i möte anordnat av politiskt parti,
- delta i möte anordnat av facklig organisation,
- delta i möte anordnat av annan organisation.

Innan man kommer till frågan om vilka politiska handlingar man utför kan det vara intressant att se om det finns ett mönster i vilka politiska handlingar man utför och om detta mönster ser likadant ut för män och kvinnor respektive i de olika nordiska länderna. I detta fall tolkar jag således frågan som en skala som uttrycker grader av deltagande och inriktning i ett politiskt handlande och de dimensioner som kommer fram i analysen skall tolkas så att de visar om svaren hänger samman på något sätt. Analysen är intressant eftersom den ger möjlighet att svara på frågor av karaktären om det bakom mäns och kvinnors politiska handlande kan tänkas finnas latent (dolda) tankemönster. Det är dessa dolda tankemönster som gör att man tenderar att svara på ett sådant sätt att vissa olika politiska handlingar hänger samman i grupper. För kvinnornas del framkommer två dimensioner där åsikter om och deltagande i politiska handlingar handlar om två huvudmönster. I den ena hänger att

skriva på namnlista ihop med att delta i laglig demonstration, att bära namnbricka för att visa stöd, rösta i val, delta i möte anordnat av politiskt parti, facklig organisation samt annan organisation (samt i viss mån delta i bojkotter, köpstrejker). I den andra gruppen hänger att delta i vild strejk ihop med att delta i en ockupation av byggnader eller fabriker samt i viss mån också med att delta i bojkotter, köpstrejker samt i laglig demonstration.

För männen finner vi ett snarlikt mönster nämligen att i en grupp hänger att skriva på namnlista ihop med att delta i bojkott, köpstrejker, delta i laglig demonstration, bära namnbricka för att visa stöd, rösta i val samt delta i möte arrangerat av politiskt parti, fackförening och annan organisation. I en andra grupp hänger att delta i laglig demonstration ihop med att delta i vild strejk och ockupation samt att ockupera byggnader eller fabriker. I det senare fallet hänger svaren i viss mån också ihop med att delta i bojkotter, köpstrejker men också med motsatta åsikter om och deltagande i att rösta i val.

Slutsats, hos män och kvinnor tycks det finnas klara likheter när det gäller politiska handlingar kring å ena sidan parlamentariskt sett mer accepterade handlingar vilka också kan tolkas som mindre krävande och å andra sidan handlingar som är mindre parlamentariskt accepterade handlingar vilka kan tolkas som mer krävande.

Om motsvarande analys görs för de nordiska länderna sinsemellan finner man att deltagandet i politiska handlingar kan ordnas i grupper som på ett påtagligt sätt liknar dem för män och kvinnor. Vissa variationer finns mellan länderna. På Island, i Sverige och i Danmark finner man att deltagande i strejk hänger samman med ockupation. I Norge och Finland hänger dessa åsikter också ihop med att delta i bojkotter och lagliga demonstrationer. Att skriva på namnlista hänger i de flesta länderna samman med andra mindre krävande handlingar, som att rösta i val, delta i möten anordnade av politiskt parti, fackförening och annan organisation. Intressant är emellertid att det är enbart i Norge och Sverige där deltagande i möten anordnade av organisationer (politiska-, fackliga-, och andra organisationer) klart hänger samman med varandra. En tolkning av det resultatet skulle kunna vara ett olikartat organisationskapital i de nordiska länderna som är framsprunget ur de olika traditioner som är grundade i ett aktivt medverkande i föreningsliv, fackföreningar och politiska partier. I Danmark, Sverige och på Island finner man att krävande handlingar som vild och olaglig strejk samt att ockupera byggnader eller fabriker samtidigt hänger samman med en motsatt inställning till och deltagande i val. Kan detta indikera att det i dessa

länder utvecklats grupperingar med klart skilda och motsatta åsikter om parlamentariskt arbete? Resultat från forskning kring de nya sociala rörelsernas framväxt i de nordiska länderna visar också att det i större utsträckning är i Danmark och Sverige som man finner det slags sociala och kulturella förhållande utifrån vilket det kan utvecklas andra typer av politiska handlingar. Det finns också stöd för att högre andelar av medborgarna i Danmark och Sverige också genomfört opinionsyttringar och gräsrotsaktiviteter (Petersson 1994, Togeby 1989). Det som talar emot denna tolkning är att det på senare tid framför allt varit i Sverige och Finland där olika utom-parlamentariska grupper gjort sig gällande.

Deltagande och stöd för olika politiska handlingar

Hur stor andel av de arbetslösa ungdomarna har då deltagit i olika typer av politiska handlingar?

Tabell 4. Har du någon gång deltagit i följande politiska handlingar? Ungdomarna i den nordiska enkäten anger stöd för olika politiska handlingar. Särredovisat för män och kvinnor. Rangordnat från lägsta till högsta värde. Ju högre värde desto högre andelar som gjort en handling.

Det har jag gjort	Kvinna	Man	Samtliga
Rösta i val	86	82	84
Skriva på en namninsamling	68	56	62
Delta i bojkotter, köpstrejker	20	19	20
Bära namnbricka för att visa stöd för en fråga	22	17	20
Delta i möte anordnat av annan organisation	16	20	18
Delta i möte anordnat av fackförening	14	16	15
Delta i lagliga demonstrationer	13	12	12
Delta i möte anordnat av politiskt parti	11	12	12
Delta i vilda/olagliga strejker	1	2	2
Ockupera byggnader eller fabriker	1	2	1

Mest aktiva har ungdomarna varit när det gäller att rösta i val och skriva på namninsamling, mer än två tredjedelar av ungdomarna har deltagit i någon sådan handling. Ett förhållande som är anmärkningsvärt är att valdeltagandet är så pass högt i den studerade grup-

pen, i alla fall om vi jämför med retoriken om de arbetslösas påtagligt lägre valdeltagande jämfört med vad som gäller för ungdomar rent generellt. Valstatistiken visar att 82 %, förstagångsväljarna röstade vid valet 1994 och för samtliga väljare var valdeltagandet 87 % (Oscarsson 1998). Med hänsyn taget till att valdeltagandet stiger med ålder så ligger andelen som röstat mycket nära ett genomsnitt av befolkningen. Mellan en femtedel och en tiondel har deltagit i bojkotter, burit namnbricka för att visa stöd, deltagit i möte anordnat av en organisation eller fackförening och parti samt deltagit i en demonstration. Knappa 1 procent har deltagit i en vild strejk eller ockupation.⁸

Det allmänna resultatet är inte överraskande, i ett flertal studier visar det sig att ungdomar rangordnar sympatierna för olika politiska handlingar på liknande sätt. Det är också känt från andra undersökningar att mycket få ungdomar – eller vuxna för den delen – har deltagit i mer krävande handlingar (Carle & Sjöstrand 1993 & 1995, Eurobarometre 37.0, Togeby 1989, Svensson & Togeby 1991, Peterson m.fl. 1998). Svensson & Togeby (1991) finner i sin undersökning om gräsrotsdeltagande att bland de unga i åldern 18–28 år så har olika typer av handlingar som att skriva på namninsamling, ge ekonomiskt stöd eller delta i offentliga möten ökat mellan åren 1979 och 1988 medan aktivitet i handlingar som stödfester och aktioner i stället har minskat. De finner att 29 procent har deltagit i en demonstration och 46 procent har skrivit under en namnlista. Tendensen i deras undersökning är emellertid helt klar, ju mer krävande handling desto lägre andel deltagande. Samma övergripande tendens kan noteras i en svensk undersökning där man vid en jämförelse för åren 1987 och 1997 finner att mindre krävande, individuella och tillfälliga engagemangsformer ökat på bekostnad av de mer krävande, kollektiva och permanenta formerna (Petersson m.fl. 1998). I tabellen ovan kan vi också se att kvinnor är mer aktiva jämfört med män, förutom när det gäller att delta i möte anordnat av facklig, politisk, och annan organisation, deltagande i vild/olaglig strejk samt ockupation av byggnad eller fabrik. Också detta mönster känns igen från andra studier, kvinnor är generellt sett mer aktiva (Svensson & Togeby 1991) förutom när det gäller mer ”krävande” och våldsamma handlingar (Eurobarometre 47.2, SOU 1994:73).

Det finns få data som gör det möjligt att jämföra arbetslösa ungdomars politiska aktivitet med ungdomar rent generellt. I en undersökning riktade man sig till ett representativt urval ungdomar i Sverige och frågade om deltagande i olika typer av politiska handlingar. För de handlingar som är jämförbara (att skriva på namnin-

samling 88 %, delta i bojkotter 24 %, bära namnbricka 39 % samt ockupera byggnader 2 %) visar det sig att ungdomarna i den undersökningen i något högre utsträckning deltagit i dessa handlingar. Men om man studerar enbart de arbetslösa i åldern 20-24 år i den undersökningen så minskar andelen deltagande för vissa av handlingarna (att skriva på namninsamling 84 % och delta i bojkotter 21 %) medan den ökar för andra (bära namnbricka 41 % samt ockupera byggnader 4 %). Detta antyder att de arbetslösa kanske har ett annat politisk handlingsmönster än ungdomar rent generellt. Om man emellertid i samma undersökning genomför en dimensionsanalys visar det sig att de mer krävande politiska handlingarna samlas i en grupp medan de mindre krävande och mer parlamentariskt orienterade hamnar i en annan grupp. I det avseendet är således de latent åsikterna om olika politiska handlingar snarlika de som framkom ovan i undersökningen om de arbetslösa ungdomarna i Norden.

Jämförs deltagande i politiska handlingar mellan de olika nordiska länderna finner man ett påfallande likartat mönster. Få ungdomar oavsett land deltar i krävande handlingar och aktioner av skilda slag, 3 procent eller färre har deltagit i någon sådan handling. Man är helt enkelt aktivast i mindre resurskrävande handlingar (namninsamlingar och ekonomiskt stöd). Det som skiljer länderna är nivån, framför allt mellan kön och olika åldersgrupper, ett resultat som är känt från andra undersökningar (Eurobarometre 47.2, Togeby 1989, Petersson m.fl. 1998).

I vår undersökning finns det vissa skillnader i aktivitet mellan länderna. Generellt sett⁹ är man aktivast på Island, därefter Norge, Sverige, Danmark och sist Finland. Detta är en rangordning som är påfallande lik den som Togeby fann i sin undersökning (Togeby 1989). Den reella skillnaden mellan länderna i vår undersökning är emellertid liten, endast i Finland är man påtagligt mindre aktiv. Skillnader framträder något tydligare om man studerar de olika aktiviteterna i respektive land och försöker urskilja högsta respektive lägsta andel aktivitet mellan de nordiska länderna (se vidare Carle & Julkunen 1997). Kvinnorna är överlag något mer aktiva även om vi särskiljer olika länder. Det finns också skillnader mellan kön och vilka aktiviteter man är mest aktiv i i de olika länderna. Generellt är männen mer aktiva i organisationsaktiviteter (politiskt parti, facklig- och annan organisation), detta gäller särskilt i Norge och Sverige, samt vild strejk och ockupation.

Politiska handlingar och sysselsättning

Hur ser då det politiska handlandet ut givet olika sysselsättnings-situationer?

Tabell 5. Politiska handlingar. Har du någon gång deltagit i följande politiska handlingar. Andel som uppgett att de gjort en handling. Särredovisat för sysselsättningsituation, procent

	Arbetslös	Arbete	Åtgärd	Utbildning	Annat	Totalt
Namnlista	53	62	68	73	61	62
Bojkott	16	19	22	28	15	20
Demonstration	11	11	11	19	10	12
Vild strejk	2	2	1	2	3	2
Ockupation	1	1	2	2	3	1
Namnbricka	16	21	16	26	21	20
Delta i val	79	86	84	90	83	84
Delta i politiskt möte	9	12	10	18	12	12
Delta i fackmöte	14	18	16	12	15	15
Delta i org. möte	14	19	16	26	17	18

De grupper som arbetar, är i åtgärd respektive annat har en aktivitetsnivå som med vissa smärre variationer i stort sett ligger på samma nivå och ganska nära vad som gäller för gruppen i sin helhet. De studerande däremot har en avsevärt högre aktivitetsnivå och de arbetslösa en avsevärt lägre aktivitetsnivå jämfört med gruppen i sin helhet. Denna skillnad är systematisk mellan grupperna.

Studerar man skillnaden mellan sysselsättningsgrupperna och potentiellt handlande och avståndstagande med ett segregationsindex (tabellen redovisas inte här) finner man en övergripande tendens nämligen att de studerande med få undantag har högst potentiellt handlande (dvs. skulle kunna tänka sig göra en handling) och lägst avståndstagande för en handling, medan de arbetslösa i stället visar en högre andel avståndstagande mot att delta. De arbetslösa har också i flera fall den lägsta andelen potentiellt handlande, dvs. lägst andel som skulle kunna tänka sig att göra en politisk handling. När det gäller att rösta i val har de arbetslösa den lägsta andelen röstande men högst andel avståndstagande, de studerande högst andel röstande och lägst andel avståndstagande. Samma gäller deltagande i möte anordnat av politiskt parti.

Den bild som tonar fram är att de arbetslösa är mer passiva och avståndstagande mot politiskt deltagande jämfört med framför allt studerande. Resultaten så här långt talar således för att de som både vid urvalstillfället och sex månader senare var arbetslösa är de som mätt på det sätt som gjorts i denna undersökning är de som deltagit minst i politiska handlingar och samtidigt tar mest avstånd från att delta i politiska handlingar. Data visar också signifikanta skillnader när det gäller delaktighet i politiska handlingar och erfarenhet av arbetslöshet, dvs. hur mycket har man varit arbetslös. Detta gäller för samtliga politiska handlingar utom att delta i bojkotter/köpstrejker samt att delta i lagliga demonstrationer. För övriga handlingar är tendensen klar, ju högre antal inflöden i arbetslöshet desto lägre andel som gjort en politisk handling och desto högre andel som inte skulle kunna tänka sig att göra en handling. Det potentiella handlandet ökar med antalet markeringar i arbetslöshet när det gäller att skriva på namninsamling för att visa stöd, delta i vilda olagliga strejker, ockupera byggnader/fabriker och rösta i val. På motsvarande sätt minskar det potentiella handlandet med antalet markeringar i arbetslöshet när det gäller att delta i lagliga demonstrationer, bära namnbricka för att visa stöd, delta i möte anordnat av politiskt parti, fackförening och annan organisation. Deltagandet i vilda/olagliga strejker samt ockupera byggnader eller fabriker ökar och avståndstagande minskar med antal inflöden i arbetslöshet. Detta är samma bild som tonar fram om man studerar materialet från den svenska undersökningen som nämndes ovan. Om man urskiljer erfarenhet av arbetslöshet så tenderar acceptansen och deltagandet i mer krävande handlingar öka medan det motsatta gäller för mer parlamentariskt orienterat arbete. Men vid mer än tre års erfarenhet av arbetslöshet minskar dock deltagandet även i de mer krävande handlingarna (Ungdomsstyrelsen 1998).

Det tycks finnas en samvariation mellan politiskt handlande och utsatthet för arbetslöshet, i alla fall om vi ser till deltagande i politiska handlingar, grad av potentiellt handlande och avståndstagande från politiskt handlande. Detta gäller särskilt om vi avser mindre krävande och accepterade parlamentariska handlingar (förutom valdeltagande) och delaktighet i parlamentariskt basarbete. På motsvarande sätt tycks handlingsberedskapen öka för mer krävande politiska handlingar.

Jämför vi ungdomar i de olika sysselsättningssituationerna i de nordiska länderna med varandra så kvarstår samma övergripande bild som redovisades ovan. De studerande är något mer aktiva och de arbetslösa är något mindre aktiva än ungdomar i de övriga syssel-

sättningsgrupperna. Man kan dock notera vissa systematiska skillnader mellan länderna. Generellt sett och mätt som andelar som har gjort en handling har man inom respektive sysselsättningsgrupp och för i stort sett samtliga politiska handlingar de lägsta andelarna aktiva i Finland. Mätt på motsvarande sätt är man något mer aktiv i Sverige och på Island. I Danmark och Norge är man ungefär lika aktiv men i något mindre grad än i Sverige och på Island.

När det gäller inflöden i arbetslöshet så kan man konstatera att nedbrutet på varje land så är det generella mönstret att ju fler inflöden i arbetslöshet desto lägre andel som deltagit i en politisk handling och ju högre andelar som markerar att de aldrig skulle kunna tänka sig att göra en handling. Här finns sålunda skillnader mellan länderna som kan vara värda att analysera närmare.

Arbetslöshetens betydelse för politisk mobilisering

Om man väger samman vilket land man bor i, kön, ålder, utbildning, erfarenhet av arbetslöshet samt aktuell sysselsättning och genomför en analys över de olika politiska handlingarna kvarstår då resultaten från analyserna ovan? Detta är en central frågeställning för det skulle kunna tänkas vara så att om man tar hänsyn till inte bara ett förhållande utan flera på en gång så påverkas arbetslöshetens innebörd. Det är ju rimligt att tänka sig att ålder, erfarenhet av arbetslöshet och utbildning samspelar med varandra och påverkar utfallet. Och hur är det med land, vilken inverkan får detta på utfallet? Är det rimligt att betrakta land som en variabel och inte en speciell enhet?

Analysen (en logistisk regression för utfallet att delta respektive inte delta) ger flera intressanta indikationer. För det första förefaller det vara så att erfarenhet av arbetslöshet spelar jämförelsevis mindre roll för sannolikheten att delta i en politisk handling jämfört med de övriga variablerna. Landstillhörighet spelar den avgjort största rollen för att ha deltagit i en politisk handling (samtliga skillnader signifikanta). För i stort sett samtliga handlingar är sannolikheten betydligt lägre att man deltagit i Finland jämfört med i de övriga länderna. I Sverige är man mest aktiv när det gäller namninsamling, bojkott och laglig demonstration, på Island i vild strejk och ockupation, i Norge i att bära namnbricka, delta i politiskt möte och möte med annan organisation. I Danmark är man aktivast i att rösta i val (i stort sett samma odds i Norge) samt att delta i fackligt möte.

Kvinnor är mer aktiva jämfört med männen när det gäller namninsamling, namnbricka och rösta i val medan männen är mer aktiva i att delta i vild strejk, ockupation, politiskt och fackligt möte samt möte i annan organisation. Ju äldre man är desto mer aktiv är man också i politiska handlingar, förutom vild strejk, ockupation och bära namnbricka. När det gäller utbildning är det övergripande mönstret att ju högre utbildning desto mer politiskt aktiv (jämförelsekategori de som saknar fullständig grundskola). De med 3-årigt gymnasium och högskola är överlag mer politiskt aktiva, förutom i vild strejk och fackligt möte.

Även om mönstret inte är fullständigt entydigt så innebär erfarenhet av arbetslöshet högre sannolikhet för att ha deltagit i vissa politiska handlingar. Man kan således se att, i jämförelse med referenskategori som har enbart 3 månaders erfarenhet av arbetslöshet (enligt urvalskriteriet) så är sannolikheten högre för att de med längre arbetslöshetserfarenhet är mer aktiva i bojkotter, lagliga demonstrationer, vilda strejker, bära namnbricka (ej de med längst erfarenhet av arbetslöshet) och delta i fackligt möte (ej de med längst erfarenhet av arbetslöshet). De med längre erfarenhet av arbetslöshet är mindre aktiva i att rösta i val. Detta antyder att tid i arbetslöshet faktiskt tycks sammanhånga med mer aktivitet i de politiska handlingar som är mer aktionsinriktade och mindre av aktivitet i de handlingar som ingår i det mer krävande och långsiktigt planerande parlamentariska och representativa systemet.

Till sist, om vi ser till sysselsättningssituationen och sätter de som var arbetslösa vid både urvalstillfället och mättillfället som referenskategori, så finner vi att de arbetslösa generellt sett är mindre aktiva än övriga grupper och de aktivaste är de som är i utbildning. Vi ser också en tendens till att de som är i arbete och utbildning är mer aktiva i handlingar som håller sig inom det parlamentariska området, medan de med annat som sysselsättning är mer aktiva inom de mer utomparlamentariska handlingarna.

Frågan är då hur det förhåller sig med avståndstagande mot att delta i politiska handlingar? Man skulle ju faktiskt kunna tänka sig att deltagande och avståndstagande handlar om olika typer av ställningstagande och att de arbetslösa snarare utmärker sig som avståndstagande. Studerar vi skillanderna mellan länderna ser vi återigen ett par intressanta förhållanden. I Danmark har man högst sannolikhet för att ta avstånd från namninsamling, bojkott, laglig demonstration, vild strejk samt att bära namnbricka. På Island tar man i högre utsträckning avstånd från att rösta i val, delta i politiskt och fackligt möte samt och möte med annan organisation. I Sverige tar

man i minst utsträckning avstånd från att delta i namninsamling, bojkott, laglig demonstration och i Norge när det gäller namnbricka, rösta i val, delta i politiskt och fackligt möte samt möte med annan organisation. Männerna är generellt sett mer avståndstagande från politisk delaktighet jämfört med kvinnorna, förutom att delta i vild strejk och ockupation. Äldre tar i mindre utsträckning avstånd från bojkotter, delta i möten med en politisk eller facklig organisation. Vi finner en mycket stark samvariation mellan avståndstagande från politisk aktivitet och utbildning, ju högre utbildning desto lägre odds för att ta avstånd från en politisk handling förutom när det gäller vild strejk och ockupation.

Avståndstagande från politisk aktivitet förefaller ha ganska lite att göra med erfarenhet av arbetslöshet, arbetslösheterfarenhet samvarierar med avståndstagande från att bära namnbricka, delta i politiskt möte och fackligt möte. Erfarenhet av arbetslöshet förefaller annars i första hand innebära ett mindre avståndstagande från att delta i övriga politiska handlingar, men samvariationen med arbetslösheterfarenhet är svag.

Sysselsättning samvarierar däremot mer med avståndstagande, de arbetslösa (referenskategori) har i samtliga fall förutom att delta i vild strejk och ockupation, en högre sannolikhet för avståndstagande, dvs. i jämförelse med andra sysselsättningsgrupper tar de arbetslösa i högre utsträckning avstånd från samtliga politiska aktiviteter förutom vild strejk och ockupation.

Med få undantag kvarstår således bilden när det gäller avståndstagande från den som gäller för deltagande, dvs. de högsta oddsen för att ta avstånd från en politisk handling utfaller för land.

Några slutsatser

Så vad har vi då fått veta, vad har betydelse för om arbetslösa ungdomar deltar i eller tar avstånd från att delta i politisk aktivitet. I punktform och grovt sammanfattat finner man då följande:

- vilken nordiskt land man bor i har stor betydelse för ens politiska deltagande som arbetslös,
- kvinnor är mer aktiva i namninsamling, namnbricka och rösta i val medan männen är mer aktiva i vild strejk, ockupation, politiskt och fackligt möte samt möte i annan organisation,
- äldre är mer aktiva än yngre,

- de med längre utbildning är mer aktiva än de med kort utbildning, förutom i vild strejk och fackligt möte,
- generellt sett är de arbetslösa (vid urvalstillfället och vid mättillfället) mindre aktiva och de i utbildning är mer aktiva,
- med längre arbetslösheterfarenhet följer mer aktivitet i bojkotter, lagliga demonstrationer, vilda strejker, bära namnbricka (ej de med längst erfarenhet av arbetslöshet) och delta i fackligt möte (ej de med längst erfarenhet av arbetslöshet) och de med längre erfarenhet av arbetslöshet röstar i mindre utsträckning,
- land har stor betydelse när det gäller avståndstagande men i övrigt kvarstår den övergripande bilden från ovan,
- i jämförelse med andra sysselsättningsgrupper tar de arbetslösa i högre utsträckning avstånd från samtliga politiska aktiviteter förutom vild strejk och ockupation,
- arbetslösheterfarenhet samvarierar med avståndstagande från att bära namnbricka, delta i politiskt möte och fackligt möte men samvariationen mellan arbetslösheterfarenhet och avståndstagande är om än systematisk så svag.

Det som framstår som mycket intressant är den likhet i åsiktsstrukturer som finns inom den undersökta gruppen, det gäller såväl när vi jämför länder, kön och sysselsättning. Vi finner heller inga klara belegg för att arbetslösa har en klart annorlunda syn på ett framtida samhälle i sig eller företräder någon extrem kombination av olika synsätt på ett framtida samhälle. Emellertid finner vi indikationer för att de som i undersökningsmaterialet var arbetslösa både vid urvals- och mättillfället inte är lika positiva till ett framtida samhälle som präglas av teknik, marknadsekonomi och privatisering samt lika rättigheter för invandrare och infödda, i stället är man något mer positiv till ett samhället som präglas av jämlikhet.

De arbetslösa är i jämförelse med de som gått till studier eller arbete i något mindre utsträckning intresserade av politik. Med erfarenhet av arbetslöshet följer också en högre sannolikhet för att inte vara intresserad av politik. Men land är den variabel som förutom utbildning ger den högsta sannolikheten för att man också sagt att man är intresserad av politik och detta gäller särskilt i Norge, Sverige och Danmark. De arbetslösa är inte lika klart orienterade till vänster eller höger på den politiska skalan i jämförelse med de som i urvalsgruppen hade gått vidare till studier eller arbete. Ju mer erfa-

renhet av arbetslöshet desto starkare tendens till att man placerar sig på mitten på vänster-högerskalan. Resultaten stöder därmed tesen om arbetslöshet som en slags situation där man inte tar ställning, en slags likgiltighet eller liknöjdhet.

Det politiska handlandet bland arbetslösa måste förstås såväl utifrån generella sociala och kulturella förhållanden som utifrån sådant som har att göra med olika livssituationer på individ- och gruppnivå där arbetslösheten är en faktor bland andra. Ett huvudresultat är att vara ung och arbetslös i respektive nordiskt land inte betyder samma sak. Det land man bor i, som sannolikhet betraktat, har den generellt sett största betydelsen för om och hur man deltar i olika politiska handlingar förutom när det gäller att skriva på namninsamling och rösta i val där utbildningsnivå har en förhållandevis större betydelse. I jämförelse med landstillhörighet spelar med få undantag både arbetslösheterfarenhet (gäller ej delta i laglig demonstration, vild strejk samt fackligt möte) och sysselsättning mindre roll för sannolikheten att ha deltagit i en politisk handling. Man kan emellertid inte bortse från förhållandet att erfarenhet av arbetslöshet sammanhänger med högre sannolikhet för att ha deltagit i en mer expressiv politisk handling och lägre sannolikhet för att ha deltagit i mer parlamentariskt orienterade politiska handlingar. Skillnaderna är inte stora men de finns där och är systematiska. Vid en analys av avståndstagande framgår på motsvarande sätt att de arbetslösa i högre utsträckning tar avstånd från att delta i politiska aktiviteter förutom mer expressiva och krävande handlingar. Dock förefaller det även här vara så att arbetslösheterfarenheten, även om den spelar en betydelse, inte har den stora betydelse man kanske föreställer sig. Snarare verkar det vara så att det är arbetslöshetssituationen i jämförelsevis med andra sysselsättningssituationer som spelar roll. Kanske vi här mer utförligt skall studera selektionsmekanismerna och vad det betyder att vara arbetslös i de olika länderna.

När det gäller politiskt aktivitet verkar det således vara så att arbetslösheten mer sammanhänger med frågan om och hur man deltar än ett avståndstagande. En annan slutsats man kan dra är att det förefaller vara så att arbetslöshet i högre utsträckning sammanhänger med aktiviteter än med attityder och åsikter. Kanske vi här har en illustration till varför det är så motstridiga resultat när det gäller arbetslöshetens samverkan med politisk aktivitet, vi måste i högre utsträckning förstå det i ett nationellt såväl som ett lokalt kontext, och särskilja mellan åsikter, attityder och handlingar. Data visar att intressen för och åsikter om samhällsfrågor och politik formas av olika

sociala och kulturella omständigheter där arbetslösheten bara är en faktor bland andra. Likheterna när det gäller åsiktsdimensionerna menar jag avslöjar detta. Skillnaderna i handlande avslöjar emellertid betydelsen av att förstå vilka omständigheter som formar förmågan och möjligheten att omsätta åsikter till handlande, och vilka handlingar som tillgrips. Här finner man vissa oroande tendenser som det finns all anledning att vara mycket vaksam över hur dessa utvecklas.

Noter

¹ Kriteriet för att komma med i undersökningen var att ungdomarna (18–24 år) hade haft minst tre månaders sammanhängande arbetslöshet under det första halvåret 1995. Sex månader senare, dvs. under vintern 1995/1996, sändes en enkät till ett obundet slumpmässigt urval ur denna målgrupp (olika stort urval i respektive land).

² Carle & Julkunen (1997): Arbetslöshetens villkor – om ungdomar, arbetslöshet och marginalisering i 90-talets Norden. Tema nord. Fritzes. Stockholm.

³ Undersökningen har genomförts som en enkätundersökning i de fem nordiska länderna. Den nordiska undersökningen har i huvudsak finansierats av Nordiska ministerrådet samt med bistånd av nationella finansiärer. Undersökningen har med hjälp av EU-anslag nu utvidgats i två steg. I ett första steg med data från Irland och Skottland (datainsamling klar). I ett andra steg med data från Frankrike, Spanien, Italien och Tyskland (datainsamling påbörjas under våren 1999). För vidare information om undersökningen och dess teoretiska referensram se Carle & Julkunen (1997) samt Julkunen & Carle (1998).

⁴ En sökning i Mediearkivet visar att antalet artiklar som behandlar veganer, militanta veganer, ungdomar och veganism ökade fram till 1997 för att minska något under 1998. Hur detta skall tolkas är dock en öppen fråga. Det kan ju tänkas vara så att massmedia faktiskt är mer försiktig i sin rapportering för att därigenom inte ge dessa grupper ännu mer av den ”gratis” publicitet som de ju eftersträvar och faktiskt uppnår med sina aktioner. Att man eftersträvar publicitet med sina aktioner är emellertid ett förhållande som en del av de grupper som ägnar sig åt aktioner märkligt nog kategoriskt tillbakavisar, trots att man samtidigt sänder ut pressmeddelanden och talar om var och när man skall genomföra en aktion.

⁵ Samtliga ungdomar var vid urvalstillfället arbetslösa och skulle ha haft minst tre månaders sammanhängande arbetslöshet det första halvåret 1995. Men vid mätstillfället ett halvår senare kunde ungdomarna ha erhållit någon annan sysselsättning, vilket har kodats i fem huvudgrupper, fortfarande arbetslös, i arbete, åtgärd, studier eller annat (barnledig, sjukskriven, värnplikt m.m.). För vidare information om undersökning se t.ex. Carle & Julkunen (1997) (red.): Arbetslöshetens villkor eller Julkunen & Carle (1998) (red.): Youth unemployment i Scandinavia.

⁶ Ett summationsindex över markerade halvårs erfarenheter av arbetslöshet under perioden 1990–1995.

⁷ En multivariatanalys som tar samtidig hänsyn till ett antal ingående variabler och sammanväger effekterna av dessa variablerna i förhållande till ett visst på förhand bestämt utfall, t.ex. om man är intresserad av politik eller inte. Utfallets sannolikhet mäts som oddsandelar, sannolikheten för att en viss egenskap, om den vägs samman med ett antal andra egenskaper, innebär att man samtidigt också angett att man är intresserad av politik. Tekniken lämpar sig bäst för noll-ett kodade utfallsvariabler, mindre bra för variabler som är kodade som skalor, t.ex. frågan om gillande/ogillande av en viss samhällstyp.

⁸ Dessa svar har angetts av 48 kvinnor och 84 män respektive 33 kvinnor och 58 män. De resultat som rör politiska handlingar har som synes ett mycket ojämnt svarsmönster. Analysen av denna typ av data måste därmed ske med viss försiktighet. Av detta skäl har vissa resultat inte särredovisats för både land och kön.

⁹ Mätt som medelvärdeskilnader utifrån ett additivt index över genomförda handlingar 1 = deltagande i en handling och 10 = deltagande i alla handlingar.

Referenser

- Alvaro, J- L. & Marsh, C. (1993) "Cultural Mediation of Political Responses to Unemployment: A Comparison of Spain and The UK", i *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 13 No. ¾ 1993
- Banks, M. & Ullah, P. (1987) "Political attitudes and Voting among Unemployed Youth", i *Journal of Adolescence*, 1987, 10, 2, June, 201–216
- Björger, T. (1997) *Racist and right-wing Violence in Scandinavia*. Tano Aschehoug. Oslo
- Bynner, J. & Ashford S. (1994) "Politics and participation – Some antecedents of young peoples attitudes to the political-system and political activity", i *European Journal of Social Psychology*, Vol. 24, nr 2 1994, s. 223–236
- Carle, J. & Schale, C. (1982) *Ungdomsarbetslöshet – Problem, åtgärder och konsekvenser*. Utbildningsproduktion AB/Socialstyrelsen. Stockholm
- Carle, J. (1991) "Husockupationer, sociala rörelser och massmedia", i *Sociologisk forskning*, nr 3 1991
- Carle, J. & Sjöstrand, P. (1993) *Ung och Grön*. Ungdomsstyrelsen. Stockholm
- Carle, J & Sjöstrand, P (1995) *Från diskotek till hypotek. Om ungdomars konsumtion och ekonomi*. Ungdomsstyrelsen. Stockholm
- Carle, J. & Julkunen, I. (red.) (1997) *Arbetslöshetens villkor — om ungdomar, arbetslöshet och marginalisering i 90-talets Norden*. Nord. Köpenhamn
- Clark, A. (1985) "The Effects of Unemployment on Political Attitudes", i *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 1985, 21, 1, March, 100–108
- Crook, S., Pakulski, J. & Waters, M. (1992) *Postmodernization. Change in advanced society*. Sage publications. London
- Dalhouse, M. & Frideres, J.S. (1996) "Intergenerational congruency – The role of the family in political attitudes of youth", i *Journal of Family Issues*, Vol. 0017, nr 2 1996, 227–248
- Dancis, B. (1978) "Safety Pins and Class Struggle: Punk Rock and the Left", i *Socialist Review*, 8, 3 1978, s. 58–83

- Decker, J-L. (1993) "The State of the Rap: Time and Place in Hip Hop Nationalism", i *Social Text*, 34, 1993, s. 53–84
- De-Witte, H. (1992) "Unemployment, Political Attitudes and Voting Behaviour", i *Politics and the Individual*, 1992, 2, 1, 29–41
- Eurobarometre 37.0 (1992) *Europeans and the Environment*. Europeans Commission. INRA
- Eurobarometre 47.2 (1997) *Young Europeans*. Europeans Commission. INRA
- Elterman, H. (1988) "The Politics of Music and the Protest Song: A case study of Antiwar Songs of the 1960s", i *Sociological Viewpoints*, 1988, 4, 1 s. 63–81
- Eyerman, R. & Jamison, A. (1995) "Social Movements and Cultural Transformation: Popular Music in the 1960s", i *Media, Culture & Society*, 1995, 17, 3, 449–468
- Eyerman, R. & Jamison, A. (1998) *Music and social movements. Mobilizing traditions an the twentieth century*. Cambridge university press. Cambridge
- France, A. (1996) "Youth and Citizenship in the 1990s", i *Youth and Policy*, 1996, 53, 28–43
- Franklin, M., Mackie, T. & Valen, H. et al. (1992) *Electoral change. Responses to evolving social and attitudinal structures in Western Countries*. Cambridge University Press. Cambridge
- Furlong, A. & Cartmel, F. (1997) *Young people and social change*. Open university press. Buckingham
- Gilljam, M. & Holmberg, S. (1995) *Väljarnas val*. Nordstedts. Stockholm
- Griffin, C. (1992) *Representations of Youth. The study of youth and adolescence in Britain and America*. Polity Press. Cambridge
- Halvorssen, K., Bakken, O. & Fugeli, P. (1986) *Arbeidslös i velferdsstaten – helse og velferdsfølger av å vere uten lønnet arbeid*. Universitetsforlag. Oslo
- Holmberg, S. & Gilljam, M. (1987) *Väljare och val i Sverige*. Bonniers. Stockholm
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P. & Zeizel, H. (1972) *The Sociography of an unemployed community*. Tavistock Publications. London
- Jones, G. & Wallace, C. (1992) *Youth, Family and Citizenship*. Open University Press. Buckingham

- Julkunen, I. & Carle, J. (eds.) (1998) *Youth unemployment in Scandinavia*. Tema Nord. Köpenhamn
- Lodenius, A-L. & Wikström, P. (1997) *Vit makt och blågula drömmar. Rasism och nazism i dagens Sverige*. Natur och Kultur. Stockholm
- Lusane, C. (1993) "Rhapsodic Aspirations: Rap, race and Power Politics", i *Black-Scholar*, 23, 2 1993, s. 37–51
- Olsén, P. (1985) *Arbetslöshedens socialpsykologi*. Dansk Psykologisk förlag. Köbenhavn
- Oscarsson, H. (1998) *Den svenska partirymden. Väljarnas uppfattning om konfliktstrukturer i partisystemet 1956–1996*. Statsvetenskapliga institutionen. Göteborg
- Ovesen, E. (1978) *Arbetslöshetens psykiska följdverkningar*. Raben & Sjögren. Stockholm
- Petersson, O., Westholm, A. & Blomberg G. (1989) *Medborgarnas makt*. Carlssons. Stockholm
- Petersson, O., Hermanson, J., Micheletti, M., teorell, J. & Westholm, A. (1998) *Demokrati och medborgarskap*. SNS förlag. Stockholm
- Rantakeisu, U., Starrin, B. & Hagqvist, C. (1996) *Ungdomsarbetslöshet. Vardagsliv och samhälle*. Studentlitteratur. Lund
- SCB (1997) *Välfärd och ojämlikhet i 20-års perspektiv 1975–1995*. Rapport 91. Statistiska centralbyrån. Stockholm
- SCB (1996) *Politiska resurser och aktiviteter 1978–1994*. Rapport 90. Statistiska centralbyrån. Stockholm
- SOU 1994:73 *Ungdomars välfärd och värderingar*. Fritzes. Stockholm
- Stapleton, K.R. (1998) "From the margins to mainstream: the political power of hip-hop", i *Media Culture & Society*, Vol. 20, nr 2 1998, 219 ff.
- Street, J. (1997) *Politics & Popular Culture*. Polity Press. Cambridge
- Svensson, P. & Tøgeby, L. (1991) *Højrebølge?* Politica. Aarhus
- Tøgeby, L. (1989) *Ens og forskellig. Gredrodsdeltagelse i Norden*. Politicia. Aarhus
- Ungdomsstyrelsen (1997) *Svensk ungdomsstatistik*. Ungdomsstyrelsen. Stockholm

Vogel, J. (1997) *Living conditions and inequality in the European Union 1997*. Eurostat Working Papers/E/1997- 3. Statistics Sweden. University of Umeå/European Commission

Kommunala ungdomsprojekt – demokratiprojekt?

Lisbeth Lundahl och Kristian Hansson

Ungdomspolitik i förändring

Om ungdomsfrågorna alltid funnits på den politiska dagordningen, bildar de under 1980- och 90-talet allt tydligare ett eget politiskt område. Det som tidigare sorterats upp som arbetsmarknads-, fritids- och kulturfrågor, som sociala och utbildningsfrågor förs nu allt oftare samman under begreppet ungdomspolitik. Ungdomspolitiken får egna politiker, expertis och handläggare. Det formuleras ungdomspolitiska program och inrättas kommunala ungdomsråd i många kommuner. Ett annat utslag av en sådan ”ny ungdomspolitik” är framväxten av en rikhaltig och svåröverskådlig flora av lokala ungdomsprojekt, som överskrider traditionella sektors-, organisations- och kommungränser, och som startas och finansieras på otaliga skilda vis. Gränsöverskridandet, pluralismen, flexibiliteten och individanpassningen är egenskaper hos projekten som omedelbart faller i ögonen på en betraktare. Dessa egenskaper lyfts också fram i de självbeskrivningar som projektansökningar, ungdomspolitiska program och andra, liknande dokument utgör.

Den ”nya” ungdomspolitiken och framväxten av ungdomsprojekt skall i första hand ses mot bakgrund av att unga människors livsvillkor i Sverige förändrats i flera väsentliga avseenden under 1990-talet – och på sätt som uppfattas som problematiska och farliga. Det gäller den rekordhöga arbetslösheten bland ungdomar, sociala problem i kölvattnet på arbetslöshet, försämrad ekonomi och tilltagande segregation. Samtidigt vänder unga människor ryggen åt de traditionella formerna för demokratiutövning. Nittioalets ungdomspolitik präglas också av att det politiska fältet förändrats. Med avreglering och målstyrning får kommunerna och de lokala aktörerna större frihet än tidigare, men också fler uppgifter och större ansvar, bl.a. för ungdomars sysselsättning.

Som vi kommer in på i det följande riktar sig en stor del av ungdomsprojekten till arbetslösa ungdomar, till de som av olika skäl hamnat i skarven mellan skola och arbete. Projekten är en ny och viktig form av social- och arbetsmarknadsåtgärd. I den offentliga statistiken redovisas de emellertid under andra namn, t.ex. ungdomspraktik, datortek, arbetslivsutveckling, kommunal utvecklingsgaranti och socialbidrag, eftersom de unga i projekt ersätts med sådana åtgärdsmedel. Men ungdomsprojekten kan även, och ofta inom ramen för samma projekt, inriktas på fritids- och kulturfrågor, integrations- och genusaspekter, eller ha demokratifrågor i förgrunden. Vår uppfattning är att de kan ses som ett slags spegel av nittiotalets ungdomspolitik.

I Sverige finns en tradition att institutionalisera frågor om demokrati och demokratifostran. Ungdom och demokrati diskuteras följaktligen ofta i bestämda sammanhang och i relation till specifika arenor. Ungdomars intresse för att organisera sig och engagera sig i samhällsfrågor och politik är ett sådant vanligt sammanhang, deras demokratiska rättig- och möjligheter som skolelever ett annat. Arbetslivs- och arbetsplatsdemokrati diskuteras mindre sammankopplat med ungdomsfrågorna. Än mindre har arbetsmarknadsåtgärderna generellt och åtgärderna för arbetslösa ungdomar behandlats i ett demokratiperspektiv.¹ Men under nittiotalet, när mycket stora andelar av den svenska befolkningen, och i synnerhet yngre människor, står utanför eller är mycket lösligt knutna till arbetsmarknaden, kan dessa sistnämnda frågor knappast betraktas som marginella.

Man kan ställa sig en rad frågor om hur nya strukturer, processer och språkbruk i nittiotalets Sverige innefattar och/eller utestänger medborgare i gemen, och ungdomar i synnerhet, i fråga om att förstå och påverka sina egna livsvillkor och delta i styret av samhället. Vi väljer här att begränsa oss till den medborgargrupp som utgörs av unga människor, som befinner sig utanför utbildning och arbete, och som blir föremål för den nya kommunala ungdomspolitik. Med utgångspunkt bl.a. annat från ett pågående forskningsprojekt, *Kommunal ungdomspolitik och ungas strategier. Mötet mellan ungdomar och nittiotalets kommunala ungdomsprojekt*, vill vi kritiskt belysa och diskutera kommuners ungdomspolitik i ett demokratiperspektiv och i synnerhet hur väl eller illa åtgärder för arbetslös ungdom låter sig förenas med demokratifostran och demokratiutövande.² Vi menar, att de speciella ekonomiska, organisatoriska och tidsmässiga villkoren för projekten och de informella ”projektläroplanerna” är centrala att granska i detta avseende.

Ungdomspolitik med nya förtecken

Ungdomspolitik har fått stå för allt ifrån organiserade försök att påverka unga människors villkor i mycket vid mening till de ännu tämligen begränsade företeelser som i klartext benämns ungdomspolitik. Med detta begrepp avser vi här organiserade försök på den politiska arenan att påverka ungdomars förhållanden, oavsett om dessa strävanden betecknas som ungdomspolitik, utbildningspolitik, kultur- och socialpolitik eller något annat.

Ungdomspolitik i backspegeln

Historiskt har ungdomar alltid betraktats som potentiella sociala problem. Institutioner och olika slags verksamheter har inrättats för att inordna de unga i de rådande norm-, regel- och värdesystemen. Då bör man genast tillägga, att ungdomspolitiken inte varit en och densamma för olika sociala klasser, för unga män och kvinnor eller för stadens och landets unga. De största farhågorna och flesta åtgärderna har sålunda alltid knutits till städernas obemedlade pojkar och unga män. En icke oväsentlig aspekt av ungdomspolitiken, i synnerhet den del som handlar om utbildning, har historiskt sett handlat om värdet om eller uppbyggnaden av den rådande sociala, geografiska och könsmässiga arbetsdelningen.³

Efter andra världskriget gick Sverige, tillsammans med resten av västvärlden, in i en stabilt expansiv period som kom att sträcka sig över nästan trettio år. Med sociala tekniker, en aktiv fördelningspolitik och med socialvetenskapens hjälp skulle det nya samhället beredas mark och kapitalismens avigsidor hållas i schack. Även om politiken aldrig omdefinierade de grundläggande klassförhållandena, skapades en betydligt höjd levnadsstandard för de flesta samhällsgrupper, inklusive de unga. I ett ungdomsperspektiv innebar ”den svenska modellen” glansår bl.a. annat att den grundläggande utbildningen byggdes ut, att sekundär och högre utbildning gjordes brett tillgängliga, att det fanns gott om arbetstillfällen och att utrymmet för individuell konsumtion ökade markant. Men också att det samhälleliga nätet för att omhänderta och tillrättaföra ”ungdom på glid” byggdes ut och blev allt mer finmaskigt. 1970-talet var något av en höjdpunkt vad avser aktiv statlig intervention och politisering av de ungas tillvaro, både som ett uttryck för välfärds-samhällets blomstring och början till dess nedgång. Ungdoms- och fritidsgårdar byggdes ut och nationella kulturprogram riktade till barn och unga inrättades, samtidigt som den tilltagande ungdoms-

arbetslösheten i slutet av 1970-talet födde en arsenal av åtgärder för uppföljning och sysselsättning av unga. Man kan som Petersson (1995) tala om ”en påtaglig mobilisering och reglering av hela ungdomens tillvaro.”

Även om det är de stora statliga reformerna och satsningarna som är de mest iögonfallande, bör det noteras att ungdomspolitik har varit en *kommunal angelägenhet* under hela 1900-talet, alltifrån det att kommunerna i 1902 års barnavårdslag fick ansvar för ”sedligt försummade och vanartiga barn” till 1990-talets kommunala program för ungdomar. Under de två senaste decennierna, och i synnerhet på 1990-talet, har grundläggande ekonomiska, politiska och ideologiska förskjutningar förändrat den spelplan som kommunerna har att verka på, de aktörer som är berörda, de verksamheter som man engageras i, och hur dessa verksamheter bedrivs. Förändringarna får fullt genomslag i den kommunala politiken som rör de unga.

Kommunernas förändrade ansvar och uppgifter

Ungdomspolitikerna på lokal nivå har traditionellt varit sammansatt av olika delar, som haft olika hög grad av central styrning och uniformitet. Medan utbildningsfrågorna och vissa av de sociala frågorna har haft stora inslag av reglering uppifrån, har kultur- och fritidsfrågorna till stor del varit kommunernas ensak att hantera. Ungdomarna har, fram till slutet av 1970-talet, oftast bara i ringa grad omfattats av den selektiva arbetsmarknadspolitikerna.

Under 1980- och 90-talen förändras ansvars- och rollfördelningen mellan stat och kommuner radikalt genom en serie beslut som tas både av socialdemokratiska och borgerliga regeringar. Statens ekonomi- och regelstyrning ersätts av styrning genom mål, utvärdering och resultatkontroll och kvasimarknader och konkurrens introduceras inom den kommunala verksamheten. Förändringen syns tydligast på utbildningsområdet, eftersom detta tidigare har varit extremt detaljreglerat vad avser finansiering, organisation och daglig verksamhet. I slutet av 1980- och början av 90-talet togs flera beslut om ökad lokal frihet att nå de nationella utbildningsmålen, och ”kommunaliseringen” av skolpersonalen genomfördes. De så kallade valfrihetspropositionerna på skolans område under den borgerliga regeringsperioden 1991-94 betydde bl.a. att skolpeng infördes och möjligheterna att välja skola inom och utanför det kommunala utbildningsväsendet kraftigt utökades.⁴ Förändringarna inom skolområdet ska dock bara ses som ett exempel på

en mer generell utveckling. Inte minst innebar beslutet 1992/93 att utbetala statsbidragen till kommunerna som en klumpsumma pengar och att slopa de specialdestinerade bidragen en generell och betydelsefull avreglering över alla kommunala verksamhetsområden. Med den nya kommunallagen från 1992 avskaffades nämndobligatoriet, och kommunerna fick organisera sitt arbete i betydligt friare former än tidigare. Så långt kan man tala om ökade friheter för kommunerna att använda sina resurser på de sätt man finner lämpligast – och i förhållande till de nationellt definierade målen och uppgifterna.

Kommunerna ålades att hantera den snabbt växande ungdomsarbetslösheten, som nådde sin kulmen under första hälften av nittio-talet, men som fortsatte att ligga på en mycket hög nivå även där-efter. Kommunernas kostnader för socialbidrag till unga människor rakade i höjden. Den ökande arbets- och medellösheten bland de unga under nittio-talet medförde att de selektiva, individinriktade åtgärderna fick mycket större utrymme i kommunernas ungdoms-politik än tidigare, t.ex. i form av sysselsättningsåtgärder, socialbi-drag och individuella handlingsprogram.

Kommunernas försämrade ekonomi har tveklöst utgjort en starkt begränsande och styrande faktor för den förda ungdomspolitiken. Barn och ungdomar är de som dragit det kortaste strået i konkur-rensen om den gemensamma och krympande kommunala penning-påsen, när kommunerna lämnats stor frihet att själva prioritera mellan sina verksamheter.⁵ Man kan också se en tendens att kom-munerna i stigande grad försöker delfinansiera sin verksamhet, inte minst ungdoms-åtgärderna, med externa medel.

I möjligaste mån försöker vi hitta externa finansiärer. Vi har skral eko-nomi.(---) Kan vi få externt stöd går våra egna kostnader ner med 8 000–9 000 kronor (per individ och månad, vår anm). Så det är väldigt enkelt för oss att skriva på de här ansökningarna (kommunal ungdoms-handläggare, större stad)⁶.

Inträdet i EU är här en del av bilden. EU är en viktig finansiär av åtgärder för arbetslösa ungdomar, och ställer också speciella krav på hur dessa åtgärder ska utformas för att erhålla stöd.⁷

En konsekvens av den ovan beskrivna utvecklingen är, att kom-munal ungdomspolitik i dag är mycket mer mångskiftande, svår-överskådlig och svåranalyserad än för bara tio–femton år sedan. Den lokala friheten att forma verksamheter, den snabba omsättningen av centralt erbjudna arbetsmarknadsåtgärder (se det följande), ökningen av selektiva och individuellt utformade insatser samt

beroendet av externa medel, som ofta kräver att man åtminstone på pappret ”tänkt nytt”, bidrar alla till detta.

Till arbetsmarknadens förfogande

Ung och flexibel

Under 1980- och 90-talen genomgår svensk ekonomi och arbetsmarknad stora svängningar och snabba förändringar. Kraven på att arbetskraften skall vara flexibelt tillgänglig och användbar ökar markant. Flexibilitetstänkandet tillämpas tydligast på den unga arbetskraften. 1990-talets gymnasiereform kan ses som ett försök att öka *den funktionella flexibiliteten*; alla gymnasieprogram ska ge en bred kompetens i de basala ämnena, och därigenom göra unga människor brett användbara på arbetsmarknaden. Upprepade krav på en ökad *löneflexibilitet* i form av lägre ungdomslöner förs fram, både från politiskt och arbetsgivarhåll. Flexibiliteten avser slutligen *arbetskraftens omfattning*, och i synnerhet ungdomarna får fungera som en buffert på arbetsmarknaden.⁸ Även om ungdomsåtgärderna inte har till syfte att svara mot krav på elasticitet i tillgången på arbetskraft, måste deras verkningssätt beskrivas i sådana termer.⁹ Man kan på goda grunder anta, att unga människor som hållits aktiverade i olika åtgärder är både psykiskt och fysiskt bättre rustade att gå ut och ta ett jobb när detta erbjuds, än de som varit långtidsarbetslösa utan att delta i någon åtgärd. Att ha en lättillgänglig och brett användbar reservarmé av unga, relativt välutbildade arbetslösa, är emellertid förenat med uppenbara risker. Åtgärderna och projekten bör därför inte bara förhindra passivitet och apati hos arbetslösa unga; de måste utformas på ett sätt som kan motverka uppkomsten av missnöje och svärbemästrad social oro. De bör inte bara vara aktiverande, utan också utvecklande och ge utrymme för individens egna önskemål.

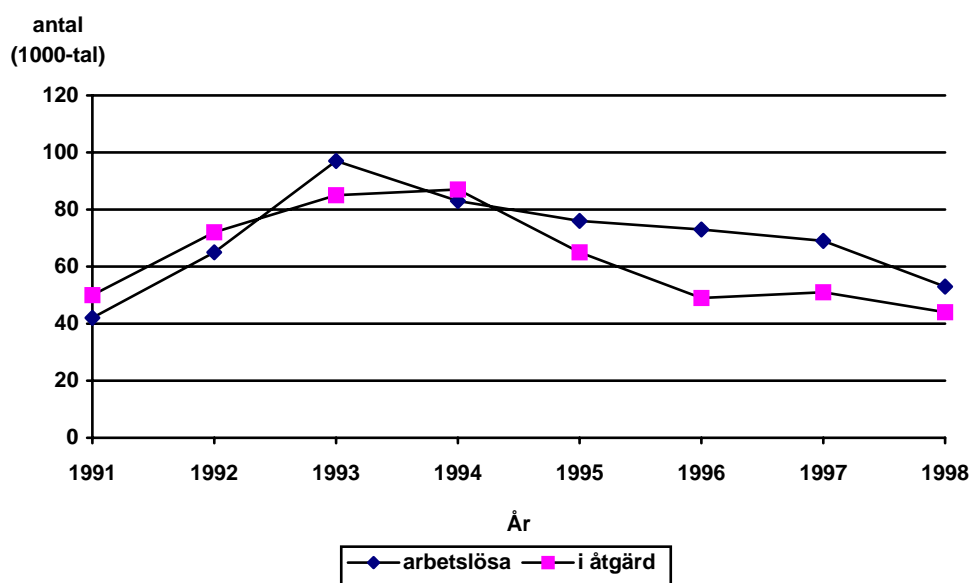
I åtgärd

Andelen unga människor på arbetsmarknaden krymper dramatiskt på 1990-talet. Dels hänger detta samman med en expansion av utbildningsväsendet. Gymnasieskolan blir med få undantag treårig tvärs över alla program och omfattar ca 98 % av alla 16–19-åringar, samtidigt som intagningen till högskoleutbildning växer. Dels minskar arbetstillfällena för unga till följd av konjunktursvängningar och bortrationalisering av arbeten som traditionellt fungerat som

ingångsjobb för yngre. Internationellt är arbetslösheten bland ungdomar vanligen högre än i den förvärvsarbetande befolkningen generellt, men i Sverige är gapet extra stort. Därför finns det skäl att anta, att också andra faktorer, främst regleringar via politiska beslut och partsöverenskommelser, kan bidra till att utestänga unga från den svenska arbetsmarknaden.¹⁰ I genomsnitt är 65 000 ungdomar i åldern 16–24 år arbetslösa årligen, och ungefär lika många, i genomsnitt 63 000 personer per år, blir föremål för någon av 90-talets arbetsmarknadspolitiska åtgärder (figur 1).¹¹

Figur 1. Arbetslösa ungdomar respektive ungdomar i åtgärder 1991–1998

Anm: arbetslöshetstalen avser ungdomar 16–24 år, medan åtgärdstalen gäller unga i åldern 18–24 år.

Källor: AMS och SCB, Arbetskraftsundersökningarna.

Socialbidragen beskriver en liknande utveckling, med en topp under åren 1992–1993, då var fjärde ung person (18–24 år) uppbar socialbidrag.

Under 1990-talet avvecklas och tillkommer arbetsmarknadspolitiska åtgärder i mycket snabb takt. Tabell 1, som bygger på AMS redovisningar till SCB:s arbetskraftsundersökningar, illustrerar

detta.¹² De materiella villkoren, t.ex. omfattning, inriktning och ersättning, varierar kraftigt mellan åtgärderna. Insatserna omsätts av olika aktörer, kombineras med och avlöser varandra. Det kan naturligtvis ses som en poäng att det finns ett rikt utbud av åtgärder att välja mellan. Samtidigt gör den stora omsättningstakten och de skiftande förutsättningarna det mycket svårt för den person som blir föremål för åtgärder att överblicka och påverka sin situation.

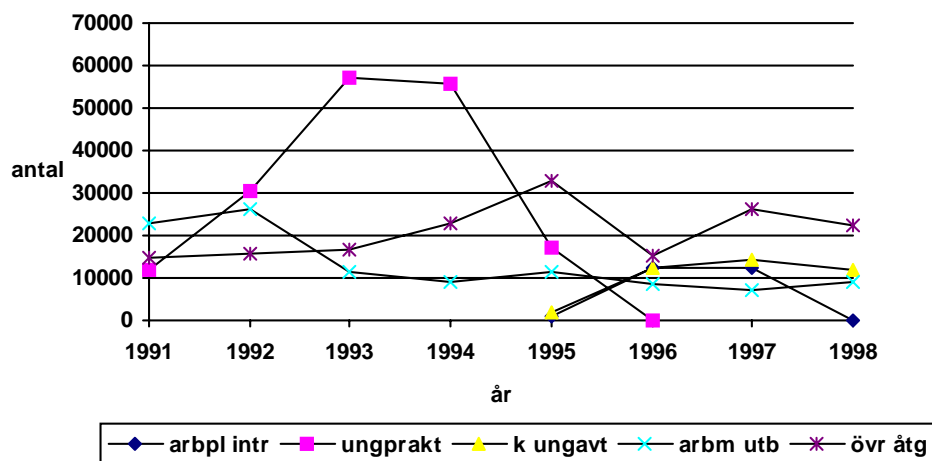
Tabell 1. Arbetsmarknadsåtgärder 1990–1998

1990	1992	1994	1996	1998
Arbetsmarkn.utb Beredskapsarbete	arbetsmarkn.utb Beredskaps- arbete	arbetsmarkn.utb Beredskaps- arbete	arbetsmarkn.utb Beredskaps- arbete	arbetsmarkn.utb beredskapsarbete
Ungdomslag/ssk Inskolningsplats Avtal inskoln.plats	ssk inskolnings- plats avtal inskoln.plats Utbildningsvik	avtal inskoln.plats utbildningsvik ungdomspraktik arbetslivsutbildn (ALU) invandrarpraktik	utbildningsvik ungdomspraktik arbetslivsutbildn (ALU) starta eget-bidrag datortek arbetsplatsintrod kommunalt ungd progr (KUP) off tillf arbete	utbildningsvik --- arbetslivsutbildn (ALU) starta eget-bidrag datortek arbetsplatsintrod kommunalt ungd progr (KUP) off till arbete resursarbete off verksamhet projektarbete (arbetslösheters) ind anställn stöd Utvecklingsgaran- ti för ungdom IT-satsning

Källa: SCB, Arbetskraftsundersökningarna.

Vilka åtgärder av de tillgängliga som främst sätts in växlar under nittioalet. När ungdomsarbetslösheten nådde sin kulmen 1992–1994, var ungdomspraktiken en klart dominerande åtgärd. 1993 befann sig mer än 57 000 ungdomar i ungdomspraktik, året därpå drygt 55 000. 1995 införde den nytillträdde socialdemokratiska regeringen en uppsättning nya åtgärder – datortek, kommunala ungdomsavtal och arbetsplatsintroduktion, och ungdomspraktiken tappade stadigt mark därefter. I dag sprids ungdomarna över ett stort antal åtgärder, varav den största enskilda insatsen är kommunala ungdomsavtal, som 1998 omfattar en fjärdedel av samtliga i åtgärd (figur 2).¹³

Figur 2. Antal ungdomar (18–24 år) i olika typer av arbetsmarknadsåtgärder 1991–98

Källa: AMS statistikenhet.

Fungerar åtgärderna som språngbrädor in mot arbetsmarknaden, eller närmast som uppehållande insatser? Forskningen tyder både på att svaret varierar beroende på vilken åtgärd som avses och vid vilken tidpunkt den sätts in. Schröder (1996) analyserar hur väl ungdomspraktiken, som ju var den helt dominerande ungdomsåtgärden under nittioalets första hälft, svarade mot syftet att ge kompletterande arbetslivserfarenhet och praktisk yrkesutbildning. Hon konstaterar, att mycket tyder på att ungdomspraktiken bara var *ett tillfälligt avbrott av arbetslöshetsperioden*.¹⁴ Åtgärden var sällan relaterad till en utvecklingsplan och den saknade instrument för att kontrollera vem som anställdes och vad han eller hon fick lära sig, vilket sannolikt ledde till ett överutbud av okvalificerade arbetsuppgifter med lågt inlärningsinnehåll. En omfattande studie av AMS (1998) tyder på att vissa av dessa problem kan kvarstå. Det var bara en femtedel av ungdomarna i kommunalt ungdomsprogram (KUP) som svarade att en handlingsplan hade gjorts upp för dem, och de yngre i undersökningen (–24 år) ansåg i lägre grad än övriga att arbetsmarknadsåtgärderna var meningsfulla och utvecklande. Där- emot var det oväntat många unga (38 %) i KUP som återfanns i arbete ett år senare, och en oväntat låg andel som var arbetslösa eller befann sig i ny åtgärd (25 %). Utfallet måste dock relateras till det

förbättrade arbetsmarknadsläget under 1997, då uppföljningen gjordes.

Att arbetslöshet starkt ökar risken för ohälsa är välbelagt, likaså att insatta åtgärder bidrar till att minska de riskerna.¹⁵ I en studie av Starrin & Jönsson (1998) av 1 249 personer i arbetsmarknadsåtgärder analyserades orsakerna till denna ökade riskbenägenhet med hjälp av en så kallad ekonomi-skammodell. Enkelt uttryckt kan man antas löpa större risk att må dåligt både om man saknar ekonomiska resurser och känner sig ”utskämd”, nedvärderad och marginaliserad – ett antagande som stöddes av undersökningsresultaten. Här kan det särskilt noteras, att hälften av de yngre personerna (–29 år) i studien hade upplevt att människor behandlade dem som mindre kunniga, och nästan 40 % att omgivningen inte brytt sig om det man sagt eller gjort.

Projekt och demokrati i kommunernas ungdomspolitik

När antalet ungdomar ”i åtgärd” växer, och i synnerhet när tillvaron för många utgörs av en serie *permanent tillfälligheter*¹⁶, det vill säga växlingar mellan olika åtgärder, öppen arbetslöshet och kortare inbrott i reguljära arbeten under flera års tid, är det rimligt och angeläget att ställa ett antal frågor om de berördas möjligheter till demokratisk insyn och påverkan också i denna samhällssektor. Få, om ens några utvärderingar och forskningsprojekt om ungdomsprojekt och andra åtgärder, inklusive vårt eget, har haft detta som sitt fokus. Likväl kan sådant material bidra till att belysa frågor som de följande:

- Vilken makt har ungdomar att påverka tillkomsten av, utformningen och inriktningen på ungdomsprojekt? (projektens ”intern- eller arbetsplatsdemokrati”).
- Vilka förutsättningar ger ungdomsprojekten deltagarna att påverka sin egen närmiljö och egna livsvillkor? (”när demokratisk aspekt”).
- Vilka förutsättningar ger ungdomsprojekten deltagarna att, på kortare och längre sikt, delta i beslutsfattande och samhällsdebatt? (”samhälls demokratisk aspekt”).

Vi vill också väcka frågor som handlar om *projektverksamhetens ideologiska kontext*, och om de budskap om styrning kontra icke-

styrning, individ kontra kollektiv, föränderlighet kontra stabilitet (eller tröghet) som en sådan verksamhet kan ge.

Från Ale till Övertorneå

Flera större satsningar på ungdomsprojekt har beskrivits och analyserats under 1990-talet. Hit hör rapporteringen från Civildepartementets projekt för lokal utveckling genom samverkan (Plus), som rörde "utsatta ungdomar", speciellt i miljonprogrammets bostadsområden (Ds 1995:54), Ungdomsstyrelsens granskning och analys av lokala projekt för arbetslösa ungdomar (Ungdomsstyrelsen 1997a) och Gaunts m.fl. (1998) utvärdering av sektorsövergripande projekt för barn och ungdom i Stockholm. Sådana analyser ger viktiga bidrag till förståelsen av 90-talets projektverksamhet för unga, och ligger också till grund för vår diskussion i det följande. Inom ramen för forskningsprojektet *Kommunal ungdomspolitik och ungas strategier. Mötet mellan ungdomar och nittiotalets kommunala ungdomsprojekt* gjorde vi under 1997 ett försök till en rikstäckande kartläggning av kommunala ungdomsprojekt under perioden 1992–96.¹⁷ Vi ville få en mycket översiktlig "projektkarta", som indikerade projektverksamhetens utbredning i olika kommuner och regioner, och vilka typer av projekt som förekom, när man också inbegrep alla de projekt som inte var insatta i stora program. Kartan skulle hjälpa oss formulera hypoteser för kommande fördjupningsstudier. Som framgår av det följande, lyckades vi inte få en heltäckande karta, men väl en del riktmärken för att ta sig fram i projektterrängen.

Vi bad kommunerna speciellt redovisa projekt som var gränsöverskridande och inriktade på att ge ungdomar framtidsberedskap genom att utveckla kreativitet, företagsamhet och kommunikationsförmåga. Projekten skulle inte ingå i de reguljära utbildnings- och sysselsättningsåtgärderna. Detta innebar t.ex. att projektverksamhet inom ramen för gymnasieskolans individuella program inte inkluderades, ej heller renodlad praktik eller lärlingsutbildning. 223 kommuner eller 77 % av samtliga besvarade enkäten. De beskrev sammanlagt 618 ungdomsprojekt, varav projekt från Stockholm utgjorde en sjättedel (16%).¹⁸ Med stor visshet utgjorde de redovisade projekten bara en mindre del av dem som faktiskt pågick ute i kommunerna vid denna tid, även om man tar hänsyn till vår avgränsning.¹⁹ Trots avsevärda ansträngningar var det mycket svårt att täcka helheten, eftersom ett otal aktörer och instanser är involverade i ungdomsprojekten, och det mera sällan finns en samlad överblick, kontroll och utvärdering av dessa inom kommunen. Vi menar dock

att de 618 projekten sammantagna kan ge en översiktlig bild, en första "karta" av nittiotalets ungdomsprojektverksamhet.²⁰ Som framgår av tabell 2, syftade ca två tredjedelar (65 %) av projekten *till social fostran och integration*. Det var projekt som avsåg att hålla de unga sysselsatta, att förebygga social utslagning och kriminalitet, befrämja kulturell uttrycksförmåga och etnisk integration samt att öka de ungas inflytande i samhället. En femtedel (21 %) hade som primärt syfte att *underlätta övergången till arbetsmarknad eller utbildning*. I båda dessa huvudkategorier var arbetslösa ungdomar den klart dominerande målgruppen.

30 % av kommunerna bifogade projektplaner, informationsmaterial och utvärderingsrapporter till sina enkätsvar. Vi grundar oss främst på detta fylligare material när vi diskuterar projektens mål, innehåll och arbetsformer.

Tabell 2. Redovisade ungdomsprojekt 1992–96: antal och huvudsaklig inriktning (N= 618)

Kategori	Antal projekt	Andel (%)
Ekonomi och arbetsmarknad	131	21
Underlätta inträdet på arbetsmarkn	74	12
Fostran till företagsamhet, nya jobb	35	5
Motivera för forts studier	18	3
Behålla de unga i kommunen	4	1
Social fostran och integration	399	65
Meningsfull vardag och fritid (inkl kultur & mediaprojekt)	128	21
Förhindra social utslagning, brottsförebyggande åtg	95	15
Stärka självförtroende och identitet	41	7
Demokrati/inflytande	49	8
Integration, förståelse över kultur-gränser	54	9
Social kontakt i nya miljöer	32	5
Övriga projekt	88	14
Projekt för skolungdomar	59	9
Oklara	29	5
Summa	618	100

Den ”projektkarta” som trädde fram skilde sig från den vi förväntat oss att få. Vi hade frågat efter framtidsinriktade och gränsöverskridande projekt, men en stor del av de redovisade projekten framstod som relativt kortsiktiga; de avsåg att ge ”meningsfull sysselsättning” (begreppet meningsfull vardag/fritid/tillvaro återkommer mycket flitigt i projektbeskrivningarna) för dagen snarare än att förbereda för övergången till arbete eller utbildning, eller ge en framtidsberedskap på annat sätt. Kortsiktigheten accentuerades av att åtskilliga sådana sysselsättningsprojekt, trots ambitiösa målformuleringar, tycktes bestå av enklare sysslor. Det som i projektplanerna beskrevs som kompetenshöjning och utveckling kunde i själva verket vara vass- och slyröjning, matinköp, snöskottning, osv. – med Schröders formulering, okvalificerade arbetsuppgifter med lågt inlärningsinnehåll. Det bör emellertid framhållas, att långtifrån alla projekt stämmer in på denna beskrivning. Det finns gott om satsningar som har en mer långsiktig syftning och som tycks nå långt i

enlighet med sina mål. En del av dem finns beskrivna i den tidigare nämnda utvärderingen av projekt för arbetslösa ungdomar och ”ungdomar i riskzon”.²¹ Variationerna i ungdomsprojektens ambitioner och kvalitet är med andra ord mycket stora.

En stor andel av projekten riktade sig till ungdomar ”i riskzonen”, ungdomar som bedömdes riskera bli socialt utslagna och hamna i kriminalitet, missbruk och våld. Mot bakgrund av att perioden 1992–96 präglades av en skyhög ungdomsarbetslöshet, fann vi det märkligt att endast en femtedel av projekten hade en tydlig inriktning mot att skaffa arbete eller förbereda fortsatt utbildning. Det var endast 2 % av projekten som vände sig specifikt till flickor, vilket var mindre än förväntat. Vi hade slutligen trott att vi skulle finna fler projekt med syftet att underlätta för ungdomar att stanna kvar i hembygden – en överlevnadsfråga för många av landets kommuner i dag.

Vi hade väntat oss att finna betydande skillnader i förekomst och inriktning på projekten mellan olika typer av kommuner. Stora skillnader finns förvisso, men än mer slående är likheterna. Projekten finns i stort sett i alla kommuner, och följer ett antal gemensamma teman. Språkbruket är förvånansvärt likartat, t.ex. när det gäller att beskriva marginaliserade ungdomsgrupper, ”unga i riskzon”²² eller argumentera för olika aktiveringsprojekt. Samma hotbilder återkommer ständigt. Vi ser detta som ett uttryck för att kommunerna står inför likartade strukturella förändringar och uppgifter i dag. Men vi tror också att det utvecklas ett språk i förhållande till de tillämnade anslagsgivarna; den stora merparten av projekt bygger på att externa intressenter finner projekten tillräckligt angelägna och nydanande att avsätta pengar till.

Ca 8 % av projekten hade som huvudsyfte att befrämja ungdomars demokratiska inflytande, främst genom inrättande av ungdomsråd och ungdomsparlament, och genom att skapa bättre kanaler mellan unga och beslutsfattare. Men betydligt fler, en majoritet av projekten, uttryckte en ambition att fostra eller befrämja egenskaper hos ungdomar som skulle kunna användas för att erhålla större inflytande över den egna tillvaron: ökad självkänsla, stärkt självuppfattning, förmåga att framföra sina åsikter, osv. Med en generös definition, skulle därför ett stort antal projekt kunna anses ha ett demokratibefrämjande syfte. I det första fallet handlar det om att fostra till demokrati på kollektiv grund, i det andra och långt längre fallet, att potentiellt öka den enskildes sociala kompetens och förmåga att göra sig hörd.

Ungdomspolitikens organisering och aktörer

I en pågående delstudie analyserar vi ungdomspolitikerna i 14 kommuner, på grundval av intervjuer med politiker och tjänstemän som ansvarar för ungdomsfrågorna, och en genomgång av policydokument, projektbeskrivningar och annat skriftligt material.²³ Kommunerna har valts ut från norr till söder på sådant sätt att de representerar så skilda kommuntyper som möjligt, vad avser bl.a. folkmängd, näringsstruktur, utbildningsnivå, sysselsättningsgrad och politisk majoritet. I en annan del av undersökningen följs ungdomar som befinner sig i projekt i tre av dessa kommuner över en flerårsperiod, för att förstå hur projekten passar in i ungdomarnas egna liv och strategier, och hur dessa strategier utvecklas och förändras. Vi vill också analysera de otraditionella inlärningsmiljöer som projekten kan antas rymma. Annorlunda uttryckt vill vi studera och analysera hur mötet mellan ungdomarna och ungdomspolitikerna, förkroppsligad i ungdomsprojekten, gestaltar sig.²⁴

Enkätstudien och våra intervjuer visar, att ansvaret för ungdomsfrågorna i kommunen ibland är förlagt till ett sektorsövergripande, politiskt tillsatt ungdomsorgan, ibland till stadsdelsnämnder eller facknämnder. Det kan vila mer eller mindre tungt på politikererna eller tjänstemännen. I många kommuner saknas någon enskild instans eller person som har ett övergripande ansvar för organisering och genomförande av ungdomsverksamheten. Vilken tyngd och uppmärksamhet ungdomsfrågorna ges i den kommunala organisationen varierar. Förekomsten av kommunala ungdomspolitiska program betyder inte nödvändigtvis att ungdomsätgårderna i praktiken ingår i en mer samlad och medveten politisk strategi som märks för de enskilda ungdomarna. Få kommuner har en övergripande bild av vilka praktiska konsekvenser ungdomsätgårderna får för ungdomarna, både på kort och lång sikt.

”Projektifieringen” av ungdomsätgårderna öppnar dörrarna för en rad olika aktörer i samhället, samtidigt som kommunens ansvar blir otydligare och mindre självklart. De kanske viktigaste aktörerna är enskilda initiativtagare som är mer eller mindre lösligt kopplade till kommunen. I större kommuner är det inte ovanligt att det existerar ett stort antal projekt som sorterar under olika paraplyorganisationer och som ibland riktar sig till samma ungdomsgrupper med liknande mål och inriktning. Till detta ska läggas ett betydande antal projekt som initieras av intresseföreningar, företag m.m. där kommunen är en av finansiärerna, men där huvudmannskapet för verksamheten är oklart. Det faktum att ansvarsfördelningen för de

aktörer som driver projekten ofta är otydlig menar vi är anmärkningsvärt och indikerar att projektverksamheten i sig är problematisk ur ett demokratiperspektiv.

De kommunala aktörerna om ungdom, projekt och demokrati

Vi har bett de intervjuade kommunpolitikerna och tjänstemännen att ge sin bild av hur det är att vara ung i den egna kommunen. De får beskriva vilka ungdomsfrågor de ser som angelägna och hur man försöker tackla dessa frågor. Mot denna bakgrund behandlas ungdomsprojekten: deras inriktning, organisering och betydelse. Slutligen ställer vi frågor om de ungas möjligheter till medinflytande och insyn i kommunen, och hur man från ansvarigt håll försöker hantera sådana demokratifrågor.

Trots de stora olikheterna mellan de utvalda kommunerna, överensstämmer bedömningarna av vilka de viktigaste ungdomsfrågorna är på nittioalet på flera centrala punkter. Framför allt uttrycker man stor oro över den tilltagande maktlöshet som följer av ungas arbetslöshet och brist på en egen social och materiell plattform. Man ser ett behov av att utveckla nya sätt att nå och förstå ungdomar, att skapa arenor där ungdomar kan komma till tals.

Flertalet intervjuade beskriver en oro för en allt hårdare samhälls- och arbetsmarknadssituation, och pekar på dess implikationer för ungas makt och delaktighet. ”Vinnarna” är de som förmår ta för sig, är utåtriktade och välutbildade. De andra får det allt svårare i dagens Sverige.

Vid en lågkonjunktur så blir det ju så både när det gäller ungdomar och vuxna att dom här svaga grupperna dom hamnar längst ner. Och det är ingen som varken ser eller hör dom (ungdomshandläggare, medelstor stad).

I synnerhet i invandrartäta kommuner och kommundelar har man sett kraftiga ökningarna av andelen ungdomar som har otillräckliga svensk-kunskaper och som slutar gymnasieskolan utan fullständiga betyg.

Ska ungdomarna ha en chans måste vi göra något åt detta.
(ungdomshandläggare, storstad).

Flertalet intervjuade menar att unga människor har föga reellt inflytande i deras kommun i dag. De framhåller också att den tid är förbi då unga människor attraherades av politik i traditionella for-

mer, och att de ansvariga i kommunen därför måste söka nya kanaler och samtalsformer för att nå ungdomarna.

Så vi har svårt att nå ungdomarna. Vi försöker jobba på alla håll men jag tror att dom upplever det som att dom är delvis utanför i dag. För väldigt många utav dom mellan om man säger 15 och 25 känner sig lite utanför. Dom har inte foten inne i samhället riktigt som vi äldre har (politiker, industrikommun).

Ur ett demokratiperspektiv har vi för få ungdomar i de politiska församlingarna. (...) Vi har också lagt ner arbete på att försöka finna former för hur vi skall få ungdomarna att bli mer intresserade av vår gemensamma framtid. Där har vi inte nått fram (politiker, landsbygdskommun).

I så gott som alla de studerade kommunerna finns ungdomsråd (motsvarande) eller planer på att ett sådant ska komma igång. Man är i regel försiktigt optimistisk till ungdomsrådets möjligheter att fungera som demokratisk kraft. Men flera påpekar att det är en särskild grupp unga som känner till och engagerar sig i ungdomsråden.

Nittionio procent av ungdomarna vet inte alls. Det är ju de här ”proffsen” som vet. Där tycker jag vi har misslyckats att få en bredare bas för ungdomsrådet (ungdomshandläggare, större stad).

I några landsbygdskommuner har man framgångsrikt drivit byalagsutveckling i projektform med ungdom och demokrati som framträdande aspekter.

Samtliga de studerade kommunerna bedriver ungdomsprojekt, och nästan alla intervjuade tror att projekten kommer att ha samma eller större utbredning framgent. Man anger flera grunder för det. Det finns för det första praktiska och ekonomiska skäl: det är ont om ordinare medel och man är beroende av att söka pengar externt. Så gott som samtliga pekar på EU som en viktig anledning, eftersom man därifrån ställer krav på projekt för att bevilja medel. Projekten ger också en möjlighet att pröva nya verksamheter och metoder utan alltför stora investeringar och andra åtaganden. Ett andra motiv är att man tror att projektformen tilltalar ungdomar:

Därför är det mycket enklare att få ungdomar till att engagera sig om man kör i projekt. Ja man vet att det är en viss tid (ungdomshandläggare, landsbygdskommun).

För det tredje, och framför allt, anlägger många ett demokratiperspektiv på projekten:

...för att visa på att initiativkraft och idéer från ungdomarna ger resultat. Det är ju kanske den viktigaste delen (politiker, industrikommun).

Det handlar lite grann tycker jag om demokrati, alltså delaktighet med just projektverksamhet. Det kommer idéer ifrån enskilda människor eller grupper av människor (politiker, industrikommun).

De (ungdomsprojekten, vår anm.) är för mig jätteviktiga, därför att om vi inte jobbar med de här frågorna nu kommer vi att permanenta ett två tredjedelssamhälle. Det vill jag till varje pris undvika. Vi får inte låta människor leva sitt liv i beroendeställning, det blir inget bra samhälle (politiker, landsbygdskommun).

De är jätteviktiga – de skapar arenor där ungdomarna själva kan ta plats och vara med och bestämma. De behövs för att skapa självförtroende och självtillit, de ökar ungdomarnas möjligheter att få en omvärldsbild och de hjälper dem att ta avstånd från droger och kriminalitet (politiker, förortskommun).

Vi ser den starkaste tendensen att framhäva projektens demokratiskapande funktioner i de kommuner som har tämligen låg arbetslöshet, medan främst de andra motiven för att driva ungdomspolitik i projektform framhävs i kommuner med stor andel unga utan jobb. Vi ser också en tendens att borgerliga och i synnerhet moderata politiker är mer kritiska till projektverksamhetens möjligheter än socialdemokratiska dito.²⁵

De sätts i diverse projekt (ALU, Api), konstlade saker där de inte känner någon värdighet och inte får någon credit, ett kvitto på det de har gjort (...) det är inga riktiga, avancerade jobb, och då får man inte individer som trivs. Det skapar misstro mot samhället. Individen frågar sig: kan jag inte bättre? Jag är snart allergisk mot alla de här projekten för att skapa sysselsättning i stället för företagsamhet (politiker, storstad).

Att styra eller styras

Jag tycker att det är konstigt. Ja, jag vet egentligen inte vad vi ska göra och vem som bestämmer. Men jag kommer på morgonen och sen sätter jag mig framför datorn, sen brukar jag gå hem på eftermiddagen. Jag tänker att man måste visa framfötterna om man ska få jobb och så. Men man undrar vem som bryr sig.

(20-årig man i projekt för arbetslös ungdom i en större kommun).

Hos åtskilliga av ungdomspolitikens aktörer finns det således stora förhoppningar och högt ställda ambitioner att ungdomsprojekten ska ge inflytande och delaktighet för ungdomar som annars riskerar

att hamna vid sidan av samhället. Samma tankegångar återspeglas i en stor del av projektbeskrivningarna. Hittills har få undersökningar gjorts av vad projekten faktiskt innebär för deltagarna, på kortare och längre sikt, och om målet att stärka deras inflytande förverkligas.²⁶ Sådana studier framstår som angelägna, och vi hoppas att vårt pågående forskningsprojekt kommer att ge ett bidrag på den punkten. Det finns emellertid också skäl att granska projektens yttre villkor och "läroplaner" i ett demokratiperspektiv. Vi tar avslutningsvis upp några aspekter, som kan bedömas som centrala i ett sådant sammanhang.

Flexibla och otraditionella projekt – men otydliga sammanhang. I nittiotalets ungdomspolitiska diskurs betonas i hög grad vikten av att befrämja ungdomarnas engagemang, kreativitet, nytänkande och ifrågasättande. Projektformen kan synas väl anpassad till sådana tankegångar. Men det som beskrivs som projektens styrka – flexibiliteten, mångfalden, gränsöverskridandet, tidsbegränsningen och individualiseringen – kan samtidigt vara deras svaghet, inte minst i ett demokratiperspektiv. För att kunna påverka ett sammanhang måste man ha kunskaper om det. Våra intervjuer med ungdomar som nyligen påbörjat en projektverksamhet visade emellertid att praktiskt taget alla hade mycket diffusa föreställningar om vem som hade det övergripande ansvaret för projektverksamheten, hur den var organiserad, vem som hade initierat den och vem som var deras "arbetsgivare". Ofta var man dessutom oklar över vad den specifika projektverksamheten konkret syftade till, både på kortare och längre sikt. Även vi forskare hade ofta stora svårigheter att få grepp om projekten. Samtliga projekt, som vi valt ut med hjälp av projektbeskrivningar och intervjuer med de ansvariga fick väsentligt förändrade förutsättningar på mycket kort tid. Målgrupp och innehåll kunde vara annorlunda och förläggningen i tiden ändrad. Ofta förelåg informationen om projektverksamheten endast i form av projektansökningar och beskrivningar som var ställda till anslagsgivare eller kommunen, med de vagheter som sådana dokument ofta karakteriseras av, och med sparsam information om den konkreta verksamheten²⁷. Mera sällan kunde vi ta del av information riktad till de som var tänkta att delta i projektverksamheten. Generellt är verksamheten i projekten föga reglerad, annat än via de villkor som är kopplade till anslagen, och som varierar från projekt till projekt. Makt- och ansvarsfördelningen mellan projektens olika aktörer (finansiärer – projektmedverkande – projektledare – ungdomar) är ofta oklar. Det finns inget stadgat om information och medinflytande i projekten, till skillnad från både skolvärlden och arbetslivet.

Ungdomsprojekten är vanligen inte initierade av ungdomar.

Nittioalets projektverksamhet är klart präglad av den höga arbetslösheten bland unga och viljan att sätta dessa i meningsfull sysselsättning. Dels har den så kallade arbetslinjen fått stort genomslag, bl.a. uttryckt i den nya socialtjänstlagen, som ger kommunerna rätt att kräva att den bidragssökande deltar i praktik eller kompetenshöjning för att få försörjningsstöd.²⁸ Dels finns en insikt att projekt och andra arbetsmarknadsåtgärder minskar de risker för ohälsa som arbetslösheten innebär. På 90-talet blir projekten en massåtgärd på ett annat sätt än tidigare, och kräver oftare insatser i form av stora ansökningar, samarbete mellan flera instanser och aktörer, större investeringar, osv. Allt detta kan verka försvårande för ungdomars möjlighet att påverka projektens tillkomst och inriktning.

Kortvarighet och brist på kontinuitet. I avrapporteringen av PLUS-projektet framhålls starkt betydelsen av att projekten får tillräckligt med tid att verka. Projekt behöver förberedas och förankras, samarbete etableras. Att med framgång bedriva de processer som projekten avses bedriva tar ofta lång tid. I Gaunts m.fl. (1998) utvärdering av sektorsövergripande projekt i Stockholm illustreras detta mycket tydligt. Ett stort antal projekt blev starkt försenade och hann i praktiken inte verka mer än en mindre del av den avsatta tiden. De kommunala ungdomsprojekten är framför allt mycket begränsade om man ser till *ungdomarnas tid*, eftersom dessa ofta går på åtgärder som inte omfattar mer än 6 månader, och ibland kortare tid. En central fråga gäller hur man i en verksamhet med mycket kort varaktighet kan hinna skaffa den överblick, de kunskaper och de sociala kontakter som behövs för att påverka projektet internt och för att skaffa erfarenheter som befrämjar närdemokrati och ger en röst i samhället.

Den flexibla, informella projektläroplanen. Projekten har en maximal frihet vad gäller tidsanvändning, val och strukturering av innehåll och arbetssätt. Formaliserade läroplaner, scheman och arbetsbeskrivningar existerar vanligen inte. Med Bernsteins (1977) begrepp kännetecknas projekten av svag klassifikation om inramning. Det finns inga formella krav på projektledarens kompetens och behörighet. Normalt ger heller inte projekten deltagarna formella meriter eller behörighet. Den stora friheten kan användas i demokratifostrande och -utvecklande syfte. Man kan också totalt ignorera sådana aspekter. Demokratifrågorna kan bli ett mål, men också ett medel bland andra medel för att integrera den unge i samhällets normer och praktiker.²⁹

En individualistisk demokratisyn snarare än en kollektiv. De ungdomsprojekt som inriktas på att skapa ungdomsråd, ungdomsriksdag och andra kommunala arenor för ungdomar behandlar demokratiutövandet som en kollektiv aktivitet; ungdomar ska gemensamt kunna trycka på den kommunala apparaten för att få till stånd förändringar och reformer. Det vanligaste är dock att frågor om inflytande behandlas som en individfråga; den enskilde ska i projektet få sådana erfarenheter och förmågor att han eller hon själv förmår att välja och påverka.

Avslutande kommentarer

Under 1990-talet får kommunerna ett stort ansvar för de hastigt växande grupperna av arbetslös ungdom. En viktig del i åtgärdsarsenalen blir tillskapandet av ungdomsprojekt med aktiverande och utvecklande syfte. Samtidigt inrättas ett växande antal projekt för ungdomar som bedöms som "utsatta" eller "i riskzon". Projekten tillskrivs en rad fördelar: de medger att man prövar nya och otraditionella metoder, de antas passa ungdomarnas behov bättre än de reguljära åtgärderna genom sin begränsning i tiden och genom det annorlunda arbetssättet, och externa projektmedel är välbehövliga i den krympande kommunala ekonomin. Hos kommunernas ansvariga finns det också en tilltro till projektens möjligheter att erbjuda ungdomar inflytande och ansvar, i en situation som annars skulle kännetecknas av maktlöshet och marginalisering. Hur ungdomarna själva uppfattar projekten, och om projekten verkligen bidrar till att ungdomar ges en röst och inflytande över sin egen tillvaro och i samhället vet vi fortfarande föga om. Vi ser emellertid klara begränsningar och svårigheter för demokratiutövning och demokrati-fostran som hänger samman med ramarna för och konstruktionen av projekten: den otydliga ansvarsfördelningen och frånvaron av strukturer, projektens kortvarighet, beroendet av externa medel som bl.a. kan leda till snabba förändringar av mål och innehåll och själva situationen av tvångsåtgärd – flertalet ungdomar befinner sig inte i projekten därför att de själva valt det och kunnat påverka deras inriktning, utan de är mer eller mindre tvungna att följa det. Om deltagarna i ungdomsprojekten saknar de makt- och insynsmöjligheter som finns i resten av samhället, är det allvarligt, i synnerhet om arbetslösheten blir långvarig och åtgärderna många. Då blir åtgärderna ett slags demokratis bakgårdar, i stället för de inkörsportar de avsetts att vara.

Noter

¹ Betänkandet från ungdomspolitiska kommittén kan ses som ett exempel på detta. Makt och unga behandlas i tre sammanhang: politik, skola och fritidkultur, medan makt i förhållande till arbetsliv och arbetslöshet inte tas upp (SOU 1997:71).

² Lundahl; Hansson & Björklund (1997). Projektet finansieras av SFR.

³ Jfr Lundahl 1989, 1997.

⁴ Se t.ex. Englund 1996, Kallós & Lindblad 1994, Miron 1993.

⁵ De Vylder (1997).

⁶ I artikeln används den kommunkategorisering som återfinns i kommunstatistiken (Svenska Kommunförbundet: Sveriges Kommuner).

⁷ En genomgång av ansökningar i Västerbottens län om medel ur EU:s strukturfonder (mål 3, mål 5b och 6) och intervjuer med handläggare på länsstyrelsen visar att upp till 20 % av medlen berör ungdomsverksamhet i något avseende.

⁸ Schröder 1996.

⁹ Se Garonnas & Ryans (1991) diskussion av olika kategorier av flexibilitet.

¹⁰ Jfr Garonna & Ryan 1991, Schröder 1996.

¹¹ Personer som befinner sig i någon form av arbetsmarknadspolitisk åtgärd återfinns på flera ställen i SCB:s arbetskraftsundersökningar. De betecknas dels som sysselsatta i arbetskraften (beredskapsarbeten, starta eget-bidrag, utbildningsvikariat, m.fl.), dels såsom varande utanför arbetskraften (arbetslivsutveckling, arbetsplatsintroduktion, arbetsmarknadsutbildning m.fl.).

¹² I sammanställningen har ej åtgärderna permitteringsutbildning, lönebidragsanställning, anställning vid Samhall, offentligt skyddat arbete och arbetsträning/prövning vid Ami medtagits.

¹³ AMS: Statistikenheten.

¹⁴ Schröder 1996, s. 126.

¹⁵ Hammarström 1996.

¹⁶ A.a.

¹⁷ Björklund 1999. Arbetet med att insamla materialet tog drygt ett år och krävde ett antal påminnelser per brev och telefon. När tiden utsträcktes, inkom också ett 20-tal projekt från 1997, som vi bedömde intressanta och därför valde att inkludera i materialet.

¹⁸ 11 % av de svarande kommunerna uppgav att de inte hade några ungdomsprojekt. Flertalet kommuner (82 %) redovisade mellan 1 och 5 projekt. Av de tre största städerna fick vi bara en någorlunda fyllig redovisning från Stockholm, och av tidsskäl valde vi att inte försöka gräva fram alla projekt i Göteborg och Malmö. Däremot specialstuderas Malmö i en fördjupningsstudie, i vilken

politiker och tjänstemän centralt och i några stadsdelar intervjuas, och ett fylligt skriftligt material samlas in och analyseras.

¹⁹ För att få en kompletterande bild av projektförekomsten har genomgångar gjorts vid Ungdomsstyrelsen och vid Länsstyrelsen i Västerbotten – den senare för att kartlägga omfattningen av EU-projekt för unga i ett län. Projekt som kom in den vägen har dock ej medtagits här.

²⁰ En analys av svarsbortfallet visar, att mindre kommuner med hög andel lågutbildade och arbetare är något underrepresenterade i materialet, och medelstora–större kommuner med hög andel tjänstemän och högutbildade är överrepresenterade i motsvarande mån.

²¹ Civildepartementet 1995, Ungdomsstyrelsen 1997a, Gaunt m.fl. 1998. Jfr t.ex. Gaunt m.fl. (1998) som fann, att 14 av de 24 sektorsövergripande projekt man granskat i stort sett hade uppfyllt sina målsättningar och haft positiv effekt, medan 10 projekt hade haft stora svårigheter att uppnå sina mål.

²² Jfr Gaunt m fl 1998: ”Begreppet barn i riskzon blev en central tankefigur för målgruppen för de sektorsövergripande verksamheterna. ’Riskzon’ är ett tämligen nytt begrepp som kombinerar innebörden i tidigare års ’riskgrupp’, ’olämpliga ungdomsmiljöer’ och ’brottsalstrande situationer’” (A.a., s. 20).

²³ När detta bidrag skrevs, hade intervjuer genomförts i 12 av 14 kommuner.

²⁴ Metodologiska överväganden avseende hur man kan följa ungdomar i projektverksamhet diskuteras i en förstudie av Hansson (1998).

²⁵ Inställningen till projekten bör ses mot bakgrund av en mer generell kritik mot åtgärderna från moderaterna. Jfr exempelvis anförandet av Kent Olsson (m) i en arbetsmarknadspolitisk debatt i riksdagen i december 1997: ”Som tidigare har nämnts införs nu i floran av åtgärder generationsväxling. Kommunal utväxlingsgaranti och individuellt anställningsstöd tillkommer nu till de tidigare åtgärderna ALU, API, OTA, osv. – alltfler åtgärder och allt högre volymer för att dölja arbetslösheten. Få vet hur många åtgärder det finns. (---) Företagarna kan inte ta emot fler ALU eller API, och de arbetssökande är inte heller motiverade till fler API- eller ALU-platser som inte ger jobb. De ges ju ständigt bara nya åtgärder, åtgärder och åtgärder för att inte bli utförsäkrade. Det visar att åtgärdspolitiken slagit helt fel.”

²⁶ Uppföljningsstudier av AMS och Ungdomsstyrelsen tyder på att ungefär 2/3 av ungdomarna har funnit de insatta arbetsmarknadsåtgärderna (KUP respektive projekt för arbetslösa ungdomar) meningsfulla och utvecklande. Knappt 60 % av ungdomarna i Ungdomsstyrelsens enkätundersökning ansåg att de kunnat påverka åtgärdernas innehåll, men en betydligt mindre del (mindre än 30 %) att de i projekten fått nya kunskaper om vägar till demokrati och inflytande i samhället. Ungdomarna som deltog i en arbetsmarknadspolitisk åtgärd för första gången var mest positiva, medan de som deltagit i flest åtgärder också var minst nöjda (Ungdomsstyrelsen 1997a).

²⁷ Sahlin (1996) menar att när målen för ett statligt eller kommunalt projekt formuleras, lämnas ofta utrymme för flera olika tolkningar. Ibland är denna otydlighet avsiktlig och motiverad av en ambition att utveckla olika delar av

projekten. Med vaga begrepp, såsom ”elevinflytande”, ”ungdomars delaktighet” osv ankommer det på de lokala projektledarna att själva finna vägar att konkretisera dessa mål. Men målformuleringarna hålls också mångtydiga för att få bredast möjliga stöd både internt och externt.

²⁸ I den nya socialtjänstlagen har begreppet socialbidrag ersatts med försörjningsstöd.

²⁹ Jfr Sahlins diskussion av målkonflikter i s.k. delaktighetsprojekt (Sahlin 1992, s. 81 ff.). Se också Civildepartementet (1995) om skilda förhållningssätt till samhälle och ungdomar i projekten.

Referenser

- AMS (1998) *Åtgärdsundersökning 1998*. Apra 1998:3. Stockholm: AMS
- AMS (1999). "Statistik över ungdomar i arbetsmarknadspolitiska åtgärder 1989–1998" (opubl. data)
- Bernstein, B. (1977) *Class, Codes and Control. Volume 3. Towards a Theory of Educational Transmission*. London: Routledge and Kegan Paul
- Björklund, R. (1999) *Ungdomspolitik på 1990-talet. En rikstäckande studie av kommunala ungdomsprojekt*. Umeå: Statsvetenskapliga institutionen (opubl. D-uppsats)
- Civildepartementet (1995) *Plus för unga – slutsatser från lokalt utvecklingsarbete. Slutrapport från PLUS-gruppen inom Civildepartementet*. Ds 1995:54. Stockholm: Fritzes
- Dahlgren, L. & Hultqvist, K., red. (1995) *Seendet och seendets villkor. En bok om barns och ungas välfärd*. Stockholm: HLS Förlag
- De Vylder, S. (1997) *Barn och ekonomisk politik*. Stockholm: Rädda Barnen
- Englund, T., red. (1996) *Utbildningspolitiskt systemskifte?* Stockholm: HLS Förlag
- Garonna, P. & Ryan, P. (1991) *The Regulation and Deregulation of Youth Economic Activity*. I P. Ryan, P. Garonna & R.C. Edwards, eds. (1991), 35–82
- Gaunt, D., Sundell, K., Davén, E. & Gustafsson, H. (1998) Projekt i riskzon. Slutrapport från utvärderingen av "Sektorsövergripande projekt för barn och ungdomar 1996". *FoU-rapport 1998:2*. Stockholm: Resursförvaltningen för Skola och Socialtjänst i Stockholms stad
- Hammarström, A. (1996) *Arbetslöshet och ohälsa – om ungdomars livsvillkor*. Lund: Studentlitteratur
- Hansson, K. (1998) Metodologiska överväganden och erfarenheter från en pilotstudie. *Pedagogiska rapporter 1998:120*. Umeå: Pedagogiska institutionen, Umeå universitet
- Kallós, D. & Lindblad, S., eds. (1994) "New Policy Contexts for Education: Sweden and United Kingdom". Umeå universitet: *Pedagogiska rapporter 42/1994*

- Lundahl, L. (1989) *I moralens, produktionens och det sunnda förnuftets namn. Det svenska högerpartiets skolpolitik 1904–1962*. Lund: Pedagogiska institutionen, Lunds Universitet (akad. avh.)
- Lundahl, L. (1997) *Efter svensk modell. LO, SAF och utbildningspolitiken 1944–90*. Umeå: Boréa
- Lundahl, L., Hansson, K. & Björklund, R. (1997) *Ungdomspolitik och ungas strategier. Mötet mellan ungdomar och nittiotalets kommunala ungdomsprojekt*. Forskningsansökan maj 1997 (otryckt mtrl)
- Miron, G. (1993) "Choice and the Use of Market Forces in Schooling: Swedish Education Reforms for the 1990:s". *Studies in Comparative and International Education* 25, Ins. för internationell pedagogik, Stockholm
- Petersson K. (1995) *Viljan att förekomma. Om unga i den svenska profylaxens ordningsprojekt*. i L. Dahlgren & K. Hultqvist, red. (1995), 161–208
- Ryan, P., Garonna, P. & Edwards, R.C., eds. (1991) *The Problem of Youth. The Regulation of Youth Employment and Training in Advanced Economics*. London: Macmillan
- Sahlin, I. (1992) Ungdomsprojekt. Retorik och praktik. *Brå-PM* .
- Sahlin, I. (1996) *Projektens paradoxer*. Lund: Studentlitteratur
- Schröder, L. (1996) "Förändrade vägar till arbete". I: *Krokig väg till vuxen. Fyra forskare om fritid, massmedia, skola och arbete. Ungdomsstyrelsens utredningar* 6. Stockholm: Ungdomsstyrelsen
- Socialstyrelsen (1998) Socialbidrag 1997. *Socialtjänst* 1998:8
- SOU 1997:71 *Politik för unga. Slutbetänkande av Ungdomspolitiska kommittén*. Stockholm: Fritzes
- Starrin, B. & Jönsson, L.R. (1998) "Ekonomisk påfrestning, skamgörande erfarenheter och ohälsa under arbetslöshet". *Arbetsmarknad och arbetsliv* 4 (2), 91–108
- Ungdomsstyrelsen (1995) "Att pröva nya vägar". En rapport från Ungdomsstyrelsen om lokala projekt med arbetslösa ungdomar. *Ungdomsstyrelsens rapporter* 7. Stockholm
- Ungdomsstyrelsen (1997a) "Att skapa framtidstro". Slutrapport från Ungdomsstyrelsens arbete med lokala projekt för arbetslösa ungdomar från 1993 till 1996. *Ungdomsstyrelsens rapporter* 10. Stockholm

Ungdomsstyrelsen (1997b) *Att sträva mot samma mål. Statens roll i utvecklingen av lokala handlingsprogram där ungdomar är prioriterad målgrupp*. Redovisning av regeringsuppdrag Dnr 317-169/96. Stockholm

”Alienation is our Nation – Reality is my Nationality”

Om utanförskap, demokrati och motståndskulturer bland unga invandarmän i Det Nya Sverige

Ove Sernhede

Man hör på TV att invandrare måste integreras och vi måste göra det ena och det andra. Men, hur fan skall vi integreras in i samhället när dom inte ens vill att vi skall komma in. Dom stänger dörren för oss, fattar du. Det är så jag uppfattar det. Dom ställer mig utanför samhället, så vill dom att jag skall medverka i samhället. Förstår du? Hur skall man medverka när man inte ens kan komma in. /.../ Jag ser inte mig själv som medlem i det här samhället, förstår du. Det är så som jag uppfattar det. Jag är svensk medborgare, jag skall inte gå och rösta. För jag bryr mig inte, fattar du. Jag bryr mig inte. Varför skall jag blanda mig i deras grejer. Jag ser det inte ens som mina grejer. Även om jag är svensk medborgare och har bott i Sverige i tio år. Jag bryr mig inte. Det är så som jag ser mig, alltså. Jag vill inte integrera någonting. Jag vill inte gå in i.../.../...jag har inget gemensamt med det svenska samhället.

Det är Muhammed, en 19-årig svensk medborgare född i ett nordafrikanskt land, som talar¹. Han är en av cirka tjugo killar och tjejer som jag träffat regelbundet under de senaste två åren. De bor alla i Angered, vilket inte bara är Göteborgs mest invandrantäta bostadsområde utan också ett av de områden i Göteborg där medelinkomsten är som lägst och arbetslösheten som högst. Anledningen till min kontakt med dessa unga är att jag sedan våren 1997 är verksam vid ett SFR-finansierat forskningsprojekt om invandrarungdomars kulturformer. Min avsikt med denna artikel är att diskutera unga invandarmäns syn på delaktighet och demokrati genom att sätta in dessa frågor i en större kontext av utanförskap och motståndskulturer i de stora städernas multietniska förorter.

Valdeltagandet vid 1998 års val var i vissa av valdistrikten i nordöstra Göteborg, där Angered är beläget, inte mer än 40 %. Av de unga invandrare med rösträtt jag varit i kontakt med, vilket är fler än det tjugotal jag följt via mitt forskningsprojekt, finns det inte någon som röstat. Detta beror inte på att man inte haft kännedom om att det var val, det beror inte på att man saknar åsikter, inte heller på att man tycker politik är tråkigt eller oväsentligt. Trots att dessa unga inte röstade kan man alltså inte beteckna dem som apatiska eller likgiltiga inför vad som händer i deras omvärld, inte heller för det som utgör deras egen situation. Det finns säkert miljöer där apatin slagit rot, men det är långt ifrån fallet hos de grupper där jag gjort mitt fältarbete. Här har man definitivt inte gett upp även om det finns bitterhet och frustration inför vad man upplever som invandrarungdomars begränsade framtidsmöjligheter. Även om Muhammed framstår som kompromisslös när det gäller deltagandet i det officiella politiska systemet finns det även utifrån hans horisont en väg framåt. Det finns även hos honom och hans kamrater en strävan att erövra en plats eller en arena varifrån man kan bli synliggjord, respekterad och delaktig. Det senaste decenniets segregation och marginaliseringsprocesser har skapat en utanförskapets kultur som utvecklat en repertoar av strategier för att handskas med den egna situationen. För att möta de problem som den verklighet många unga människor i de stora städernas multietniska förortsområden brottas med krävs det kunskap om denna utanförskapets kultur.

Invandrarskap, utanförskap

Det senaste valet visade på ett generellt mönster av sjunkande valdeltagande, inte bara bland invandrare och ungdomar. Valdeltagandet har också varit en av eftervalsdebattens stora frågor. Det finns i dag en allt tydligare tendens till främlingskap inför och avståndstagande i förhållande till den officiella politikens former och institutioner hos en rad olika grupper i det svenska samhället. Denna allt tydligare tendens har i debatten framställts som en kris för demokratin. Även om dessa utvecklingsmönster alltså inte enbart är relaterade till ungdomar och invandrare är de kanske tydligare här än hos många andra grupper.

Muhammed är i flera avseenden representativ för de unga människor jag varit i kontakt med. Det mest påfallande och det mest genomgående i de berättelser som de delgivit mig handlar om utan-

förskap, om icke-delaktighet, om en känsla av att ”dom riktiga svenskarna egentligen inte vill veta av oss invandrare”. Det är berättelser som handlar om en upplevelse av att det officiella Sveriges institutioner inte är till för dem. Om och om igen återkommer man till känslan av att inte vara önskvärd, att inte passa in, att inte ha någon plats. Om och om igen återkommer en frustration över att man ”inte vet vad man skall göra med sitt liv”. Man är svensk men ändå inte. Att flytta till föräldrarnas ursprungsland är inte heller en framkomlig väg. Även om man har släkt och vänner där, även om man trivs när man är där och hälsar på (om detta är möjligt) och även om man kanske ser sig som t.ex. chilensare eller somalier före det att man betraktar sig som svensk, så är detta land en annan värld än den man har växt upp i och har ett invändigt förhållande till. Det finns ingen framtid där heller. Många av de jag intervjuat har mot bakgrund av denna icke-tillhörighet i varken Sverige eller sina föräldrars hemland sett den identitet invandrarskapet tillhandahåller som deras primära identitet. Man är inte svensk, man är inte chilensare eller somalier, man är invandrare eller som man ofta själv säger – svartskalle. Invandrarskapet är ett utanförskap. ”Alienation is our Nation, Reality is my Nationality”, hävdade en gång en av ungdomarna, med hänvisning till den kände rappartisten Koolhaas G. Rap, i en infekterad diskussion. Det identitetsarbete dessa unga är inbegripna i handlar bland annat om att omdefiniera detta utanförskap, att själva bestämma dess innebörd. De nya kulturmönster de bygger lyfter fram inte bara den frustration och smärta utan också den kraft och de potentialer, den glädje och den gemenskap som också finns i de miljöer där de lever sina liv. Det handlar bland annat om att ta ifrån ”svennarna” tolkningsföreträdet för hur dessa miljöer skall förstås. ”Vi är inga som man skall tycka synd om, jag hatar när det blir diskussioner å svenskar säger att det är så synd om oss, det är inte synd om oss. Vi har vår stolthet du vet, vi e inga mesar”. Man värjer sig mot att bli förvandlad till offer. Detta är bakgrunden till att man t.ex. medvetet tar över epitet ”svartskalle” och ger detta en annan betydelse.

Som ett annat möjligt svar på denna situation av hemlöshet kan också den egna stadsdelen eller förorten komma att hamna i fokus. Denna strategi gäller i främsta rummet för pojkarna och de unga männen. Platsen där man växt upp, där man bor, där man har sin vardag och där man har sina kamrater blir en avgörande identitets- och trygghetskapande faktor. Det finns bland de unga män jag mött ett starkt behov av att ladda och uppvärdera såväl den fysiska miljön som den lokala ungdomsgemenskapen. ”Hammarkullen – det

är vår plats på jorden”, men detta Hammarkullen är inte en del av Sverige, det är ett ”reservat”, ett ”befriat område”. Hammarkullen är 3:e världen i den 1:a världen, en koloni där man, som det står på deras egenhändigt tryckta T-shirts, är ”citizens of the earth”. I förhållande till Sverige är Hammarkullen en annan värld, ett annat land, en annan form för gemenskap och här frodas bland de unga en sorts ”nationalism of the neighbourhood”. Denna ”nationalism” är grundad i ett behov av att trygghet, skydd och försvar av gemensamma intressen.

Ett spänningsfyllt förhållande till svenska myndigheter

När alla socialarbetare, lärare, fritidsledare och administrativ personal efter dagens slut tar sina bilar och åker den dryga milen in till bostadsområdena i Göteborgs innerstad ersätts de av vaktbolag och polis – ”ockupationsakten har vaktavlösning”. Relationen mellan Angered och resten av Göteborg betraktas av många jag talat med som ett kolonialt förhållande. Polisen har utifrån denna förståelse en bestämd uppgift och i just Hammarkullen har de ungas förhållande till polisen en lång och inflammerad historia. I intervjuerna berättar man om hur de sedan lång tid upplever sig provocerade och trakasserade av ordningsmakten. ”Kommer dom upp hit med sina batorger och har en tyken attityd så har vi en tyken attityd tillbaka. Bara för att vi betraktas som nån sorts underklass tolererar vi inte vad som helst, fattar du”. Santos, en 20-årig peruan kan tala länge och väl om sina upplevelser av relationen till ordningsmakten.

Det första som händer när jag våren 1997 börjar vistas i området är för övrigt en konfrontation mellan ungdomar och polis. Vid denna tid fanns i området ingen kvarterspolis. När en 19-årig ung man skall gripas av en polispatrull uppstår en situation då en större grupp ungdomar griper in för att frita sin kamrat. Bilens rutor slås sönder och polismännen förlorar kontrollen, råkar i panik och kallar på förstärkning. Inom några minuter kommer ytterligare 22 polisbilar för att stävja ”upploppet”. Feta rubriker kablans dagen efter ut i pressen. Hammarkullens unga framställs som en oregerlig pöbel, som ligister och den bakgrund som de unga menar var anledningen till bråket kommer inte fram i medierna. TV 4 utgjorde dock ett undantag. Den lokala nyhetsredaktionen ordnade en debatt mellan ungdomar och polis. Vid detta tillfälle blir det uppenbart att pressen inte gett hela sanningen. Ungdomarna framstår här absolut inte som

huliganer, de motsvarar inte alls kvällspressens stereotypa föreställningar om invandrarungdomar som farliga och brutala. Dessa framträder snarare tvärtom – som verbala, mogna och balanserade och de bjuder i direktsändning t.o.m. in polisen till en ”kurs” som de har för avsikt att ge om polisen är intresserad. De anser nämligen att polisen måste ha mer kunskaper om invandrarungdomens och storstadens livsvillkor. Många poliser kommer från små orter utan kunskap om vad det innebär att leva i en modern storstadsförort. Än mindre kunskap har de om vad det innebär att vara invandrare.

Också vuxna i området uppfattade de 22 extrainkallade polisbilarna och skrivierna i pressen som kränkande. Man kräver ett möte och en förklaring av polisledningen. Till det utlysta mötet kommer ingen polisledning men väl två före detta kvarterspoliser som båda har ett gott renommé i stadsdelen. Eftersom dessa båda polismän inte var med vid den aktuella händelsen kan de naturligtvis inte svara på de frågor som det indignerade mötet vill ha svar på. Det var gripande att se en gammal chilensk flykting resa sig och ta ton. Han var väldigt kritisk till polisen och säger ”jag har suttit på fotbollsstadion i Santiago, jag har sett polis och militär gå till attack mot människor på det sättet, men kunde aldrig tro att detta skulle hända i Olof Palmes Sverige”. Det är också mot bakgrund av efterspelet till händelser som detta ”upplopp” man skall förstå många ungas syn på medierna. Det finns en starkt uttalad aversion mot alla de bilder av elände, fattigdom och bråk som man upplever att medierna portionerar ut med jämna mellanrum. Varje negativt omnämnande i pressen eller i TV är en kränkning. Medierna uppfattas inte som en oberoende eller neutral och kritisk granskande instans. Snarare uppfattar man att mediernas, framför allt kvällspressens, uppgift är att svartmåla och därmed legitimera invandrarna som andra klassens medborgare inför ”svenskarna”.

Det var också i samband med ovan nämnda möte som jag för första gången hör hur det förs en diskussion om säkerhetspolisens arbete i området. Ett tema som sedan kom att följa mig i mitt intervjuarbete. Många av de jag intervjuat har inte enbart stött på ordnings- och narkotikapolisen utan menar att också SÄPO på olika sätt kartlägger grupper och individer i Hammarkullen. Huruvida dessa ibland fantastiska berättelser är med verkligheten överensstämmande kan inte jag bedöma. Vad jag med säkerhet vet är att SÄPO finns i området. De tog den 10:e mars 1998 kontakt med mig i min egenskap av forskare. Jag hade varit i området i nästan ett år när de hörde av sig till mig med ett brev. Man ville att vi skulle träffas och man ville ha information om vad som händer i Angered.

Brevet framkallade ett starkt obehag. Ett obehag som fick mig att minnas mina första upplevelser och reflektioner på de allra första mötena med ungdomarna i området.

Ett av de förhållanden som jag direkt slås av med förundran när jag kom till Hammarkullen i mars–april 1997 var hammarkullebornas relation till polisen. Här fanns en påtaglig och utifrån min förståelsehorisont helt omotiverad rädsla. Jag skriver också redan i mina fältanteckningar från april 1997 om min upplevelse av en "paranoid misstänksamhet som ger mig en starkt obehaglig känsla och som får mig att känna mig som en inkräktare och en främling". Det tog mig t.ex. fyra månader innan jag kände att jag kunde plocka fram en bandspelare och en mikrofon utan att provocera eller väcka obehagliga frågor. Under den första tiden i kontakten med den grupp killar jag följt på nära håll fick jag nämligen flera gånger höra, oftast på ett skämtsamt sätt, att dom inte litade på mig – "hur skall vi kunna veta att du inte är en 'under cover'".

När nu SÄPO kontaktar mig fick alla dessa reflektioner och känslor en ny innebörd, det handlar inte om paranoia utan om en verklig situation. Anledningen till SÄPO:s kontakt med mig var att man ville ha information om vad som händer i förortererna i nordost. Enligt egna uppgifter har säkerhetspolisens behov av att skaffa kunskap om kulturen i dessa områden, de vill lära sig "knäcka koderna", detta behov i kombination med svårigheterna att ta sig in i och infiltrera dessa miljöer ledde dem till att kontakta mig. Jag uppmanades i brevet från den 10:e mars att ta kontakt med en kommissarie. Jag gjorde så för att få klarhet i varför de var intresserade av mitt arbete. Kanske skulle jag på detta sätt också få veta om mina informanternas berättelser om SÄPO:s arbete hade någon verklighetsanknytning. Kommissarien berättade att man arbetade i Angered men hans redogörelse hölls på ett så generellt plan att mina informanternas berättelser varken bekräftades eller tillbakavisades. Några ytterligare kontakter utöver denna träff mellan mig och säkerhetspolisen har inte förekommit. På inrådan från rättsvetenskaplig expertis på området uppmanades jag berätta för de ungdomar och de fritidsledare jag haft kontakt med vad som passerat. Det skulle naturligtvis vara helt förödande för mig och min forskning om uppgifter om att jag haft kontakt med SÄPO kom ut i området från något annat håll än från mig. Men när jag berättar att SÄPO kontaktat mig blev det ingen större diskussion, "det är ju det vi sagt". Några i gruppen menade att jag fick finna mig i att bli lite extra granskad under en tid eftersom de inte kunde utesluta att jag bedrev ett dubbelspel.

Nya fattigdomsmönster i Europa och Sverige

Sedan mitten av 1980-talet har det bland sociologer och andra samhällsforskare förts en intensiv debatt om nya marginaliserings- och fattigdomsmönster i Europa. I många länder har utvecklingen mot det "post-industriella" samhället inneburit en tilltagande social polarisering. Framväxten av nya former för "social exclusion" har lett till att allt fler grupper av människor marginaliserats och hamnat utanför samhället. Formerna för och intensiteten i denna process mot allt tydligare mönster av klasskillnader varierar, men tendensen är tydlig. Europa är i dag en kontinent där allt fler människor är hänvisade till utanförskap och fattigdom.

För att förklara denna utveckling hänvisar politiker och experter med gemensam tunga till de närmast naturlagslika samhälleliga processer som följer med den "kris" som man hävdar drabbat de västerländska ekonomierna de senaste decennierna. Denna kris är dock inte värre än att BNP och det samlade välståndet för alla länder i Västeuropa vuxit kraftigt under de senaste tjugo, trettio åren. Lyx och armod har alltid existerat sida vid sida. Det nya för dagens situation är att varken miljonärerna eller de fattiga aldrig tidigare varit så många. Diskrepansen mellan den värld där människor lever i överflöd och den där det råder brist har aldrig varit större. Enligt officiell statistik 1998 finns det nu 52 miljoner fattiga, 17 miljoner arbetslösa och 3 miljoner hemlösa inom EU. Det finns inget som tyder på att dessa siffror under överskådlig framtid skulle vända, snarare tvärtom. De flesta ekonomer är väl i dag överens om att det europeiska kapitalet, genom ett förbättrat internationellt konkurrensläge, befinner sig i en expansionsfas.

En viktig aspekt av bakgrunden till denna utveckling är, som bland andra den franske forskaren Loic J.D. Wacquant visat, att en ny internationell arbetsdelning och framväxten av nya industriella sektorer med bas i den omvälvande informationsteknologin ställer nya och större krav på arbetskraften.² Å ena sidan har behovet av högutbildade kraftigt ökat, samtidigt har en rad arbetsuppgifter som i de traditionella formerna för industriproduktion bars upp av den utbildade arbetskraften mer eller mindre försvunnit. För dessa sociala skikt finns i dag ingen plats på arbetsmarknaden. Till denna situation måste vi sedan beakta det förhållandet att de senaste decennierna också inneburit ett inflöde av invandrare och flyktingar i de flesta Västeuropeiska länder. Grupper som i stor utsträckning saknar den utbildning som de nya industriella sektorerna efterfrågar.

Denna utveckling har bidragit till att öka den senmoderna oöverskådlighet och oförutsägbarhet som i hög grad gjort de traditionella formerna för politiska strategier och lösningar allt mer problematiska och oframkomliga. Immigrantgrupperna befinner sig av flera skäl i en mer utsatt och marginaliserad position än den inhemska reservarmén av arbetslösa. De senaste decenniernas tilltagande rasism och främlingsfientlighet måste ses mot bakgrund av denna utveckling. Marginaliserade, nyfattiga "inhemska" grupper och de socialt exkluderade immigranterna har uppenbara gemensamma intressen, men den faktiska situationen är en annan. Det ter sig som om några av de starkaste motsättningarna och de handgripligaste konflikterna i dagens Europa står mellan dessa båda grupper, båda – var och en på sitt sätt – präglade av utanförskap.

Den direkta fattigdom och det armod som under perioden närmast efter andra världskriget var knuten till olika arbetarklassmiljöer kunde kureras genom marknadens och lönesektorns expansion. Den kapitalistiska ekonomin gick vid denna tid in i en ny utvecklingsfas och arbetarklassen införlivades i den framväxande konsumtionskulturen. Den i Norden framgångsrika socialdemokratiska arbetarrörelsen (framför allt den svenska) hade nu sin glansperiod och lyckades med konststycket att sitta på två stolar samtidigt. Genom ett gynnsamt internationellt konkurrensläge och stegrad produktivitet kunde man med sin politik tillgodose kapitalets behov samtidigt som arbetarklassens löner kunde höjas, likaså kunde positionen på arbetsmarknaden stärkas med hjälp av en ny typ av lagstiftning. Fattigdomen var också under de goda decennierna efter kriget mer eller mindre på väg att utplånas. Fattigdom var något som hörde en förgångnen tid till – trodde vi. I dag kan ingen som rör sig i Göteborgs eller Stockholms innerstäder undgå att möta tiggare. Sverige är på väg att bli till vilket annat europeiskt land som helst.

Den nya, samtida fattigdomen tycks inte heller kunna bekämpas på samma vis som den gamla och den är inte på samma sätt knuten till ekonomins modernisering. Det ser ut som de nyfattiga och socialt exkluderade inte, som tidigare, kan ges samma produktiva roller för den ekonomiska expansionen. Vi har i stället en situation där de som är inne på arbetsmarknaden arbetar mer än någonsin, samtidigt som arbetslösheten växer. De allt påtagligare mönstren för nyfattigdom och "social exclusion" ser ut att permanentas. Bakgrunden till detta är att vår tids ekonomiska rationaliseringsprocesser, liksom tidigare faser av intensiv modernisering, har sin rot i en omstrukturering av kapitalismen. Det som sker i dag är en utveckling mot en allt mer accentuerad globalisering. En konsekvens av

denna process är just att nyfattigdomen, eller det ”moderniserade eländet”, som i de högst utvecklade industriländerna växer fram oberoende av att ekonomin i sin helhet befinner sig i ett dynamiskt utvecklingskede. Företagens vinster och börserna visar resultat som aldrig förr. Denna situation har i sin tur lett till att de socialt exkluderade utdefinieras, de har i stort varit osynliga i den politiska debatten. För partierna i det etablerade politiska systemet är det uppenbarligen ytterst känsligt och hotfullt att inför sin väljarbas i allt för stor utsträckning identifieras med eller vara talesmän för det moderna eländet. Svårigheterna för marginalgrupperna att identifiera sig med det samhälle de trots allt lever i är också beroende av deras svårigheter att på egna villkor och via egna kanaler göra sina röster hörda. Detta i kombination med den etablerade politikens ointresse och rädsla, har naturligtvis fått till följd att dessa gruppers intresse och förtroende för det officiella politiska systemet inte är så stort. Detta mönster, som varit tydligt i USA (där svarta i framför allt sydstaterna haft ett lågt valdeltagande) under lång tid, är numera också skönjbart i flera europeiska länder inklusive Sverige. Det låga valdeltagandet i såväl riksdagsvalet 1998 som EU-valet 1999 har chockat många politiska kommentatorer.

Det finns mängder av statistik som speglar olika aspekter av de materiella villkoren för människorna i dessa ”utsatta områden” – vi vet hur många som får socialhjälp, hur många som är arbetslösa, vi vet en hel del om hälsotillstånd osv. Vad vi däremot inte har så mycket kunskap om är hur kulturer, existentiella villkor och livsvärldar gestaltas. För att få en uppfattning om dessa gruppers upplevelser av utanförskap och för att förstå deras bristande delaktighet i den demokratiska processen tror jag att dessa förhållanden är avgörande.

Ghettoisering i Sverige?

En annan viktig aspekt av den moderna fattigdomen är naturligtvis knuten till nedmonteringen av välfärdsstatens institutioner. Denna utveckling har, med den brittiske sociologen Scott Lash, skapat ett ”institutionellt underskott” som är särdeles påtagligt i de urbana, ghettoliknande miljöer där det moderna eländet är mest manifest. Forskare som t.ex. amerikanen William Julius Wilson har betonat mönstren av samstämmighet mellan utvecklingen i USA och Europa. Den tidigare omnämnde fransmannen Wacquant har tvärtom pekat på avgörande skillnader. En viktig sådan är att europeiska

"ghetton" är etniskt heterogena och att den avgörande demarkationslinjen mellan de socialt exkluderade och det övriga samhället inte lika entydigt som i USA följer kategorierna ras- eller etnicitet. Vi måste kanske inte följa klassiskt strikta definitioner av vad som konstituerar en klass eller vad som är kännetecknande för ett ghetto (dvs. en social och rumslig formation för en stigmatiserad, avgränsad och homogen etno-racial kategori) för att tala om framväxten av en "ny underklass" och om "ghettoisering" i dagens Europa.

Konservativa och neoliberalt orienterade forskare ser denna underklass som resultatet av de beroendestrukturer som välfärdsstaten skapat. Välfärdsstaten tog ifrån individerna incitamenten för ett aktivt deltagande i samhället genom att bidrag och understöd var mera lönande än arbete. Ett annat mer vänsterorienterat perspektiv menar att de strukturella förändringarna i ekonomin skiktat samhället dit-hän att, även om det inte är relevant att tala om en ny underklass, så närmar sig Västeuropa allt mer ett 2/3-samhälle, ett samhälle där sociala spänningar åter kommer att gäcka den sociala ordningen. Scott Lash menar att det inte är en fråga om, utan en fråga om När och i vilken stad som den europeiska versionen av Rodney King kommer att äga rum. Berlin, Marseille eller Rotterdam?

I Europa är de senaste decenniernas strukturella förändringar av ekonomi och samhälle också relaterade till de internationella migrationsströmmar som fört tredje världen rakt in i de europeiska metropolernas hjärtan. Detta har bland annat fått till följd att frågor om integrationen av invandrare och flyktingar hamnat högt på den politiska dagordningen. På kontinenten har beteckningar som "de ny fattiga" och de "utstötta" använts för dessa grupper. Oavsett vilken beteckning som väljs finns i alla länder samma rädsla för dessa nya "invandrarghetton". Över hela kontinenten pågår en utveckling som segregerar och avskiljer dessa områden från det övriga samhället. De socialdemokratiska välfärdsstaterna i Skandinavien var länge förskonade från denna utveckling. Även om utvecklingen i Sverige inte kan beskrivas som att välfärdsstaten helt gett upp sina ambitioner så menar jag att vi till Moss Side i Manchester, Bobigny i Paris och Gutleutviertel i Hamburg kan foga Rinkeby i Stockholm, Angered i Göteborg och Rosengård i Malmö.

Alla dessa områden är inbegripna i vad som brukar beskrivas som en territoriell stigmatiseringsprocess. Med Wacquants terminologi så har den samhälleliga och mediala diskursen demoniserat livsvillkoren på ett sätt som skapar rädsla och osäkerhet, såväl inne i som utanför dessa områden. Stereotypa föreställningar om kriminalitet, om ras-, kultur- och religionsmotsättningar skapar en moralisk pa-

nik som ytterligare försvårar villkoren för dessa redan till fattigdom och utanförskap förpassade människor.

”Chicko” är 20 år och svensk medborgare. Han är född i Hammarkullen men ser sig mer som latinamerikan eller ”latino”, än svensk.

När man träffar såna svenskar så pratar dom om Hammarkullen men det är aldrig nån som vart här du vet...Varje gång man hör nåt om Hammarkullen i radio eller TV så är det för att det hänt nåt här ute du vet, så det är den enda bilden dom har, så dom vågar inte ens komma upp hit du vet. Jag känner kompisar, typ såna som går i min klass dom tror att det är som Harlem eller så, att allt är trasigt å så. När jag frågar då om dom varit här så säger dom att dom bara åkt förbi, åkt igenom tunneln så å då ser man ju inte ett jävla skit...

Victor, en annan ”latino”, ett år yngre än ”Chicko” säger

Hammarkullen är ju ett reservat egentligen. I Stockholm, Rinkeby också. När jag är i Hammarkullen känns det som om det är bra. Alla snackar skit om Hammarkullen men ingen har varit där. Det är ju därför man inte vill vara nån annan stans än Hammarkullen, för man känner sig inte bra då. Nu är jag i Hammarkullen, det är en annan värld. Jag känner alla och alla är precis som mig. När jag lämnar Hammarkullen kommer jag ut i Sverige, och när jag är i Sverige känner jag mig diskriminerad. Jag känner inte att Sverige är mitt land och kommer aldrig att göra det heller. Även om... Jag har en teori att världen är där man vill bo. Om man känner sig bra på ett ställe skall man bo där. Men jag känner inte att Sverige är mitt land. Om jag ser mig omkring, är det bara vita, ljusa människor. Jag vill inte komma in i det samhället egentligen. Det är ingen idé för jag känner mig ändå inte hemma. Då kanske man undrar ’men vad fan gör du här då’. Det är ju massa problem. Jag är ju född här och vet inte vad jag skall göra med mitt liv egentligen. Det skall ju inte finnas murar.

Situationen i Sverige är den att 40 % av alla barn och ungdomar i åldern 0–17 år i storstäderna Stockholm, Göteborg och Malmö bor i vad den parlamentariskt tillsatta utredningen Storstadskommittén betecknar som ”utsatta stadsdelar”. Majoriteten av människorna i dessa stadsdelar har utländsk bakgrund. Högst andel unga med invandrarbakgrund återfinns i stadsdelar med ”extremt låga inkomster”. Den disponibla inkomsten bland barnfamiljer i Rosengård (Malmö) var 1994 156 000 kr lägre per år än vad genomsnittsinkomsten var för Stockholms stad. I Göteborg och Malmö finns områden med ”extremt låga inkomster” där invandrarna utgör mer än 90 % av befolkningen och där mer än 50 % av barnen mellan 0–6 år

har arbetslösa föräldrar. Dessa förhållanden har försatt Sverige i ett chocktillstånd. Det svenska folkhemmet krackelerar, också Sverige är med stormsteg på väg in i två-tredjedelssamhället. Från att vi under hela efterkrigstiden i praktiken haft "full sysselsättning" är den reella arbetslösheten 1998 på omkring 750 000 personer. Detta i ett land där den arbetsföra delen av befolkningen uppgår till ca 5,5 miljoner. Antalet utan arbete och undersysselsatta är idag ca 1, 2 miljoner, dvs. runt 20 % av den arbetsföra delen av befolkningen. Göteborg, en klassisk arbetarstad med närmare en halv miljon invånare och närmare 30 % invandrare, ökade sina socialbidragskostnader mellan 1990 och 1993 med 100 %.

Diskussionen och forskningen om de europeiska storstädernas nya fattigdomsområden har hävdats att dessa, i kontrast till de traditionella arbetarklassområden där fattigdom var en integrerad del av kulturen, lider brist på solidaritet och gemenskap. Den lokala, kollektiva och territoriella identitet som tidigare gav trygghet och självkänsla har i dessa nya områden ersatts av instabilitet. Det finns här, menar man, en osäkerhet och ett utanförskap i förhållande till det övriga samhället, samtidigt som de interna villkoren är präglade av konkurrens och konfliktfyllda motsättningar mellan olika grupper. Dessa mönster är naturligtvis också möjliga att skönja i Sverige. De nya invandrardominerade bostadsområdena i de tre storstadsregionerna är sköra gemenskaper, karakteriserade av extrem etnisk heterogenitet. För många vuxna, vilka ser sitt boende i området som en tillfällig lösning, utgör området som socialt rum en tämligen svag utgångspunkt för gemenskap. Här är det i stället familjen och gemenskapen i den egna etniska gruppen som laddas och görs betydelsefull.

Etniska brobyggen i ungdomskulturen

För de unga förhåller det sig däremot annorlunda. I den utsträckning som barn i dag går på kommunalt dagis leker alla med alla och för de allra flesta innebär skolan att man arbetar tillsammans med klasskamrater som har annan etnisk bakgrund och ras. På fritiden är man ute på gatan och utvecklar gemenskaper där föräldrakulturens etniska gränsdragningar i många avseenden överskrids.

Att vara ung i det moderna innebär att befinna sig i en position av ett komplext, såväl yttre som inre sökande och identitetsarbete. Detta gäller alla unga, oavsett klass, kön och etnisk tillhörighet. I de multietniska områdena runt Stockholm, Göteborg och Malmö är

detta identitetsarbete kännetecknat av specifika villkor som skiljer dessa ungdomars situation från majoriteten av unga i dagens Sverige. Deras identitetsarbete präglas, utöver de ständiga och direkta relationerna med unga och vuxna från andra kulturer, av många alienationsskapande möten med det officiella Sverige. Dessutom står dessa unga, inte enbart via den egna mediabevakningen, utan framför allt genom sina internationella kontaktnät av släktingar och vänner, i en mer påtaglig och direkt relation till den globala ungdomskulturen. Detta innebär också att de inte självklart, åtminstone inte i första hand, ser sig som svenskar. Tillhörighetens eller identitetens relation till geografisk plats bestäms här snarare av en säregen samsamsmältning av en stark lokalpatriotism, där möjligheterna att gestalta det egna ursprunget är viktigt, i kombination med en lika stark delaktighet i globala kulturella gemenskaper. Dessa förhållanden ger förutsättningar för framväxten av nya politiska, sociala och kulturella rörelser och identiteter. Det skapas under dessa betingelser en rad specifika utgångspunkter för de identifikationsprocesser och frigörelsesträvanden som med nödvändighet är inbegripna i det adolescenta identitetsarbetet.

En av de mer framträdande iakttagelser som jag gjort under den tid jag haft kontakt med gruppen invandrarungdomar i Hammar-kullen är spännvidden av eller rörelsen mellan å ena sidan relativt fixerade och färdiga ställningstaganden och omdömen och å andra sidan en stor öppenhet, förståelse för och nyfikenhet på det som ligger utanför den egna kulturen, religionen och gemenskapen. Också när man intar positioner som innebär exkludering eller avståndstagande i förhållande till andra människor eller företeelser så är man intresserad av att förstå varför man tycker som man gör, eller varför de människor man tar avstånd ifrån tycker och handlar som de gör. Detta är inte minst tydligt i deras diskussioner om skinheads och rasister, i de flesta samtal jag har haft med dessa ungdomar om skinnskallar har man – samtidigt som man uttryckt sitt avståndstagande gentemot dessa – visat förståelse för varför svenska killar blir skinnskallar. Den egna familjens historia; flykten, möten med olika människor och miljöer tycks ha skapat specifika förutsättningar för och ett starkt behov av att tolka, förstå och kontextualisera sig själv, likväl som det för den egna överlevnaden blir avgörande att förstå och ha kunskap om andras motiv och handlingsmönster. Deras kunskap om nynazismens ideologier och symboler är en direkt konsekvens av att de för den egna överlevnaden måste ha kännedom om denna värld, hur dessa grupper tänker och handlar,

vilka koder de använder sig av när de kommunicerar med varandra osv.

Den kulturkompetens och den reflexivitet som är ett framträdande drag hos de unga tjejer och killar jag mött i Hammarkullen har bland annat inneburit att de utvecklat ett komplext spel med självreferenser och distanseringsprocesser med vilkas hjälp man formar självförståelse och finner sin plats i den samtida svenska kulturen. Här finns en öppenhet inför att ta till sig, pröva och möta olika kulturers sätt att uttrycka sig och betrakta världen på.

I den miljö där jag vistas har en grupp på omkring 10 killar i åldern 17–20 år skapat ett kollektiv som gör rap-musik. Detta ingår som en del i ett större hip hopkollektiv där man också sysslar med breakdance, DJ-ing, scratching, soulsång m.m. Medlemmarna i rap-gruppen har sina bakgrunder i Afrika och Latinamerika. De ser sig som en etnisk allians med uppgift att representera, inte bara de unga från Hammar Hill (som de döpt om sitt område till) – de menar sig tala för alla invandrарundomar från alla förorter i hela Sverige. Man ser sig också som en del av en löst sammanfogad global hip hopkultur eller rörelse, The Hip Hop Nation. En kultur och en rörelse som i sig ses som en röst för all världens marginaliserade. Kollektivet kallar sig "The Hammer Hill Click" och man arbetar hårt på sitt anseende – på att skapa och sätta sig i respekt. Lojaliteten med området är obrottslig och man odlar en territoriell mytologi som just utgör en sorts "nationalism of the neighbourhood", mycket likt det sätt på vilket arbetargrabbar en gång symboliskt laddade de kvarter man växte upp i.

Att vara en "click" innebär en specifik form av organisering. Det handlar inte om att vara en vanlig musikgrupp, man ser sig som något mer men är ändå inte heller som en politisk sammanslutning eller en kulturförening i traditionell mening. "Klicken" är allt detta på en och samma gång. Detta sammanflätande av det estetiska och det etiska – det kulturella och det politiska – är något man tagit över från den afroamerikanska kulturen. Det finns ingen på papperet formaliserad struktur, likafullt är "klicken" en stramt strukturerad gemenskap med intern arbetsdelning och ett för alla inblandade givet informellt regelsystem. Trots individernas olika ursprung och trots att de bekänner sig till olika religioner utgör de en oskiljaktlig enhet även om det naturligtvis förekommer motsättningar och konflikter mellan individerna i gruppen. I klicken har var och en rätt att t.ex. hävda sin religiösa eller etniska särart, var och en har rätt att företräda vilken som helst gren inom rap-musiken så länge man ställer upp på det som gruppen definierar som den gemensamma uppgiften.

Denna består i att man ser sig själva som förortssoldater. ”En som kämpar för något är en soldat. Vi är soldater med musiken, mikrofonen som vapen”. Man är som man säger ”microphone prophets”. Gruppens texter kretsar runt polisbrutalitet, diskrimineringen och rasismen i det svenska samhället, om vänskap och gemenskap, om att festa, om vördnaden inför Allah och Islam, om Latinamerikas historia, om vardagen i förorten osv. Under våren 1998 har gruppen släppt en CD-skiva.³ Den första av låtarna på skivan heter ”88-soldiers”. När jag under arbetet med inspelningen frågar vad de menar med denna titel svarar en av gruppens Latinamerikaner:

Mannen, du måste tänka, tänk själv, vad tror du mannen.

Efter en stunds intensivt tankearbete, och när vi sorterat ut förklaringar som handlar om att de tillsammans med sina kamrater är 88 personer, går det upp för mig att 88 är en del i den siffersymbolik som nynazisterna använder sig av när de ger krypterade hälsningar till Hitler. H är åttonde bokstaven i alfabetet och 88 är följaktligen HH, dvs. Heil Hitler. Jag frågar därför:

Men 88 är ju nassarnas grej när dom vill hylla Adolf?

Hela gänget skrattar och en av dem säger:

Mannen, du e en mes, visst – vi tar och snor nassarnas tecken så skapar vi förvirring totalt för dom, förstår du mannen. Om ett år kan dom inte med att gå på stan med sina 88-tauteringar för vi har klippt deras tecken. Men för oss betyder 88 = Hammer Hill och 88-soldiers handlar om att vi är soldater, Hammarkullens soldater och vi är redo för krig. Vi har fått nog, vi vill inte ta all den här skiten längre, fattar du – mannen, du fattar. I denna låten är alla med, alla har sina egna rhymes om sin egen grej. Muhammed och B-boy talar för dom svarta, för sitt folk och sin religion...du hör att dom rappar om Allah och ”breaking the law” å så...sen kommer vi latinos med budskap till vårt folk, om dom bruna, förstår du mannen...sen gör vi ju vissa rhymes tillsammans å då är det ”niggaz and latinos got to unit n’ fight” å sånt, fattar du mannen. Du vet, låten börjar med olika ljud så, sen går det över till fioler så, vackert och oroligt så, sen kommer ljud som visar att det är krig så, fattar du och så kommer vi in och pratar lungt först så om att vi tänker inte ta mer skit så...å sen kommer vi igång....

En annan låt (som dock inte är med på CD:n) heter ”El Mensaje” (The Message) och är gjord av två av gruppens latinos. Sången handlar om att de latinamerikanska indianernas villkor och öde är

det samma som de svarta från Afrika. Deras respektive historier är parallella, de har båda blivit plundrade och förslavade av den vite mannen, av Europa. Låten börjar med en aggressiv spansk gitarr, som symboliserar conquistadorernas övermod och guldvittring, men denna bryts successivt ned av en indiansk melodislinga som blir allt starkare och tydligare. Denna folkloristiskt inspirerade melodi spelas på ett gammalt indianskt stränginstrument och symboliserar indianernas motstånd. Den rytmiska grunden är tung, modern rap. Låten är en hyllning till Mapotos, den indianstam som spanjorerna aldrig lyckades kuva. Även om dessa latinokillar inte är av indiansk härkomst är ändå identifikationen med de sydamerikanska indianerna total. När jag påpekar detta menar de att det inte handlar om att man har samma faktiska blod i ådrorna, identifikationen är inte grundad på den nivån.

Även om jag inte är indian känner jag smärta för det spanjorerna gjort. Det är synd att den kulturen skall försvinna för andra människor. Vi vill inte förlora det. Även om jag inte har indianskt blod känner vi oss stolta för att komma från ett land där det fanns indianer, och i den låten – The Message - vill vi säga att alla latinamerikaner är samma folk och att vi alla har samma blod. För länge sedan har vi upplevt samma sak och vi har samma öde. Vi kan få makt bara vi förenar oss, men så är det inte i dag, vi är inte förenade, här i Sverige är vi olika – chilensare, bolivianer och så. Men vi känner oss som ett och samma folk, som latinos. Europa har försökt fucka oss alla. Det skall inte vara vi mot varandra – det skall vara vi mot dom ... och dom – det får du tolka som du vill, förstår du...

De andra låten på CD:n är "West Coast Slang" – "en är mer kommersiell grej, du vet, så mer funkig gangsta-shit, den e liksom mer party låt så". Den tredje och sista låten är "Pig Hunting Season" och handlar om "hur polisen är mot oss och hur vi är mot polisen". I denna har ungdomarna gett sin version av en i media mycket uppmärksammas händelse i Hammarkullen våren 1997. Medlemmar i gruppen var med i de tumultartade händelser som utspelade sig när de 22 polisbilarna, som jag tidigare nämnde, kom upp till Hammarkullen för att gripa en efterlyst. Tidningarna skrev om upplopp och kravaller, ungdomarna talar om ordningsmaktens provokationer. En händelse som många i området såg som en fortsättning på de spänningsfyllda förhållanden som skapats några år tidigare då polisen försvarade de nynazister som i ren provokation hade valt att arrangera möte och fest i det invandrartäta Hammarkullen.

En annan central aspekt av min kontakt med detta multietniska hip hopkollektiv är deras definition av sig själva som representanter

och talesmän för en global etnisk underklass, underklass är här ett begrepp som de använde om sig själva. Hip hopkulturen är en mångkulturell, transnationell, urban motståndskultur. Muhammed, 19 år, från Somalia:

Det spelar ingen roll vart du bor, Mexico City, Kapstaden, Paris eller Göteborg, om du är fattig och bor i ghettot kan du relatera till hip hop. Hip hop är vår kultur, de fattigas kultur. Musik är det enda vi kan göra för att få det bra. Det spelar ingen roll hur bra betyg du har, heter du Muhammed får du inga jobb, men med rappen kan vi komma fram. Vi kan visa att vi är människor och inte några djur som många tror.

Samme Muhammed säger i en diskussion om rasism och diskriminering :

Sverige behöver inga apartheidlagar, det behövs inga lagar som tvingar invandrarna att bo på vissa ställen. Det är ju ändå så att alla svartskallar bor för sig, så det blir ändå så som det var i Sydafrika. Förstår du mannen, så man kan ju säga att Hammarkullen eller Hjällbo är som Göteborgs Soweto...men det finns en skillnad – vi har ingen Mandela.

”Democracy – hipocracy”

För många av dessa unga framstår de officiella politiska institutionerna, partierna och ideologierna inte som trovärdiga eller möjliga redskap, arenor eller tankesystem. Den svenska demokratin, det etablerade partisystemet upplevs över huvud inte vara till för dem. ”Du vet jag kan mycket om politik, men du vet jag kan aldrig bli erkänd för det. Det är ju bara att kolla i Sveriges Riksdag, hur många svartskallar finns det där...du vet den vanliga politiken är inte för oss...dom som pratar i TV å så är ju alla sådana som har gått i fina skolor, som aldrig har haft det som vi har det utan alltid levt fint liv, förstår du” säger Santos, som varit i Sverige sedan han var 4–5 år. Eftersom jag intervjuade honom innan valet i september 1998 frågade jag honom om vad han tror om utgången.

Många här ute kommer inte att rösta, det är som vi bor i ett annat land, vi har vårt liv och det dom pratar om i politiken har inget att göra med oss. ...du vet jag kallar mig ”Chicko”. Det har alla kallat mig sedan jag var typ 10 år så jag tog det som rappnamn så du vet men så då när jag var i Latinamerika så fick jag reda på att dom hade kallat min farsa också för ”Chicko” så du vet så när han var inne i fängelse, när han var typ sån revolutionär du vet, så när det var diktatur å han var ute å höll tal å såna grejer så kallades han för ”Chicko” så, det var liksom hans kodnamn då i

hans hemland å det visste jag inget om så, att hans revolutionsnamn var det samma som mitt rappnamn. Det är liksom så då att allt kommer tillbaks så du vet, historien går om igen typ, förstår du mig, fast det sker på en annan nivå, förstår du mig. Historien upprepar sig fast på en annan nivå, en annan plats och en annan tid. Det är också samma sak här du vet med poliserna är här typ våra fiender å så slåss vi mot dom där uppe å sånt...jag tror egentligen att det är samma krig här som där nere i Latinamerika, det är liksom samma grej...inte krig å krig då men förstår du mig det är samma, där var det diktatur å här är det demokrati men det är ändå dom fattiga mot dom andra, förstår du mig. Å demokrati det är bara ett ord så tror jag som gör att det skall låta fint så förstår du mig, fast jag vet en massa grejer så som inte e demokrati. Jag såg det programmet du vet, Striptease så, det handlade om hur polisen så slog ihjäl en gubbe, en med finskt namn eller så Vallo då, men det är också en sån grej som tystades ner, en massa läkare å andra var med å så kallar dom detta för demokrati, okey det är demokratiskt så inför världen så man röstar å så men det finns massa skit här också...Men det är klart så det är skillnad mellan Sverige och en diktatur...i en diktatur hade ett sånt TV-program inte kunnat visats. Det är klart, när jag var liten å vi bodde i XXXXX så fick jag aldrig gå ut själv på gatan på kvällen för det var utgångsförbud efter klockan 8 på kvällen å då om det var nån på gatan så blev man tagen av polisen, å det var ju folk som blev skjutna så förstår du. Så min mamma var alltid jätteorolig när vi skulle göra nåt å hon var alltid å handla själv då innan åtta, dom sista grejerna som vi skulle ha till kvällen ... så jag vet vad det är för skillnad mellan diktatur och demokrati men det är ändå vissa grejer som är samma även om det inte är lika orättvist här så är det ju ändå fattiga och rika så.

För de ungdomar jag intervjuat är bilden klar, de ser sig inte som en del av vårt samhälle och följaktligen framstår inte heller de politiska institutionerna som "deras". Deras medverkan i den demokratiska processen, deras upplevelse av delaktighet och identifikationen med det svenska samhället kan inte skiljas från segregationen, utanförskapet och diskrimineringen. Så länge de nuvarande förhållandena råder har demokratin uppenbara svårigheter att finna legitimitet och trovärdighet i dessa miljöer. Parlamentarismens institutioner framstår helt enkelt inte som meningsfulla för dem. Muhammed, vår somaliske bekant, säger på tal om dessa frågor.

I: Kan du någon gång se dig som svensk, som inne i det svenska samhället.

M: Nej, nej. Även om det står i mitt pass att jag är svensk medborgare. Men, det där, jag tycker att man skall komma bortom det. Här i Sverige lär man sig att alla människor är lika mycket värda. Dom säger så, men

det är inte så. Om det var sant det som dom lär oss. Till exempel i dag när moderaterna och kristdemokraterna och vänsterpartiet, dom var i vår klass och berättade om sina grejer och dom sa att vi var alla lika mycket värda. En massa sånt skitsnack. Det är skitsnack det hela.

I: Vad hade du för bild av Sverige när du flyttade från invandrarförläggningen?

M: Jag trodde folk var jättesnälla och bra, fattar du. Men sen när jag flyttade då fattade jag. Jag svär, jag hatade hela det här och alltihopa, fattar du. Då blev jag mer och mer insatt. Det var då jag började att be i skolan. Varje dag gick jag och min bror tillsammans. Det fanns en kille, han var rätt så snäll. Han hette Mikael, han var as-snäll. Han var inte som dom andra svenskarna. Så fanns det några som var snälla, men dom gick med dom där. Dom tuffa, fast dom fick på käften ändå. Jag började visa dom att jag var muslim, för jag vet ändå att dom hatar mig. Det räcker att dom ser på mig. Jag började visa dom tidigt var jag stod. Jag pratade inte med dom, jag bad i skolan. Fattar du. För jag vet ändå att dom hatar mig. Man hör på TV att invandrare måste integreras och vi måste göra det ena och det andra. Men, hur fan skall vi integreras in i samhället när dom inte ens vill att vi skall komma in. Dom stänger dörren för oss, fattar du. Det är så jag uppfattar det. Dom ställer mig utanför samhället, så vill dom att jag skall medverka i samhället. Förstår du. Hur skall man medverka när man inte ens kan komma in. Jag fattade ändå att dom inte gillar mig så varför skall jag bry mig om dom. Jag sket i det. Jag och min brorsa, vi bad varenda dag i skolan. Vi manifesterade riktigt att vi var muslimer, fattar du, därför dom hatar oss ändå. Vi var inte bara afrikaner, vi hade det mer svårt än dom andra. Desto mörkare du är, ju mer hatar dom dig. Vi var invandrare, och inte bara invandrare, vi var afrikaner, och inte bara afrikaner, vi var muslimer, fattar du. Tre saker på en enda gång, fattar du. Dom där grekerna dom bemöttes inte av samma främlingsfientlighet som vi. Så som jag ser mig själv... Jag ser inte mig själv som medlem i det här samhället, förstår du. Det är så som jag uppfattar det. Jag känner mig själv som en av många. Jag är svensk medborgare, jag skall inte gå och rösta. För jag bryr mig inte, fattar du. Jag bryr mig inte. Varför skall jag blanda mig i deras grejer. Jag ser det inte ens som mina grejer. Även om jag är svensk medborgare och har bott i Sverige i tio år. Jag bryr mig inte. Det är så som jag ser mig, alltså. Jag vill inte integrera någonting. Jag vill inte gå in i... Jag orkar inte ens bry mig. Det är så det är. Jag vet att hur länge man än försöker integrera hit och integrera dit, det går inte. Det enda sättet... Det finns inget broderskap i det här samhället. Inom islam finns det ett broderskap. Varje dag går vi och ber tillsammans. Vi står allihopa, fot mot fot, axlar mot axlar. När vi går ut ur bönen vi säger salaam al leikom. När vi har bett

fredagsbönen vi går och ber fem gånger om dagen här i Hammarkullen. Det finns somalier, det finns kurder, det finns araber. Vi är alla bröder, vi sitter och snackar med varandra för vi har någonting gemensamt, fattar du. Men jag har inget gemensamt med det svenska samhället. Min brorsa han var med i "Alla lika, alla olika", fattar du. Svenskarna tänker så, vi är alla olika, alla lika. Vi är människor och har tio fingrar, men vi är olika: 'de där invandrarna dom har ingen hjärna', fattar du. Det enda sättet att nå själva broderskapet... Jag har aldrig sett något större broderskap än det vi har. Vi ber fem gånger om dagen. På fredagen går vi till moskén och hela Göteborg träffas där. Två gånger om året vi ber Id, tillsammans, hela, hela Göteborg. Och vi träffas och pratar ännu mer och vi pratar med varandra. Alla som sitter bredvid dig du måste hälsa på dom och krama dom och sånt. Och en gång i livet, om gud vill, kan du åka till Mekka. Och då är det en än större familj. När jag åker dit, du har aldrig sett han som sitter bredvid dig, men du äter ur samma tallrik, förstår du. Och står och pratar med varandra.

För Santos eller Chicko, liksom för de flesta av de ungdomar jag haft kontakt med via mitt forskningsprojekt, framstår ghettokulturen (svart såväl som hispanic) som det kanske enda adekvata uttrycket också för politiskt tänkande och handlande. De poser, jargonger och attityder som utvecklats här erbjuder i sin hotfullhet en attityd och motidentitet som påkallar *respekt*. För Muhammed är rap-musiken och hip hopkulturen viktiga uttrycksformer men det är i religionen – inte i politiken eller i kulturen – som den enda lösningen och framtiden finns. Muhammed ser hur rap-musiken kan användas för att bygga broar mellan olika grupper, men musiken måste då underordnas religionen. Ghettokulturens gangsterromantik och den politiska outlawideologi som växer fram ur denna är ingen framkomlig väg för Muhammed som i stället tillhör en i dag tämligen liten – men tydligt växande – grupp unga människor som i den samtida värdeförskingringen söker fast mark under fötterna och orienterat sig mot mer religiöst kompromisslösa ställningstaganden. Han är i princip för demokrati och andra centrala västerländska värden, men den västerländska livsformen – med tvivelaktig moral och utan högre principer – har lett till hyckleri och skapat ett samhälle där "pengarna är viktigare än människornas gemenskap". Denna utveckling, menar Muhammed, visar att religionen behövs – "democracy ain't nothin but hipocracy" och "politik är ljug".

Santos och Muhammed uttrycker uppfattningar som är väldigt vanliga i den miljö där jag vistats, hur vanliga de är utanför denna miljö kan jag inte bedöma men jag håller det för troligt att situationen i Hammarkullen har sina motsvarigheter i många andra förorter

i Göteborg, likväl som i Stockholm och Malmö. Det bristande engagemanget i den demokratiska processen är inte ett resultat av okunskap eller ointresse – det är en produkt av utanförskap, det är i första hand resultatet av det övriga samhällets förhållningssätt.

I en mening är ungdomar i och omkring The Hammer Hill Click ovanliga, det finns kanske inte så många lika artikulerade unga invandrargrupper som ser sig själva som ”soldater” och som ser de multietniska kulturuttryck de skapar som sin vapenarsenal och som på detta sätt knyter an till och identifierar sig med marginaliserade grupper på andra kontinenter och som ur detta utvecklar en egen distinkt kultur med tydliga politiska förtecken. I en annan mening är de tämligen vanliga. I många andra motsvarande bostadsområden runt om i Sverige sker liknande möten och fusioner mellan unga med olika bakgrunder. Varje område har sina specifika förutsättningar, sin egen historia, sin egen etniska sammansättning osv. Detta innebär att de kulturer som de unga skapar i sina möten ser olika ut i olika områden. Men även om den lokala variationen är stor finns det ändå vissa fundamentala, gemensamma mönster för de flesta invandrardominerade förorter, oavsett om de ligger i Stockholm, Göteborg eller Malmö. Ett är flickornas underordnade roll i de gatukulturer som utåt gestaltar dessa ovan skisserade utvecklingsmönster. Naturligtvis har jag haft kontakt med och intervjuat flickor i mitt forskningsarbete, men jag har i denna artikel valt att koncentrera mig på de unga männen. Ett annat påfallande drag som tycks vara gemensamt för dessa miljöer är identifikationen med och influenserna från de livsstilar och ideal, från den frustration och vrede som gestaltas i den samtida Nordamerikanska ghettokulturen.

Svart kultur, vit ungdom

Från kulturforskning vet vi att avgränsade ungdomliga subkulturer, i USA såväl som i Europa, ända sedan mellankrigstiden inspirerats av, eller direkt tagit över, element (framför allt musik- och dansstilar) från afroamerikansk kultur. Från framväxten av de första moderna ungdomskulturerna i 1920-talets USA - då den svarta hot-jazzen stod i centrum för intresset – över be bop och rhythm and blues, soul, funk och reggae fram till dagens rapmusik har den afroamerikanska musiken utgjort ett centralt inslag i ungdomskulturen. Hip hop, den kultur där rap-musiken växt fram, framstår i dag allt tydligare som den globala urbanitetens underklasskultur.

Också i Sverige visar den samtida ungdomskulturen på ett avgörande inflytande från denna afroamerikanska storstadskultur. Tidigare decenniers, ofta medelklassdominerade, jazzfreaks, blues- eller soulfanatiker exotiserade den svarta kulturen och tog till sig element från denna för att utmana föräldrakulturen. Detta mönster finns naturligtvis allttjämt, men det nya är att det inte längre är medelklassens unga som dominerar intresset för den afroamerikanska kulturen. Detta intresse har tagits över av invandrarungdomar. De odlar förvisso också romantiska föreställningar om den svarta ghettokulturen, men det avgörande för dessa ungas identifikation är att den bygger på att man lik- eller parallellställer sin egen situation med de svartas i USA. Deras fascination inför den afroamerikanska kulturen har sin grund i att denna tillhandahåller estetiska uttryck vilka fungerar som utgångspunkt för att på ett effektivt sätt formulera egna erfarenheter av utanförskap och diskriminering. Samtidigt som dessa kulturella koder ger uttryck för motstånd erbjuder de alternativ till de i det svenska samhället etablerade identitets- och livsmönstren.

Men identifikationen med afroamerikanska kulturen rymmer en dubbelhet. Å ena sidan ter det sig som om denna kulturs öppenhet och "call and respons"-struktur bär på embryon till nya gemenskaper och kulturformer. Dess estetiska koder, inte minst i musiken, utgör ett språk som i vissa avseenden löser upp eller förmår att bygga broar över etniska gränser och därigenom skapa förutsättningar för nya former av allianser och sammansmältningar. I detta finns en potential som skulle kunna ligga till grund för konstruktiva dialoger och läroprocesser mellan det svenska samhället och de unga som använder sig av dessa kulturmönster. Å andra sidan ser vi i dag hur marginalisering och maktlöshet bidrar till att skapa en fascination inför ghattots kriminella gängkulturer, vilken kan förstärka utanförskap och segregation. De tendenser av fientlighet till den dominerande kulturen som redan finns i vissa av de miljöer där många invandrarungdomar växer upp kan förstärkas genom identifikationen med de mest oförsonliga och våldsorienterade aspekterna av ghettokulturen. Denna kan därigenom legitimera och cementera en oförsonlig konfrontationsinställning som redan groer i vissa miljöer. En sådan utveckling är inget otänkbart framtidsscenario om den allt påtagligare utvecklingen mot segregation och marginalisering inte kan brytas. Om vi inte lyckas vända detta utvecklingsmönster kommer allt fler invandrarungdomar att få allt större svårigheter att ta sig in i det svenska samhället. Många upplever redan sin situation som om att de har hamnat i en åter-

vändsgränd och de ser inte någon annan lösning än att vända sig mot samhället. Alla har inte den konstruktiva och artikulerade ambition som The Hammer Hill Click, som trots de häftiga poserna och sin aggressiva rap-musik knacker på för att bli synliggjorda och insläppta i det svenska samhället.

Rap – ett ymnigt grenverk av stilar

Vad är då rap och hur ser denna ghettokultur ut? Med rötter i den svarta kulturens orala och musikaliska traditioner och med en öppenhet för hela det moderna samhällets ljudlandskap växte rappen fram i svarta ghetton på USA:s östkust under senare delen av 1970-talet. Med enkla medel skapades en gatans musik, som på ett nytt och effektivt sätt gav uttryck för, och offentlighet åt, den brutala verklighet många svarta levde i. Rappen var de unga svartas sätt att kommunicera med sitt eget folk.

Rap-musiken är idag ett ymnigt grenverk av olika stilar och riktningar och dess utövare består inte enbart av svarta. Trots detta var det ändå den svarta, nationalistiskt eller afro-centristsikt orienterade rappen som fick icke-svarta unga att på allvar lyssna på rap. Denna politiskt engagerade rap växte fram under andra halvan av 1980-talet. Portalfigurerna för denna "black conscious rap" var Black Panther-epigonerna Public Enemy. Denna av samhällskritik och socialrealism infärgade "hardcore-rap" fick snart fotfäste på den amerikanska västkusten och Los Angeles hamnade då i centrum för utvecklingen. Musiken var här redan från början direkt knuten till, eller framsprungen ur, det svarta ghettons gängkulturer, med polisbrutalitet, interna krig och knarkhantering som några av dess mest framträdande tema. De militanta Black Power-poserna hos Public Enemy fick här stå tillbaka för en gatukultur, "gangsta", som inte bara gav uttryck för en kritik av orättvisorna i ett rasistiskt samhälle utan också för vapenfetischism, kvinnoförakt och våldsromantik. Det är i detta sammanhang som den s.k. gangsterrappen växt fram. Sedan en tid tillbaka har denna form av rap-musik på allvar gjort sitt inträde i Sverige, framför allt runt om i de stora städernas förorter.

En aspekt av identifikationen med Los Angeles gängkulturer rör gangster-rappens iscensättning av heterosexuallitet och maskulinitet. Att bli man har i vårt samhälle blivit en öppnare process än någonsin tidigare. De traditionella mönstren för manlighet är i dag ifrågasatta. Detta har gjort invandrargrabbarnas situation än mer komplex, då

de ju på ett än mer påtagligt sätt ofta tvingas utveckla identitet i en korseld mellan förmoderna och senmoderna mansbilder. En konsekvens av att den traditionella maskuliniteten eroderar är att vissa grupper uttrycker behov av entydiga ramar för sin egen identitetsutveckling. En inre osäkerhet kan döljas och pareras med en yttre, machoorienterad framtoning. I gangster-rappen iscensätts ett uttryck för denna form av kompensatorisk maskulinitet. Här visar mannen upp en omättlig hetrosexuell aptit och en brutalitet som sätter skräck i den etablerade ordningen. Ett sätt att förstå denna maskulinitet är att se den som ett försvar mot en djupt liggande osäkerhet inför det egna könet, en osäkerhet som hanteras genom att "blåsa upp sig" med en omnipotent image. Denna form av maskulinitet, menar den psykoanalytiska teorin, är inte sällan resultatet av familjemönster där fadersauktoriteten är svag eller helt frånvarande och där modern, med utgångspunkt i sina egna och i familjens behov, upprättar starka bindningar till sina söner. Att dessa mönster är framträdande i den svarta ghettokulturen vet vi från otaliga studier. Även om vi i dag inte kan hänvisa till vetenskapliga undersökningar som visar hur situationen ser ut i de multi-etniska förorterna i Sverige vill jag, utifrån min egen mycket begränsade erfarenhet, ändå hävda att det här finns motsvarande utvecklingsmönster.

"Havin' no love, my home is became the family I never had", rappar Ice T från South Central L.A. För att överleva i den svarta storsdadsjungeln måste man tillhöra ett gäng. När fadern är borta är det i klanen eller gänget man skapar trygghet och det är via den man får manlig bekräftelse. Dessa faderlösa brodersklaner är för dess medlemmar den enda giltiga auktoriteten. Det är också i gänget man tillägnar sig centrala aspekter av vad som i kulturen definieras som maskulinitet. Denna utvecklas i och befästs av gänget genom strikt koreograferade och ritualiserade handlingsmönster. Gruppen erbjuder också ett skydd eller en fri-zon där det ges möjlighet att ladda upp en sviktande identitet såväl som att leva ut fantasier om respektlös aggression mot alla representationer för det segregerade majoritetssamhället och all frihetsinskränkande överhet. Gänget är också själva basen för den gatumytologi och bad-boy-image som gangsterrappen utvecklat med stor kommersiell framgång.

En av rap-kulturens myter handlar om rapparen som den hemlöse, "on the edge living street kid", ett samhällets olycksbarn som musiken räddar till ett nytt liv och som genom rappen blir företrädare för sitt folk och sin kultur. Ice Cube, Ice T, KRS-One – ja i princip alla stora rap-artister har denna bakgrund. Med det officiella utbildningsväsendets mått mätt är dessa artister alla obildade

barbarer. Men de saknar ingalunda förmåga att åskådliggöra livsvillkoren i ghettot och heller inte intellektuella verktyg att analysera samhället. Den "street-wiseness" de utvecklar har inte bara relevans för ghettons svarta invånare. Den amerikanske litteraturhistorikern Marshall Berman menar att en av förklaringarna till att rapmusiken fått en allt större publik bland icke-svarta är att den är en av de få röster i dagens USA som säger "sanningen" om en rad missförhållanden i det amerikanska samhället. Det är inte utan att dagens unga svenska förortsrappare ser behovet av och känner sig manade att ta sig an denna uppgift i vårt land. De ser sin rap-musik som en sorts alternativ, underground-journalistik där de marginaliserade, svaga och osynliggjorda grupperna i samhället kan träda fram och förmedla sin situation och sina erfarenheter från det svenska samhället.

Den fascination dagens rap-artister utövar på unga män har dock i lika stor utsträckning att göra med den samtida svarta ghettokulturens och rappens förhållande till att vara "bad" och "hard". Många av de killar jag möter upplever och uttrycker känslor av frustration och utanförskap. Utanförskap som inte är ett medvetet val skapar inte sällan känslor av underlägsenhet, vilka i sin tur kan leda till behov av en identitet som markerar motstånd eller avståndstagande i förhållande till det samhälle som förpassat individen till denna utanförposition. För att hantera upplevelser av vanmakt kan man söka sig till situationer där man framträder som skräckinjagande. Ett sätt att göra detta är att framställa sig som verkligt "bad", och vad kan vara mer "bad" än att identifiera sig med ghettons vulkaniska vrede och kriminella gangsta' stil. Ju ovilligare det svenska samhället är att se och möta de unga förortsinvandrarnas situation och behov, ju större risk är det att just denna typ av identitetsmönster framstår som den enda utvägen för allt fler.

Ungdomskulturen och det "demokratiska underskottet"

Samhällsutvecklingen befinner sig i ett kritiskt skede; arbetslöshet, segregation, nya fattigdoms- och marginaliseringsmönster har under senare tid blivit allt mer accentuerade. De grupper som är utsatta för denna utveckling uppfattar sig själva som ställda utanför samhället. Denna situation har skapat en legitimitetskris för demokratins traditionella former. Ett visst mått av solidaritet och rättvisa är en förutsättning för att människor skall uppfatta demokratin som

fungerande och som en möjlighet och därigenom ge legitimitet åt makten.

Det senaste decenniets turbulenta ekonomiska, sociala och politiska utveckling har skapat samhälleligt accepterade attityder vilka närmast kan liknas vid en typ av moralism som i sin förlängning bär på tydliga element av förakt för svaghet och utsatthet. Dessa tendenser har bidragit till att forma ett nytt samhällsklimat, det har växt fram en ton i samhällsdebatten som ibland för tankarna till det klassamhälle den svenska arbetarrörelsen en gång försökte avskaffa. Segregationen har delat upp det svenska samhället längs sociala och etniska skiljelinjer som inte bara är ett uttryck för ojämlikhet, dessa skiljelinjer tydliggör och förstärker värderingsmönster som tidigare inte tillåtit få utrymme i debatten.

Det har i olika sammanhang hävdats att rasism och invandrarfientlighet inte kan informeras bort med rationella argument eftersom dessa fenomen har sina rotträdar nedsänkta i de mytiska och psykiska energier som investerats i kulturen under århundraden. Att utveckla en förståelse för rasismens komplexitet, som naturligtvis också innefattar ekonomiska, sociala och kulturella aspekter, är av central betydelse för varje strategi som har för avsikt att förstärka delaktighet och demokrati. Den i Västeuropa under 1980- och 90-talen växande nyrasismens ideologiska fundament utgörs av föreställningen att kulturer inte kan eller får blandas. Inte minst mot denna bakgrund är det viktigt att lyfta fram de potentialer som kan finnas inbäddade i den ungdomskulturella vardagspraxis där det sker ett kontinuerligt övertagande av livsforms- och stilelement från olika kulturer. I ungdomskulturens etniska dialektik och i de stora städernas multikulturella förorter, där hip hop har en central ställning, kan vi se framväxten av en ny typ av kultur som inte utvecklas längs absoluta etniska gränsdragningar utan i ett komplext mönster av sammansmältning. Dessa nya orena "hybridkulturer", deras gränsöverskridande gemenskaper och nyskapande kulturella uttryck är en utmaning av nyrasismens föreställningar. Här finns erfarenheter som kan ge viktiga bidrag till de anti-rasistiska strategier som måste utvecklas för att skapa förutsättningar för delaktighet och demokrati i det svenska samhället.

För kulturindustrin innebär ungdomstidens öppenhet, sökande och identitetsarbete en gyllene möjlighet att exploatera sina konsumenters behov. Men därmed utplånas ändå inte behoven av identitet, sammanhang, mening osv. som ligger till grund för konsumtionen. Därför är det viktigt, inte minst för de krafter som har intentioner att främja delaktighet och som vill stärka de demokratiska

processerna, att kunna ”läsa” och förstå vad den mångfald av uttryck vi i dag ser på ungdomsscenen handlar om. Det är förödande att enbart betrakta ungdomars ibland provokativa delkulturer som hot vilka måste oskadliggöras eller integreras. I själva verket bär dessa grupper ofta på för hela samhället värdefulla ”kunskaper” då de i sina kulturella uttryck på ett nytt och känsligt sätt kommenterar och gestaltar samhällsliga problem och motsättningar. Genom att vägra lyssna på och ta tillvara den kritik som utvecklas här kan vi gå miste om väsentliga bidrag till diskussionen om hur samhällsliga problem kan hanteras.

De etablerade politiska institutionernas tveksamheter inför de uttryck som tar sin utgångspunkt i ungdomarnas egen kultur grundar sig på mekaniska och förenklade föreställningar om populärkulturen. Ungdomar är inte blott och bart ”offer för kommersialismen”. Kulturindustrins roll och funktion är motsägelsefull. Också via masskulturen finns det möjligheter att utveckla förståelse för ungas position i samhället – här aktiveras fantasin, här döljer sig också kraven på att bli respekterad och tagen på allvar, här finns potentialer för motstånd och protest. All användning av kultur, också ”den passiva konsumtionen”, vilar på ett spänningsfyllt möte mellan de kulturella produkterna och egna erfarenheter och behov.

Synen på ungdomarnas egna kultur- och protestformer som något hotfullt har ännu i dag grepp om de traditionella politiska institutionerna. Min utgångspunkt är att ungdomskulturen innehåller många viktiga läroprocesser och jag menar att de politiska partierna, skolan och alla andra sammanhang där unga möter samhällsliga institutioner borde visa större förståelse och intresse för den kultur ungdomarna själva utvecklar och ser som sin egen. Den typ av självstyrande ungdomsverksamhet som ett hip hopkollektiv eller rockband utgör kan ses som ett forum för läroprocesser där det utvecklas en rad kompetenser som är av vikt för de ungas medverkan och delaktighet i övriga demokratiska processer i samhället. Denna typ av ungdomskulturer är viktiga genom att unga här utvecklar en konkret och direkt verkande demokrati, här skapas sammanhang där de utvecklar kontroll över den egna kroppen, den egna gemenskapen och de expressiva kulturella uttryck som bidrar till att inför det omgivande samhället manifesteras den egna positionen.

Det krävs att de demokratiska institutionerna och de politiska partierna utvecklar en större känslighet för vad det innebär att vara ung i vår tid. Ungdomskulturens egenproduktion av perspektiv och infall har små möjligheter att realisera sina inneboende potentialer om det politiska systemet tvingar in ungdomen i rigida organisa-

tionsfällor. Lär vi oss inte lyssna till de unga på de språk de själva skapar eller använder sig av (utan i stället kommer med moraliserande förmaningar) innebär det att vi låter den kraft och den kritik som så väl behövs för att vitalisera och fördjupa demokratin gå förlorad. Min förhoppning är att det med utgångspunkt i kulturanalys är möjligt och nödvändigt att överskrida de perspektiv som i första hand ser arbetet med att skapa och fördjupa människors delaktighet i samhället som en fråga om att bättre informera om vissa demokratiska plikter och skyldigheter. Snarare måste detta arbete förstås som ett deltagande i produktionen av nya samhälleliga och kulturella villkor, vilka på ett annat sätt än vad som är fallet i dag respekterar och ger alla grupper och individer tillträde till alla aspekter av samhället.

När arbetarklassen vid seklets början ställde krav på rösträtt var det för att man var utestängd från demokratiska möjligheter att påverka hur det välstånd man själv producerat skulle fördelas. Efter en lång och hård kamp mot den tidens etablerade former för politisk ordning lyckades man uppnå en allmän och lika rösträtt för kvinnor och män. Dagens situation är snarast omvänd, nu är det den etablerade, officiella politikens institutioner och partier som i ljuset av "de ungas flykt från politiken" med all kraft försöker fånga in de unga i den traditionella politikens former för att kunna upprätthålla sin legitimitet. Men det finns inga enkla svar på hur man skall handskas med det växande "demokratiska underskott" som på sikt hotar den nuvarande politiska ordningen, inte minst av den anledningen är det viktigt att vara öppen, våga lyssna och visa respekt för de skilda världar och de många verkligheter som ryms i Det Nya Sverige.

Avslutning

De migrationsströmmar, marginaliseringsprocesser och segregationsmönster som under det senaste decenniet i grunden omvandlat Sverige, tenderar att göra invandrarskap liktydigt med utanförskap. Den franske sociologen Etienne Balibar betecknar, när han talar om motsvarande utveckling i Frankrike, dessa villkor som "rasism utan ras". De invandrarkillar jag intervjuat i "Los Angered", Göteborg väntar sig inget av det svenska samhället. De tvingas växa upp i ett samhälle med påtvingade etniska gränser, där social ojämlikhet framställs som kulturella skillnader. Den sociala och kulturella logik som här är verksam leder till att de ungas subkulturella motstånd

också antar etnifierade framträdelseformer. Ghattokulturens poser, jargonger och attityder tenderar att erbjuda en exklusiv motidentitet – bara för ”svartskallar”. De unga svenskar som tvåtredjedels-samhället förpassat till andra klassens medborgare, som är lika mycket utanför som invandrarungdomen, finner sin identitet och sina motståndformer i kulturyttringar med andra etniska förtecken och politiska preferenser. Det är mellan dessa båda grupper som den mest desperata kampen om erkännande, tillhörighet och respekt står.

I de kulturer de unga utvecklar synliggörs motsättningar och konflikter som rör sig under ytan i samhället. Ungdomskulturen kan därvidlag liknas vid en seismograf. De unga invandrare som finns ute i de stora städernas förorter är, trots att de formerar sig i expressiva kulturer, i många avseenden osynliga. Segregationen har förpassat dem till avgränsade reservat där man har mycket begränsad kontakt med det omgivande samhället. I detta sammanhang är musik och andra kulturella uttryck viktigt. Kulturen utgör en möjlighet att gestalta och bearbeta sin situation, inte minst genom att den skapar förutsättningar för självförståelse och bär på möjligheter till utvecklandet av kollektiva handlingsstrategier. Kulturen är också en kanal där den egna situationen kan kommuniceras till andra, en kanal som kan göra de egna livsvillkoren synliga för resten av samhället. En viktig aspekt av arbetet med att bryta segregationsmönstren handlar om att erbjuda ungdomarna i dessa områden, invandrarungdomar såväl som svenskar – killar såväl som tjejer – möjligheter att framställa sig själva och att därigenom skapa arenor där de kan framträda och bli synliga. Detta är av vikt för det arbete som vill fördjupa de demokratiska processerna. Ungdomskulturerna i de multietniska förorterna bär på en kritik av det senaste decenniets samhällsutveckling som vi inte längre kan negligera. I det offentliga, politiska samtalet finns en tendens att förneka eller blunda för de senaste årtiondenas utveckling. Denna hållning bottnar i en icke uttalad, men ändå starkt närvarande förhoppning om att det senaste decenniet bara skulle vara en parentes. Det finns utan tvekan en (om än inte alltid artikulerad) önskan om att den gamla ordningen snart skall återställas. Men historien är en irreversibel process – detta är Det Nya Sverige och vi måste inte bara lära oss handskas med den nya verklighet som de skillnader och den diversifiering detta nya samhälle skapat, vi måste också öppna oss för de möjligheter denna nya situation innebär.

Noter

¹ Alla egennamn är av sekretesskäl fingerade.

² I litteraturförteckningen finns arbeten om den ”nya underklassdebatten” som varit viktiga för denna text refererade. För en introduktion kan t.ex. Enzo Migione (red): *Urban Poverty and the Underclass*, Oxford: Blackwell 1996 eller *Social Kritiks* specialnummer om ”Underklass och sociologi” nr 37 1995 rekommenderas. Loic J.D. Wacquants artikel ”Marginalitet i storbyerne i det kommande årtusind” i *Social Kritik nr 52/53* 1997 är också en alldeles utmärkt text, den ger en bra översikt av några centrala teman i underklassdebatten.

³ Denna CD ”Hammer Hill Click 199.88 (nineteenninethyeightyeight)” är utgiven på skivetiketten MRN och kan beställas genom MRN, Box 315, 401 10 Göteborg. För mer info: www.nuardetnog.se

Referenser

- Back, Les (1996) *New ethnicity and Urban Culture*. London: UCL-Press
- Berman, Marshall (1993) "Close to the edge. Reflections on rap", i *Tikkun* Vol. 8, nr 2
- Ehn, Billy (1992) "Youth and multiculturalism" i Palmgren, Cecilia, Karin Lövgren & Göran Bolin *Ethnicity in youth culture*. Stockholm: USU/JMK
- Gilroy, Paul (1987) *There Ain't No Black In The Union Jack*. London: Unwin Hyman
- Gilroy, Paul (1993) *The Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness*. London: Verso
- Jones, Simon (1988) *Black Culture, White Youth*. London: MacMillan
- Lash, Scott (1994) "The making of an underclass: neoliberalism versus corporatism", i Philip Brown and Rosemary Crompton, *Economic Restructuring and Social Exclusion*. London: UCL-Press
- Røgilds, Flemming (1995) *Stemmer i et grænseland*. Köpenhamn: Politisk Revy
- Sernhede, Ove (1993) "Att vara svart har inte med hudfärg att göra" i *Uppväxtvillkor* nr 5 93
- Sernhede, Ove (1994) "Ungdomskulturen och det Andra. Identitet, motstånd och etnicitet" i *Kulturella Perspektiv* nr 1 1994
- Sernhede, Ove (1994) "Svart musik, vit adolescens. Oidipal rivalitet, fadersfrånvaro och maskulinitet." i Johan Fornäs m.fl. (red.): *Ungdomskultur i Sverige: Modernitet, kön, stil och sfärer*. Stockholm: Symposion
- Sernhede, Ove (1994) "The white negro revisited?. Döden som tabu och den skoningslöse hämnaren." *Ottar* nr 3
- Sernhede, Ove (1995) "What the G-funk is going on. Om unga, vita män och svart vrede", i *Ord & Bild* nr 3
- Sernhede, Ove (1995) *Modernitet, adolescens och kulturella uttryck*. Göteborg: Institutionen för socialt arbete
- Sernhede, Ove (1996) *Ungdomskulturen och de Andra. Sex essäer om ungas skapande och fascinationen inför svart kultur*. Göteborg: Daidalos

- Sernhede, Ove (1997) "Respekt Nu" i *Invandrare och immigranter* nr 5 1997
- Sernhede, Ove (1997) "Ungdom och svart identifikation", i Nader Amadi (red.) *Ungdom, kulturmöten, identitet*. Stockholm: Liber
- Sernhede, Ove (1997) "Svensk gettokultur i vardande?", i *Svenska Dagbladet* 4:e augusti 1997
- Sernhede, Ove (1998) "Waiting for Mandela", *Soundings* nr 9
- Wacquant, Loic J. D. (1993) "Urban Outcasts: stigma and division in the black Americaghetto and the French urban periphery", i *International Journal of Urban and Regional research*, Vol. 17, No. 3
- Wilson, Williams Julius (1993) *The Ghetto Underclass. Social Science Perspectives*. Newbury Park: Sage
- Ålund, Aleksandra (1991) "Wrestling with ghost. Transcultural bricolage and new communities" i Aleksandra Ålund & Carl-Ulrik Schierup *Paradoxes of Multiculturalism*. Aldershot: Avebury

Engagemang med förhinder!

Yngre och äldre om politik, förändring och miljö

Adrienne Sörbom

Sjunkande politisk aktivism – ett ungdomsproblem?

Det finns en allmän oro för att unga människor i allt lägre grad intresserar sig för politik. Utifrån tanken att ”dagens unga är morgondagens vuxna” menar till exempel politiker, forskare och föreningsaktiva att det kan finnas anledning till oro när de politiska ungdomsförbunden och folkrörelserna har problem att attrahera nya medlemmar. Men är dessa problem verkligen ungdomsproblem? Det vill säga problem som bara existerar bland de unga? Eller är detta ett problem i tiden som redan påverkat oss alla? Vad vet vi om hur unga människor jämfört med äldre ser på politiskt ansvar och delaktighet? Kan vi se stora skillnader eller finns också likheter? Lite polemiskt skulle vi kunna fråga oss om det inte är så att den morgondag som vi oroar oss för, faktiskt redan är här? Alltså att det vi tror att ungdomarna står för, det nya som skall komma, är en del av något redan existerande.

Innan vi diskuterar oroande tecken i tiden är det min utgångspunkt i denna artikel att vi utöver att studera och diskutera *ungdomars* inställning till politik, förändring och miljö också måste jämföra mellan yngre och äldre. I den här artikeln presenteras därför resultat utifrån en jämförande kvalitativ studie av några yngre och äldre människors syn på ansvar och deras politiska engagemang för politik i allmänhet och miljöfrågor i synnerhet.

De yngre och de äldre medborgarna

Det politiska engagemanget har förändrats. Jämför vi medborgarnas politiska engagemang under 1900-talets sista decennier kan vi se tre tydliga förändringar. För det första har rörligheten i valmanskåren blivit större. Statsvetarna Gilljam och Möller pekar bland annat på att den tidigare tydliga klassröstningen och partiidentifikationen minskar samtidigt som partibytena mellan val och under valrörelser har ökat.¹

För det andra vänder medborgarna de traditionella politiska partierna ryggen, dessa har fått allt svårare att rekrytera nya medlemmar. Gilljam och Möller skriver att partierna därmed i allt högre grad utvecklas från medlemspartier till väljarpartier. De verksamheter som förut stod i centrum, som intern idédebatt och studieverksamhet, får nu stå tillbaka för verksamheter som framförallt syftar till att öka antalet väljare. ”Partierna framstår i stigande grad som kampanjorganisationer” (a.a. s. 176).

För det tredje har vi kunnat åse något som den engelske statsvetaren Richard Topf kallar för en ”participatory revolution”.² I sin jämförelse mellan medborgare i EU-länder visar Topf att det 1990 är fyra gånger så vanligt jämfört med 1959 att ha deltagit i någon form av politisk aktivitet.³ För Sveriges del finns i Topfs material data endast från 1981 och framåt. Även de visar emellertid på en stark ökning. 1981 säger 58 procent av svenskarna att de, förutom att ha röstat, har deltagit i någon form av politisk aktivitet. 1990 svarade 74 procent ja på samma fråga. En likartad trend visade den svenska Maktutredningens medborgarundersökning.⁴ Där hade till exempel andelen medborgare som någon gång under året yttrat sig på ett möte ökat från 24 procent 1968 till 40 procent 1987.

I motsats till dessa förändringar har valdeltagandet varit förvånansvärt stabilt. Sett över en period på 30 år har deltagandet legat runt 89 procent för befolkningen som helhet.⁵ De två senaste valen (1991 och 1994) har resultatet varit 87 procent röstande.⁶ Det innebär en återgång till det sena sextioalet och tidiga sjuttioalets siffror. Valforskare anser emellertid att detta inte ska ses som oroande i någon högre grad. Sverige har internationellt sett fortfarande ett mycket högt valdeltagande och förändringarna, sett över några decennier är trots allt mycket små.⁷

Ovan beskrivna trender kan även iaktas om vi fokuserar de unga medborgarna och deras politiska engagemang. Andelen röstande bland förstagsängsväljare har gått ner. Denna nedgång följer emellertid i stora drag nedgången bland samtliga väljare. Gapet har inte

ökat. Under åren 1964 till 1994 har differensen mellan förstagångsväljare och samtliga väljare legat på mellan en och tio procent. Minst skillnad såg vi under valet 1985 och störst skillnad 1988. I valet 1994 låg differensen på fem procent.⁸

Vidare har det sjunkande antalet medlemmar i politiska partier varit vikande för samtliga åldersgrupper, utom för de allra äldsta.⁹ Andelen partimedlemmar i åldrarna 16–24 minskade mellan åren 1978 och 1994 med mer än hälften (från nio till 4 procent). Detta kan jämföras med en minskning under samma period på nära en tredjedel (från 18 till 13 procent) bland dem mellan 45 till 64 år.

Andelen partianhängare har sjunkit också bland de yngre väljarna.¹⁰ Känslan av att stå mycket nära ett parti och i vilken grad man byter parti mellan valen har emellertid alltid haft ett starkt samband med ålder. Känslan av partianhängarskap har därför alltid varit lägre hos den som är yngre samtidigt som viljan och behovet av att byta parti mellan valen är större hos de unga. Vidare är det vad gäller partianhängarskap, som sagts ovan, inte bara bland de yngsta som det skett en stor nedgång. Mellan åren 1968 och 1994 har andelen partianhängare bland samtliga väljare sjunkit från 65 procent till 47 procent jämfört med förstagångsväljarna som sjunkit från 46 procent till 30 procent.¹¹

Sammantaget pekar detta på att vi ser förändringar vad gäller det politiska engagemanget och att de unga inte utgör något undantag på det området. När förändringar sker i befolkningen som helhet gör det så även bland unga. Unga såväl som gamla följer samma trender. Förutom vad gäller partimedlemskap finns heller inget som tyder på att vi ser ökade klyftor mellan ungas och äldres engagemang. Överlag behålls det mönster som varit tydligt under hela 1900-talet: de unga är generellt något mindre aktiva och engagerade än de äldre.

Denna uppsats motiveras därför inte av någon oro för att de yngsta lämnar det demokratiska systemet. Däremot är det rimligt att tänka sig att de förändringar som faktiskt sker har olika innebörd för människor födda vid olika tidpunkter och som befinner sig på olika positioner i livsloppet. Det kan till exempel vara så att man röstar av olika anledningar eller att man väljer olika vägar för att engagera sig politiskt, därför att man ser olika på möjligheterna att få gehör för sina åsikter.

I syfte att förstå dessa förändringar kommer jag i denna uppsats att presentera synen på ansvar och politik utifrån ett antal längre intervjuer som jag gjort med människor födda vid olika tidpunkter under 1900-talet. Frågeställningarna kretsar kring om man anser att

det ankommer på den enskilda individen att ta ansvar för politisk förändring, vilka möjligheter den enskilda individen har att göra detta jämfört med andra aktörer samt hur man faktiskt kan tänka sig att gå till väga. Frågorna belyser synen på ansvar för politik i allmänhet och miljöproblem i synnerhet, som ett konkret exempel där man kan utveckla sina tankegångar.

Uppsatsen inleds med ett teoretiskt avsnitt. Därefter följer en konkretisering av de teoretiska begrepp som presenterats. Dessa ligger till grund för artikelns empiriska del. Denna, uppsatsens huvuddel, avslutas med en sammanfattning och diskussion av resultaten.

Politik och engagemang i det senmoderna samhället

Ett ofta använt teoretiskt perspektiv inom den svenska ungdomsforskningen utgår från begreppen modernitet och senmodernitet. Grundtanken är att moderniseringsprocessen under det senare 1900-talet har gått in i en ny fas där det som varit typiskt för moderniteten radikaliseras och drivs upp i intensitet. Denna radikalisering medför grundläggande förändringar av de normer, värderingar och praktiker vilka skapats under den tidigare moderniteten.¹²

I det följande kommer jag att presentera tre representanter för detta senmodernitetsperspektiv. Först presenteras Anthony Giddens och Ulrich Beck vilka båda ingående har diskuterat förändringar av människors politiska engagemang. Ingen av dessa teoretiker talar specifikt om ungdomar men har använts inom såväl ungdomsforskning som forskning om intresse och engagemang för miljöfrågor. För det andra tar jag upp Thomas Ziehe som i relativt liten utsträckning har använts till att analysera politiskt engagemang.¹³ Emellertid fokuserar Ziehe specifikt på unga människor och det är därför relevant att ta upp även hans arbete i detta sammanhang.

I syfte att beskriva vad som är typiskt för politiken i senmoderniteten myntar Giddens två nya begrepp: emancipatory politics (frigörande politik) och lifepolitics (livspolitik).¹⁴ I det som Giddens kallar för den tidiga moderniteten kretsade politikens innehåll kring frigörelse. Den tidens politik byggde på två huvudsakliga element: ansträngningar att inte låta saker och ting bli som de alltid varit samt en vilja att bryta några grupper eller individers illegitima dominans över andra. Det var en politik vars ledord var rättvisa, jämlikhet och

deltagande. Den senare modernitetens politik, livspolitik, beskriver Giddens som snarare än att vara inriktad på våra levnadsförhållanden i syfte att ge oss större chanser att göra goda val är inriktade på valen som sådana. Det är en politik som är inriktad på identiteten och den egna livsstilen snarare än på själva livet.

Den främsta orsaken till utvecklingen av livspolitik finner Giddens i avtraditionaliseringen som Giddens identifierar som ett av modernitetens grunddrag. Det är en process som innebär att de traditioner som förut kunnat användas som legitima och oreflekterade skäl för handlingar i allt högre grad kommit att förlora sin status som självklarheter. De ifrågasätts i stället och det krävs av individen att hon själv tar aktiv ställning till om hon vill följa redan trampade stigar eller inte. I denna process sätts sålunda individen och hennes val i förgrunden.

Feminismen är ett exempel som Giddens ger för att tala om vad livspolitik kan vara.¹⁵ Feminismen hade naturligtvis frigörelse som ett huvudmål, att själv kunna bestämma hur livet skulle levas. Men i kölvattnet av emancipation kom känslan av förlust. Den självklara identiteten och självbilden ersattes av osäkerhet på grund av att en valsituation skapats. På motsvarande sätt förutsätter livspolitik i allmänhet en viss grad av genomförd frigörande politik vilken i sin tur öppnar upp för frågor om jaget.

Giddens analys av det senmoderna samhället kopplat till förändringar när det gäller människors inställning till vad politik bör handla om utgår i hög grad från begreppet *reflexivitet*. Begreppet kan definieras som ett grundläggande förhållningssätt genom vilket vi konstant undersöker och förändrar sociala praktiker i ljuset av inkommande information.¹⁶ Begreppet står därmed för ett grundläggande ifrågasättande. Reflexiviteten i det moderna samhället är enligt Giddens en grundsyn vi alla bär på. Det är något vi inte kan välja bort. Vi speglar ständigt våra tankar och handlingar i den information vi möter och förändrar på så sätt samtidigt karaktären av de objekt vi ifrågasätter.

Reflexivetsbegreppet är centralt även hos Ulrich Becks beskrivning av risk samhället och det har också en likartad betydelse för honom.¹⁷ Grundläggande för Ulrich Becks arbete är tanken att moderniteten gått in i en andra fas, utvecklingen har gått från en enkel modernitet till en reflexiv modernitet i vilken moderniteten endast har sig själv att referera till. I den enkla moderniteten fanns analfabetism, traditioner och vidskepelse som objekt för modernisering och utveckling. I dag finns vare sig oupplysta människor eller orörd natur som objekt för den fortsatta moderniseringen. Modernise-

ringen övergår i stället att spela med sina egna produkter. Den blir på så sätt reflexiv.

Viktigt för denna utveckling är en allt starkare *individualisering* genom vilken individens egna val uppfattas som allt viktigare. Till sammans innebär dessa processer att människor i allt högre grad ifrågasätter det som förut tagits för givet. Till exempel förändras nu många av de institutioner som upprättades under den enkla moderniteten. Ett exempel är kärnfamiljen, med fadern som över huvud, vilken är en produkt av moderniteten. Inom denna ställs nu krav från kvinnor och från barn och ungdomar att ha samma frihet och makt som fadern.

Samhället blir också reflexivt på så sätt att vi börjar ifrågasätta de risker som skapats av och inom den enkla moderniteten. Vi börjar därmed ifrågasätta basen för det industriella samhället. På ett samhällsligt plan medför denna ökade reflexivitet, enligt Beck, att samhällets egna premisser öppnas för kritik och ifrågasättande av det egna, i stort som smått.¹⁸

Beck menar att denna reflexiva moderniseringsprocess sker inom snart sagt samhällets olika områden. I boken *Risk Society* tar han specifikt upp politiken. Här går utvecklingen mot ett ifrågasättande av de traditionella politiska institutionerna och ökande krav på delaktighet i de samma. I den reflexiva moderniteten tar människorna demokratin på allvar och på så sätt förstärks demokratin. Detta får emellertid den något paradoxala effekten att politikerna får mindre makt, trots att områden i samhället vilka tidigare inte ansetts vara politiska politiseras.

Enligt Beck beror den utvecklingen på att gränserna mellan det politiska och det privata luckrats upp. I demokratins barndom fanns en tydlig skiljelinje mellan det offentliga som reglerades med politik och det privata som helt låg utanför politikernas maktsfär. Beck beskriver detta som att det fanns ett politiskt-ekonomiskt och ett tekno-ekonomiskt system där det senare sågs som icke-politiskt. Om sociala effekter uppstod inom det tekno-ekonomiska systemet sågs detta som sidoeffekter, vilka kunde vara mer eller mindre positiva, men som egentligen inte räknades. I centrum för detta system fanns intresset för utveckling, framför allt ekonomisk sådan.

Bägge dessa system finns intakta även i dag och så gör också bilden av arbetsuppdelningen dem emellan. Beck hävdar emellertid att denna uppdelning har börjat ifrågasättas. Detta sker i två olika men sammanflätade processer. För det första upptäcker människor att även det tekno-ekonomiska systemet påverkar och skapar förändring, trots att detta inte debatteras inom det demokratiska systemet.

Det utvecklas i stället ett sub-politiskt system mellan de två traditionella systemen där enskilda individer, organisationer, medier och även det rättsliga systemet är aktiva. Detta uppmärksammas av medborgarna överlag och krav reses på att dra in även dessa sub-politiska områden i den traditionella politikens sfär. Uppkomsten av nya sociala rörelser som freds, miljö, och kvinnorörelserna är exempel på detta.

För det andra förlorar det politiska systemet styrkraft när medborgarna deltar i utom-parlamentariska aktiviteter. Kvar finns endast en fiktiv bild av ett demokratiskt system som leder landets utveckling på basis av medborgarnas vilja. I realiteten är denna makt urholkad, politikerna lämnas att administrera en utveckling som de vare sig planerat eller strukturerat, men som de ändå måste legitimeras om de inte vill lämna ifrån sig makten helt.¹⁹

Centralt såväl hos Beck som hos Giddens är tanken att individerna i allt högre grad kopplas loss från normer, traditioner och värderingar. På motsvarande sätt men utifrån delvis andra utgångspunkter resonerar Thomas Ziehe kring den sociala, kulturella och psykologiska friställning som han menar är grundläggande för de som växer upp i det senmoderna samhället. För Ziehe, liksom för Beck, refererar begreppet friställning till ett tillstånd i vilket vi känner oss mindre bundna av traditioner än i äldre tider.²⁰ Enligt Ziehe blir unga människor tvingade att själva ta ställning till vad de vill göra och vem de vill vara. Detta bottenar dels i en erodering av traditioner och normer, dels i en ökad kompetens och växande krav på att uttrycka och fundera över oss själva, att vara reflexiva. Denna friställning leder fram till en livssituation som karakteriseras av det som Ziehe kallar för "görbarhet". Det egna jaget, vardagen och livet skapas av mig själv, genom mina val. Traditioner och auktoriteter kan inte användas på ett ofreflekterat sätt utan är något som jag måste förhålla mig till, medvetet förkasta eller använda, i skapandet av den egna identiteten och det egna livets innehåll.

Görbarhetens karaktär är emellertid dubbel. Den inte bara ger unga *möjligheter* till att själva ta ställning till vad de vill göra och vem de vill vara utan *tvingar* dem också till det samma. Samtidigt som det finns faktiska omständigheter (till exempel institutionella, organisatoriska, materiella och kognitiva) vilka sätter upp gränser för våra handlingar och vilka motsäger känslan av görbarhet. Ziehe menar att spänningen mellan känslan av görbarhet, att ha alla möjligheter att själv forma sitt liv, och de faktiska begränsningarna skapar stress och oro. Görbarheten är därmed (liksom det moderna samhällets

tendenser i övrigt) ett ambivalent fenomen, den individuella friheten ökar men också det individuella ansvaret.

Reflexivitet, individualisering och görbarhet i praktiken

Det dessa olika men likartade teorier föreslår är en tolkning av en förändring som vi redan sett ta sin början. Det är den här uppsatsens ansats att tolka de förändringar som vi kunnat iaktta statistiskt utifrån ett senmodernitetsperspektiv. För att kunna göra detta krävs ett tydliggörande av vad de ovan refererade senmoderna perspektiven kan innebära i en empirisk studie. Vilka forskningsbara frågor kan vi ställa utifrån dem? Till vad kan vi använda de teoretiska begrepp som man utgår från? Och i det här fallet: vilken betydelse har de vad gäller politiskt engagemang?

Utifrån den redogörelse som givits ovan är det tydligt att det framför allt är tre fenomen som det senmoderna perspektivet pekar på som grundläggande i den förändringsprocess de analyserar: individualisering, reflexivitet och görbarhet.

Individualiseringstendenser på politikens område. Vad gäller engagemang för politik i allmänhet och miljöfrågor i synnerhet kan man tänka sig två övergripande förändringar. För det första kan synen på aktören ha ändrats i riktning mot ett mer individualiserat förhållningssätt. I stället för att enbart stödja större organisationer eller genom att rösta jobba för ett mer miljövänligt samhälle ska förändringen ske genom att individen, och i synnerhet konsumenten, tar eget ansvar och förändrar sitt handlande. En sådan ändrad syn på aktören kan medföra en bristande tilltro till mer traditionella politiska handlingsvägar till förmån för andra handlingsvägar. Ett uslag av detta kan vara de politiska partiernas svårigheter att rekrytera medlemmar (inte bara till ungdomsförbunden) samtidigt som en konsumentbojkott mot Frankrike för deras bombningar på Mururoa får stort genomslag hos allmänheten.

För det andra kan synen på det politiska objektet, vad det är vi försöker förändra, ha ändrats. Det är vår egen vardag och det vi konsumerar genom mat, resor och boende som har satts i fokus och inte samhällets strukturer. Även om det finns en hög medvetenhet om globala miljöproblem är det ändå det som vi har allra närmast oss som vi väljer som vårt politiska förändringsobjekt. I ett sådant perspektiv blir till det till exempel mindre intressant att aktivt verka för nedläggningen av kärnkraftverk (så länge vi inte berörs själva av

det i vår vardag). I stället lägger vi ner mer engagemang på att ändra våra egna handlingar så att de blir mer miljövänliga.

En ökande reflexivitet är ytterligare en grundtanke hos de ovan beskrivna teoretikerna. Man tänker sig att en minskad tilltro till auktoriteter och en ökande individualisering ger människor möjlighet att fundera och ifrågasätta sina egna livsbetingelser. Samtidigt innebär denna möjlighet ett krav, vi förväntas att själva ta ställning, att inte ta saker för givna och finna vår egen väg. För det politiska engagemanget likväl som för miljöarbetet innebär detta att varje sanning kan ifrågasättas och vändas till sin motsats. En följd av detta kan vara att det blir svårt att handla med övertygelse när våra handlingar mer eller mindre regelmässigt ifrågasätts av oss själva och vår omgivning. Självklarheten och tilliten till det egna agerandet kan vara svårt att uppamma.

Den individuella görbarheten ökar, vilket ytterligare ökar betydelsen av det egna handlandet och späder på fokuseringen av mitt personliga ansvar. Detta kan ge upphov till känslor av både möjligheter och begränsningar. Individerna uppfattas ha stora chanser att kunna påverka utvecklingen, samtidigt som hon tydligt ser begränsningarna. Känslor av otillräcklighet kan bli en av följd av detta.

Att studera förändring

När vi iakttar skillnader mellan olika åldersgrupper finns två huvudsakliga faktorer att ta hänsyn till. Det kan röra sig om så kallade kohorteffekter, det vill säga att en generation för med sig andra värderingar än den tidigare generationen. Det har skett en samhällsförändring. Men skillnader mellan åldersgrupper kan också bero på att vi ser olika på saker och ting under olika faser i livsloppet. Denna andra förklaring innebär inte med nödvändighet att något har förändrats i samhället.

För att kunna studera förändring krävs jämförelsematerial mellan då och nu. För den typ av frågor som ställs i denna undersökning finns inte ett sådant jämförelsematerial. Man har under många år ställt frågor om politiskt engagemang. Dessa studier har emellertid framförallt varit kvantitativt inriktade och har refererats inledningsvis. För att nå en djupare förståelse av människors tankar bakom statistiska förändringar, kan den typen av studier inte bidra ytterligare.

Vad gäller studier om människors miljöengagemang har mer systematiska studier med återkommande frågeformuleringar

genomförts först från och med slutet av 80-talet. De kan därför endast ge en begränsad bild av förändringar. Vidare fokuserar dessa undersökningar framför allt vilken typ av miljövänliga handlingar som respondenten utför eller ej. Syften och bakomliggande värderingar är däremot sällsynta.²¹

Ett allt oftare använt sätt för att kunna diskutera förändring, trots brist på jämförelsematerial, är att låta respondenterna själva, ur ett livsloppsperspektiv, belysa eventuella förändringar.²² Rent konkret innebär detta att informanterna får utgå från sitt eget liv för att beskriva hur livet (ur den studerade aspekten) har förändrats. Denna berättelse analyseras därefter utifrån forskarens teoretiska ram och förståelse av det historiska förloppet. Livsloppsstudien ger på så sätt en möjlighet att utifrån informantens egen berättelse, tolkad utifrån en teoretisk ram, koppla samman tid, socialt rum och individuell utveckling²³.

Fördelen med den typen av data, jämfört med data insamlade via surveyer, är att vi här får ett inifrånperspektiv. Det är respondenten som gör jämförelserna, inte forskaren i första hand. Vidare har vi större möjligheter att fråga om orsaker till de eventuella förändringar som diskuteras. Berodde dessa i huvudsak på förändringar i livsloppet, till exempel att man flyttade ihop för första gången, fick barn eller flyttade från hemorten, eller berodde det på förändringar i samhället runt omkring.

I de intervjuer som används här ställdes frågor om hur det politiska engagemanget har sett ut vid olika tidpunkter i livet. Har engagemanget förändrats? Om ja: på vilket sätt och hur kom det sig? Var det beroende av att något i livssituationen ändrades eller något i själva samhällsklimatet?

Vem deltar?

Undersökningen bygger på ett fåtal intervjuer (12 stycken). Nackdelarna med ett litet antal respondenter är uppenbara. Generaliseringar är omöjliga att göra. Samtidigt har detta ringa urval en viktig kvalitet. Det ger oss möjlighet att ingående ställa frågor om vad det är respondenterna egentligen åsyftar. Beskriv med egna ord, hur tänkte du då? Vad var det som hände? Den typen av uppföljningsfrågor är näst intill omöjliga att ställa i den kvantitativa studien. Vidare är de enskilda exemplen extra relevanta inom de forskningsområden där forskningen hittills varit ringa.

För ett sådant litet antal respondenter finns ingen självklar urvalsram. Att söka representativitet är inte möjligt. Vidare skapar en alltför förfinad urvalsram (baserad på ett flertal bakgrundsvariabler) svårigheter i analysen, då vi får många undergrupper med ytterst få respondenter i varje. Alternativet är att i stället fokusera *en* grupp utifrån vilken vi åtminstone kan se skillnader över tid och mellan åldrar.

I enlighet med detta resonemang har jag valt att träffa informanter som skiljer sig åt i ålder men som arbetar eller har arbetat inom samma yrke. Tanken var snarare att skapa en så homogen informantgrupp som möjligt än att försöka få representanter med flera olika bakgrunder. Valet föll på lärare födda på 1920-, 50- och 70-tal. Tanken är att lärare är en grupp som alltid varit aktiva medborgare. För denna grupp har därmed tillgängligheten till demokratins olika fora inte varit ett problem. Det gör det enklare att se förändringar i attityder och aktiviteter i stället för förändringar vad gäller just tillgänglighet (vilka till exempel kan bero på språkliga färdigheter eller statusmässiga hinder).²⁴

Inalles har jag genomfört tolv intervjuer med två kvinnor och två män från varje årtionde. Den yngsta var vid tidpunkten för intervjun 24 och den äldsta 79 år gammal. Informanterna är aktiva låg- och mellanstadielärare eller före detta lärare (alla årskurser) som fortfarande är medlemmar i Lärarförbundet. Urvalet är draget från medlemmar i Lärarförbundet i Huddinge kommun och genomfördes så att sex medlemmar, tre kvinnliga och tre manliga, från varje årtionde, slumpmässigt valdes ut. Dessa kontaktades sedan av Lärarförbundet som berättade om undersökningen och meddelade att de hade möjlighet att delta. Därefter ringde jag och frågade om de var intresserade. Från det ursprungliga urvalet valde två manliga och två kvinnliga informanter från varje åldersgrupp att delta. Från de pensionerade lärarna var dock ett andra urval tvunget att genomföras då endast två av de första sex kunde eller ville delta. Alla intervjuer har gjorts enskilt. Intervjutiden har varierat mellan 45 minuter och fyra timmar. Intervjuerna har i de flesta fall gjorts hemma hos informanterna eller på deras arbetsplats. I ett fall har intervjun genomförts på min arbetsplats.

Intervjuerna har skrivits ut i sin helhet och sedan kodats en första gång efter fyra övergripande teman: individualisering vad gäller aktören, individualisering i relation till vad man tänker sig kunna påverka, uttryck för reflexivitet samt uttryck för görbarhet. Efter denna inledande kodning bearbetades varje tema för sig i syfte att

finna de grundläggande begrepp vilka bäst beskriver innehållet i intervjuerna.

Den empiriska delen av uppsatsen inleds med några ord om vad ”att påverka samhällsutvecklingen” kan tänkas betyda för informanterna. Därefter går jag igenom resultaten utifrån de tre nyckelbegrepp som inringats ovan, individualisering, reflexivitet och görbarhet. Slutligen kommer en samlad diskussion av resultaten.

Att påverka samhällsutveckling

Den grundläggande frågeställningen i intervjuerna har gällt om informanten anser sig kunna påverka samhällsutveckling och i så fall, på vilket sätt. För att undvika att intervjuerna från början inriktades på enbart påverkan genom partipolitik, vilket hände i den allra första intervjun som genomfördes, inledde jag de övriga intervjuerna med att säga några ord om att man kan påverka samhället på olika sätt och på olika nivåer. Jag har tagit exempel som att det kan gälla att man röstar, att man deltar i en demonstration eller att man försöker handla varor som är bättre för miljön.

Informanterna har därefter i ett senare skede i intervjun själva fått beskriva vad de menar när de säger att de kan påverka samhället. De har då tagit upp exempel som innebär att de kan påverka, i betydelsen vara med och bestämma, på i huvudsak två plan. På det första planet kan de påverka samhället i form av olika organisationer vilka man inte personligen är del av på något direkt sätt. Det kan gälla riksdag, statliga myndigheter, kommuner, företag, föreningar på riksnivå och så vidare. Exempel på påverkansmetoder här är att rösta, demonstrera, bedriva lobbying och så vidare. På det andra planet kan de påverka genom att personligen vara aktiva i sin närmiljö. Det kan till exempel gälla att påverka inom familjen, på arbetsplatsen, på lokala företag och föreningar. Här kan man till exempel prata med butiksföreståndaren om miljövänliga varor i butiken, undvika vissa varor, föra fram demokratiska handlingsätt i familjen eller vara aktiv i en lokalförening.

Denna uppdelning kan med Maktutredningens termer beskrivas som att informanterna tänker sig en uppdelning mellan den lilla och den stora demokratin.²⁵ Att vara delaktig inom bägge dessa sfärer innebär att man är med och i viss mån bestämmer hur samhällsutvecklingen ska se ut. Man tänker sig emellertid att man kan påverka mer, över fler områden och fler individer, genom att agera inom den stora demokratin. Som en av informanterna säger är att påpeka för

människor att de uppträder illa i tunnelbanan ett långt mindre effektivt sätt än att rösta eller allra helst gå med i ett politiskt parti.

Bör, vill, kan och gör?

Ett aktivt deltagande i samhällets olika demokratiska organ är grundläggande för demokratin som sådan. Utan aktiva människor kan demokratin, den stora och den lilla, inte fortsätta. Inledningsvis såg vi att människor i Sverige (liksom i övriga Europa) under de senaste decennierna kommit att bli allt mer aktiva. Vi såg också att det var en utveckling som berört såväl unga som gamla. Däremot vet vi lite om människors resonemang bakom denna förändring. Ser unga och gamla olika på hur man kan och bör påverka samhället? Vilken roll ger man den enskilda individen? På vilket sätt kan hon vara betydelsefull för samhällsförändring? Om vi till exempel ska skapa ett mer uthålligt samhälle, hur ska det gå till, genom att vi röstar på partier som driver de frågor vi är intresserade av eller genom att vi själva varje dag, i vår vardag, skapar förändringen?

I det avsnitt som här följer kommer jag att redovisa hur de lärare i olika åldrar som jag träffat resonerar kring dessa frågor. Redovisningen kommer att utgå från frågor om vad de anser att de bör, vill, kan och gör samt vad de säger att de faktiskt gör för att påverka samhällsutvecklingen. Jag kommer att beskriva hur de tolv informanterna förhåller sig till dessa frågeställningar jämfört med varandra samt hur detta ändrats över deras livslopp.

Att man *bör* vara med och försöka påverka hur samhället ser ut är något som är självklart för informanterna. Det är en gemensam grundinställning. Det är också en självklarhet för alla att de *vill* påverka. Framför allt tänker de sig att samhället som sådant behöver det, det krävs aktiva medborgare för att vi i egentlig mening ska kunna tala om ett samhälle. Därför har de en önskan om att själva delta och anser också att människor överlag bör vara aktiva. De menar vidare att det är nödvändigt att vi framför våra åsikter i olika fora, annars löper vi risk att hamna i en situation, där någon annan bestämmer över oss. De framhåller dessutom att det är viktigt att försöka vara med och påverka för att kunna ha rätt att klaga.

Det finns alltså en gemensam grund för de tolv informanterna. Däremot finns vissa skillnader mellan de generationer som finns representerade i materialet vad gäller frågorna om hur de anser att de *kan* påverka och på vilket sätt de verkligen *gör* så.

Om vi börjar med frågan hur de anser att de kan ha ett inflytande diskuteras den på två plan. På det ena planet beskriver man de olika möjligheter som står till buds för ett inflytande och på det andra diskuteras de möjligheter som de ser som faktiska vägar till det. Detta andra plan länkas sedan, av informanterna, tätt till vad de säger sig göra.

På det första planet finns två skilda uppfattningar om hur man kan gå till väga. Man kan göra det själv eller man kan delegera det till andra. Antingen tänker man sig att man själv blir den politiska agenten eller så uppdrar man åt någon annan att vara det.

Utifrån den första uppfattningen tänker man sig till exempel att man ringer och talar med politiker för att få dem att lyssna i specifika frågor eller att man skriver en insändare, deltar i debattprogram på teve, demonstrerar, delar ut flygblad, arbetar via ett politiskt parti eller en organisation och så vidare. Exempel på tillvägagångssätt utifrån den andra uppfattningen är att rösta, betala pengar till en organisation, skriva under en namninsamling eller vara passiv medlem i en organisation.

I bägge dessa uppfattningar finns en aktör. I flera av dem också ett moment av delegerande, men i det förra krävs en högre grad av aktivitet hos aktören och man söker också i möjligaste mån undvika delegering, man söker så långt det är möjligt att själv vara aktiv. I flera av de exempel som givits i intervjuerna på hur man kan förändra samhället är individen själv politiker, om än sällan genom att vara aktiv i ett politiskt parti. Skiljelinjen mellan dessa två perspektiv går alltså inte mellan om man kan tänka sig att agera med andra eller inte, det vill säga mellan ett kollektivt eller individuellt ideal. Att agera tillsammans med andra är mycket tänkbart utifrån bägge uppfattningarna. Det som skiljer dem är graden av personlig aktivitet och inte synen på samarbete.

Det finns ingen bland informanterna som renodlat uttrycker den ena eller den andra uppfattningen, utan de ska uppfattas som huvudinriktningar hos de olika informanterna. Vidare gäller dessa uppfattningar främst möjligheter att påverka på lokal nivå, i konkreta frågor. De flesta av de tolv jag intervjuat menar att man nationellt nästan enbart kan rösta, det är det tillvägagångssätt man har. Några säger att de förstås kan gå med i ett politiskt parti och på så sätt försöka påverka även i nationella frågor, men det känns mycket avlägset för dem och framstår inte som något riktigt alternativ. Ska man påverka frågor som att stoppa JAS-plan, höja eller sänka skatter och så vidare får man göra det genom att rösta. Däremot lokalt, och

särskilt om det gäller enskilda frågor som engagerar dem mycket, finns ett stort antal förslag på hur man själv ska kunna påverka.

Det går en skiljelinje mellan dem som är födda på tjugotalet och de övriga vad gäller dessa två principiella uppfattningar. För det första genom att de äldsta i högre grad uttrycker den delegerande uppfattningen. En av dem menar till exempel att ett bra arbetssätt är att "utgöra basen i en topp-organisation" som tar striden åt individen. På samma sätt säger en av de andra pensionärerna att man bör och kan "gå den politiska vägen", det vill säga vara medlem (inte nödvändigtvis som aktiv) i ett parti, för att kunna påverka samhällsutvecklingen.

För det andra skiljer sig de som är födda på tjugotalet från de andra genom att det finns en större kongruens mellan det de anser att de principiellt kan göra och det de faktiskt gör. Det är till exempel bland de äldsta informanterna vi finner de enda som är med i politiska partier och som i störst utsträckning är medlemmar i samhällsorienterade organisationer som Röda Korset, Rädda Barnen och Hyresgästföreningen.

De informanter som är födda på sjuttioalet uttrycker i högre grad att det är den egna individen som bör vara den främsta aktören. Bland dem som är födda på sjuttioalet finns heller ingen som är medlem i den ovan nämnda typen av organisationer förutom det egna fackförbundet (i vilket en är aktiv). Liksom alla andra menar de fyra sjuttioalisterna att det är viktigt att organisera sig för att kunna påverka i samhällsfrågor. Anledningen till att de inte gått med är emellertid att de inte anser sig ha tid och inte funnit det område där de vill engagera sig. De tänker sig att ett medlemskap inte bara är ett medlemskap, det kräver också ett större engagemang. Att vara stödmedlem är därmed inte det sätt de vill aktivera sig på. De uttrycker på så sätt ett slags aktivitetsideal, men detta aktivitetsideal innebär samtidigt att de blir mindre aktiva än sina äldre kollegor som kan tänka sig vara medlem utan att vara särskilt aktiv.

De informanter som är födda på 50-talet uttalar även de detta aktivistideal men är mer aktiva än sjuttioalisterna. Inte heller bland femtioalisterna finns någon som är med i ett politiskt parti och alla fyra menar att det är något som de känner sig tveksamma inför. De kan tänka sig att vända sig till ett parti om de skulle driva en enskild fråga, men de är inte intresserade av partier som sådana. Däremot ger femtioalisterna exempel på olika sätt som de drivit frågor i sin närmiljö, utan att vara anslutna till någon större organisation. Någon skriver insändare i lokaltidningen, någon annan har tillsammans med en mindre aktionsgrupp drivit fram ett tillfälligt stopp av

utbyggnaden av vägen förbi huset, eller så har man startat en ny förskola, jobbat för att få motorvärmare i bostadsområdet, propagerat bland sina invandrade landsmän (Chile) för att få dem att rösta, bojkottat franska varor och så vidare. Tre av de fyra femtiotalisterna är också stödmedlemmar i Green Peace och Amnesty International.

Vad gäller miljö som ett konkret exempel på hur man tänker sig att man kan påverka samhällsutvecklingen är det ett område där informanterna överlag uppfattar att de i hög grad känner att de kan påverka. De känner att de kan dra sitt strå till stacken på ett väldigt konkret sätt. De skillnader som noterats ovan återkommer även här men är emellertid mindre tydliga. Tanken att individen i sin vardag och framför allt i sin roll som konsument har ett samhällsansvar har slagit igenom hos alla de tolv jag intervjuat. Ansvar för ett hållbart samhälle och en fortsatt utveckling på det området är i liten utsträckning något man delegerar vidare. Individen, jämfört med andra aktörer som näringslivet och politiker, är också den som i störst utsträckning har möjlighet att driva på den här utvecklingen. Så här svarar en av de informanter som är födda på sjuttioalet på frågan om vem som har det största ansvaret för att driva samhället i uthållig riktning:

... (tänker)... Ja, jag tror att det återigen får bli den lilla människan... Nej men... jo, om vi tänker Sverige, det tror jag... Absolut, jag tror att där, eftersom man är så många så blir det säkert större effekt om man slutar med någonting eller skär ned på någonting.

De pensionerade lärarna uttrycker emellertid större tilltro till att via politiska partier och det demokratiska systemet verka för ett mer hållbart samhälle. Politiker är de ombud som bör vara mest verk-samma i den här frågan, därför att de har större möjligheter att åstadkomma förändringar än individerna, även om dessas handlingar också är viktiga. Dessutom poängterar man att det är näringslivet som främst bidrar till miljöförstöringen och att de har både störst möjlighet och störst ansvar för att arbeta för ett miljövänligare samhälle. Näringslivet bör därför också ta ett större ansvar. Man bör emellertid vara försiktig med att pressa näringslivet i allt för hög grad, det måste också kunna leva vidare.

Dessa tankegångar finns naturligtvis även bland de yngre, en av dem födda på sjuttioalet menar till exempel att den politiska vägen är allra viktigast.²⁶ Men som helhet lägger de yngre ändå större betoning på individens möjligheter att förändra samhället på det här området. Individerna, och de själva, är de som allra främst kan påverka utvecklingen mot ett hållbart samhälle.

Det finns således en stark föreställning bland framför allt informanter födda på femtio- och sjuttioal att om man ska påverka ska man göra det själv i görligaste mån. Den egna handlingen är mycket värd, man tror på den egna aktiviteten. Samtidigt är det alltså så att det är få av dessa informanter som är aktiva på mer än något av alla de sätt som de tänker sig att de skulle kunna påverka.

Detta gäller framförallt de yngsta, med de tydligaste aktivistidealerna, vilka är de som i minst utsträckning är och har varit aktiva. En del av detta förklaras av att de är just yngst bland informanterna och därmed inte har haft lika gott om tid på sig att samla på sig erfarenheter. En del kan emellertid vara utslag av en generations-effekt, eftersom de som är mest aktiva inte är de allra äldsta utan är födda på femtiotalet.

Ytterligare en indikation på detta är att de pensionerade lärarna säger att de inte är uppfostrade till att vara aktiva på det sätt som man förutsätts vara i dag. Så här beskriver en av dem detta:

Vi hade inte den ambitionen hemma där jag växte upp att man skulle delta... så aktivt i det politiska livet. Utan man var... medlem i en politisk organisation, gick på möten någon gång och... ja det var väl bra då. Det var väl den tidens, kanske den tidens miniminivå, plus att man röstade. Så att det, det ser jag nog som det sociala arvet jag hade med mig.

Dessa resultat antyder att en förändring, mot en större betoning av individen som den viktigaste aktören, vad gäller synen på det politiska subjektet har ägt rum. En förändring där det gamla idealet, att vara medlem och på så sätt "gå den politiska vägen" ersätts av nyare aktivistideal. Detta aktivistideal verkar dock kunna fungera som en boja för framförallt de yngsta av informanterna vilka menar sig vilja men inte riktigt kunna aktivera sig. Jag återkommer nedan med en utförligare beskrivning samt en diskussion kring betydelsen av detta.

Det politiska objektet

De individualiseringsprocesser som de senmoderna teoretikerna talar om kan ha effekter inte bara på hur man ser på den politiska aktören utan också på objektet. Vad är det informanterna tänker ska påverkas? Ligger objektet inom den stora eller den lilla demokratin? Är det frågor knutna framför allt till den egna vardagen som man tänker sig påverka eller är det frågor på ett mer strukturellt plan?

Synen på det politiska objektet tycks bland dessa informanter vara delvis länkat till synen på subjektet. De som i högre grad menar att man ska driva politiken själv är också i högre grad intresserade av

den typen av nära frågor som går att bedriva på egen hand. Detta gäller oavsett när man är född. Eftersom de äldsta informanterna emellertid i högre grad än de yngre förespråkar en delegerande demokrati är de också i högre grad än de yngre intresserade av samhällsfrågor på strukturnivå. Frågor vilka de inte driver själva utan som de framför allt via medlemskap i organisationer delegerar åt andra. Fördelningsfrågor, moral, ungdomar och ekonomi är exempel som de ger på frågor som har intresserat och fortfarande intresserar dem.

De informanter som föddes på femtiotalet och som i högre grad menar att individen själv ska driva frågor uttrycker också i högre grad att de arbetar med en typ av mycket konkreta frågor som är möjliga att arbeta med på egen hand, utanför större organisationer eller genom att i olika former delegera ansvaret. Vidare uttrycker dessa informanter att de har bytt intresseområde vad gäller frågor som de arbetat för att påverka. Tre av fyra menar att de när de var yngre i högre grad var aktiva för globala och storpolitiska frågor som fred, rättvisa och jämlikhet. De är fortfarande intresserade av dessa frågor, men har nu kommit att arbeta för det som ligger mycket nära deras egen vardag. Det rör sig om barnens skolgång och fritid, situationen på arbetsplatsen samt den yttre miljön i närområdet. Den fjärde femtiotalistens utveckling skiljer sig till del från de andra genom att han när han var yngre i stort sett inte var intresserad av samhällsfrågor. Däremot har han liksom de andra kommit bli intresserad av att driva frågor vilka har nära knytning till barnens fritid, arbetet i skolan och frågor relaterade till närområdet. Gemensamt för dem alla är att de menar att detta att bilda familj var den brytpunkt som gjorde att de ändrade fokus. För de två manliga informanterna innebar det också att de kom att bli mer aktiva än de varit tidigare.

En av informanterna, som i yngre år deltagit i striden om almarna i Kungsträdgården, menar att den förändring som hon kan se i sitt liv vad gäller politiskt engagemang, utöver den förändring i livsloppet som det innebar att få barn, också beror på en förändring i tidsandan. Hon menar att vi gått från ett samhällsklimat där man var mer intresserad av övergripande politiska frågor till dagens klimat som mest är inriktat på att ta hand om sig själv. En utveckling som hon själv inte uppskattar men finner svår att ställa sig utanför.

De informanter som är födda på sjuttioalet poängterar i hög grad att det är viktigt att de frågor som de skulle kunna intressera sig för är sådana där de får respons på det de gör och att det är knutet till något konkret. Av de fyra har endast en informant funnit något

som hon känner att hon kan engagera sig i. Hon är aktiv som platsombud på sin skola, en uppgift som hon tycker är bra därför att den ger ett visst inflytande över frågor som är viktiga i hennes vardag. De övriga tre har inte funnit något område som de vill engagera sig i. Det viktiga för dem är emellertid i lägre grad vilken fråga de engagerar sig i, det viktiga är att den känns engagerande och att de verkligen kan påverka.

De miljöfrågor som man anser vara viktiga att arbeta för ligger, för de flesta informanterna, på motsvarande sätt nära den egna vardagen. Ombedda att ge exempel på vad det är som de ser som viktigt att förändra och utveckla när det gäller miljö svarar de flesta av informanterna att det övergripande handlar om frågor som rör luften och vattnet, dålig mat och globala miljöproblem som ozonhål och växthuseffekten. Men det de gör för att förändra detta, det vill säga själva objektet för deras handlingar, är den egna vardagen. Det är dessa handlingar som de ser som viktigast att förändra. Två av tjugotalisterna tar upp näringslivet specifikt som miljöproblem och att politiker borde driva på näringslivet att bli mer miljövänligt. På samma sätt säger en av femtiotalisterna att politiker måste verka för att upplysa utvecklingsländer så att de inte begår samma misstag som vi gjort. Men i övrigt ser vi, till skillnad från samhällsfrågor i stort, alltså inga skillnader mellan yngre och äldre. Detta kan vara ett resultat av att det politiska objektet på miljöområdet är tämligen oklart för informanterna. Ett flertal av informanterna svarade något oprecist vad det var de tänkte på när de tänkte på miljöproblem och vad det var som egentligen behövde åtgärdas och hur detta skulle ske.²⁷ Det kan också vara så att miljöfrågor i högre grad än andra frågor har kommit att bli allas problem så att åldersskillnader blir mindre tydliga så länge man ställer frågan på en generell nivå.

Att se två sidor samtidigt

Reflexivitet handlar som det beskrivits av de senmoderna teoretikerna om tilltro och ifrågasättande. Att ifrågasätta det man förut haft tilltro till. Det objekt som ifrågasätts varierar mellan teorierna. Det kan till exempel gälla frågor på strukturell nivå som huruvida det demokratiska systemet är ett verkligt forum för makt och samhällsförändring (Becks bas för subpolitikens framväxt). Men det reflexiva ifrågasättandet kan också riktas mot den egna personen i frågan om hur man själv egentligen kan påverka samhällsutvecklingen. Ytterligare en aspekt rör vad det egentligen är som ska påver-

kas. Kan jag komma fram till vad som är sant och falskt och vad behöver jag engagera mig i (Giddens bas för framväxten av livspolitik). I de tolv intervjuer jag genomfört ges exempel på reflexivitet på såväl strukturell som individuell nivå. Jag kommer av utrymmesskäl endast att beskriva och diskutera den sista aspekten.

De informanter som är pensionärer beskriver allihop att även om politiska frågor har kommit att bli mer komplexa och kräver mer nyanserade svar har det för dem trots allt blivit enklare att ta ställning i samhällsfrågor och att veta vad man själv uppfattar som rätt och fel. De pekar på tre olika förklaringar till detta. För det första säger de att visserligen sträcker sig politiska frågor över ett mycket större antal områden än tidigare, det är många fler frågor som ses som politiska, men till sin hjälp har de i dag mycket mer information. Det har på så sätt trots allt blivit lättare att ta ställning och ha en åsikt om vad man ser som rätt och fel i olika samhällsfrågor.

För det andra menar alla de fyra pensionärerna att det har blivit lättare, därför att det i dag uppfattas som något positivt att ha en egen åsikt. Det är en förändring som skett under åren från att de var små då ingen frågade om deras åsikt, till det att den värderas högt och alla är välkomna att ha en åsikt.

Slutligen menar de också att en förklaring till att det i dag har blivit viktigt med åsikter, på ett annat sätt än när de var unga, är att det behövdes inte tidigare. Folkhemmet byggdes upp och det kändes tryggt. Det kändes inte på samma sätt som att det fanns lika mycket att ha åsikter om. Man behövde helt enkelt inte grubbla så mycket på samhället när det hela tiden gick uppåt.

Till skillnad mot denna grupp menar de övriga informanterna att det var lättare att ta ställning i samhällsfrågor när de var yngre. Världen framstod då som mer svart-vit, det var lättare att veta vad som var rätt och fel. I dag kan de se samhällsfrågor från så många olika håll att det blir svårt att ta ställning. Till detta kommer att det ges så mycket information som kan uppfattas som motsägelsefull, vilket gör det svårt att veta om något är sant eller falskt. Så här säger en av dem som är födda på femtiotalet:

En del frågor kan var komplicerade för att... det är svårt att veta vad som är sanning. Om man pratar om kärnkraft så är det svårt att ta ställning där. Jag menar det var farligt då (för 20 år sen) och det är farligt nu men nu kan man liksom visa att det är inte så himla farligt. Men ändå så tycker jag att det är farligt, och då blir det svårt att ta ställning i den frågan

Samtidigt menar de flesta av dessa yngre informanter själva att denna förändring ska ses som beroende av att hon eller han har utvecklats

som människa. De har träffat fler människor från olika grupper i samhället och de har förstått att det som verkade så enkelt kan ha många dimensioner. De säger också att även om det i viss mån kan vara frustrerande att det har blivit svårare att kalla något för "sant" så är detta en i grunden positiv utveckling, det är en förmåga att kunna se flera sidor av ett problem. Någon beskriver det som att hon har blivit mer ödmjuk inför samhällsfrågor och också inför andra människors uppfattningar av dessa.

Att samhällsfrågor i allt högre grad kommit att få karaktären av "å ena sidan och å andra sidan" delar de två yngsta informantgrupperna med pensionärerna. Alla informanter beskriver en sådan utveckling. Skillnaden ligger i att pensionärerna trots detta uppfattar att de i högre grad än tidigare kan ta ställning.

Denna skillnad ser vi emellertid inte när vi tittar specifikt på miljöfrågorna. Dessa har i hög grad kommit att bli reflexiva objekt för de flesta av informanterna. Även om alla tycker att miljö är ett område där individen verkligen kan bidra till en förändring, säger tio av de tolv informanterna att de upplever svårigheter i att veta hur de rent praktiskt ska gå till väga för att påverka i riktning mot ett mer uthålligt samhälle.

Informanterna pekar på att det är svårt att lita på vad som är sant och falskt, rätt och fel, vad gäller de handlingar de kan tänka sig att utföra i sin vardag. De frågar sig till exempel om det är sant att det som de sopsorterar i egna hushållet också sorteras på den kommunala soptippen. Ett flertal informanter menar att man på soptippen ändå lägger allt det som man i hushållen har sorterat i en enda hög. På samma sätt undrar informanterna över vad som egentligen är miljövänligt och inte. Att det är en svan på flaskan betyder det verkligen att det är miljövänligt? Att samla kartonger och burkar och sen åka iväg med dem till tippen kostar det inte mer i energi i det långa loppet? Vilket är det rätta handlings sättet?

Slutligen tvivlar några också på om det de själva gör eller kan göra verkligen betyder något. Alla måste ju vara med för att de egna handlingarna ska ha någon betydelse. Och när nu alla inte gör det, så blir väl det jag gör bortkastat?

Sammantaget förtar detta ifrågasättande något av entusiasmen för att agera miljövänligt. Det är också flera av informanterna som menar att det gör att de gör mindre än vad de själva anser att de borde göra. Det är emellertid ingen av informanterna som har upphört med dessa aktiviteter. Till exempel uppger de alla att de i någon mån sorterar papper, glas och batterier. Någon säger att det är för att det är ett gemensamt projekt i villaområdet som är svårt att dra sig ur,

någon annan för att det är bra för de egna barnen att trots allt se och lära sig hur det ska gå till och ytterligare någon annan säger att han gör det för att han ändå tror att det kan vara bra.

Att vilja men inte kunna?

De informanter jag har träffat menar alltså allihop att de har stora möjligheter att påverka. De menar också att det är mycket viktigt att vara med på olika plan och försöka påverka i samhällsfrågor. Några av informanterna är trots detta aktiva endast i mycket liten grad och de känner att det är ett problem för dem. De skulle vilja mer – men kommer inte till skott.

Den frustration som dessa informanter uttrycker kan vara ett exempel på görbarhetens baksida som den har beskrivits av Thomas Ziehe och som den skulle kunna förstås i relation till politik och samhällspåverkan. För att se lite närmare på denna fråga ska vi särskilt titta på hur informanterna förhåller sig till de begränsningar de ser för att kunna påverka.

I denna fråga finns två tydliga synsätt vilka till viss del speglar det som beskrivits ovan angående individualisering. Först finns det en grupp som menar att individen på ett principiellt plan både har ett stort ansvar för och har stora möjligheter att påverka. I praktiken gäller emellertid inte detta. Det demokratiska systemet gör att det inte är så lätt att ta det där ansvaret. Det kan till exempel vara så, att man uppfattar att det är för långt från den egna vardagen till de fora där beslut fattas och att storskaligheten i systemet gör att det är svårt att få sin vilja igenom. Så här beskriver en av sjuttioåringarna varför hon tycker att det är svårt att vara med och påverka:

Ja alltså partierna de lovar så mycket och sen håller de i alla fall inte vad de lovade, så ibland känns det som att det inte är någon idé, det känns som att det blir ändå aldrig som man vill liksom, eller så som man kämpar för... så det känns lite meningslöst.

Inom den här gruppen menar informanterna alltså att svårigheterna att påverka i huvudsak beror på att systemet som sådant försvårar för den enskilda människan. De menar till exempel att den enskilda människans åsikt blir lite värd så länge det inte gäller att påverka den absolut närmaste omgivningen, åsikten drunknar bland alla andras eller försvinner någonstans på vägen. Detta innebär emellertid inte att de inte försöker påverka samhällsutvecklingen. Tvärtom är flera av dem som företräder det här synsättet aktiva i till exempel Lärarförbundet, Hyresgästföreningen, politiska partier eller i aktions-

grupper där de bor. Vidare ser de som inte är aktiva inte det som ett problem beroende vare sig på systemet eller på sig själva, de är helt enkelt inte intresserade.

Även inom den andra gruppen menar informanterna att den enskilda människans ansvar är stort, eller till och med mycket stort, för att hålla demokratin vid liv. Och det går också mycket bra att kunna påverka och förändra. Det gäller bara att vara aktiv. Till skillnad från den förra gruppen menar dessa informanter att begränsningarna för detta inte främst ligger inom systemet utan *inom dem själva*. De har inte tid, de prioriterar inte dessa frågor eller de är helt enkelt inte intresserade av att engagera sig så mycket som de själva menar att de borde göra. Självklart ser man också här utomliggande gränser för vad man kan göra, att påverka politik på ett nationellt plan är till exempel svårt, men man vill inom denna grupp hålla fast vid att det går. Till skillnad från de som företräder det något mer begränsade synsättet är flera av dem inom den här gruppen inte samhällsaktiva utanför sin roll som lärare.

Görbarhet i relation till politik och samhällsutveckling kan utifrån dessa svar förstås som knuten till vilka möjligheter och begränsningar man ser för det egna deltagandet i det demokratiska systemet. Ju öppnare det demokratiska systemet verkar och ju färre hinder man ser för den egna möjligheten att påverka, desto mer görbart framstår det att själv kunna bidra och styra samhällsutvecklingen, i stort och smått.

Det är tydligt att det demokratiska systemet framstår som öppet för flera av informanterna. Det är endast tre av de tolv som upplever att de har mycket små möjligheter att i praktiken kunna påverka samhällsutvecklingen i någon högre grad. Övriga ser stora möjligheter trots att de också ser hinder för detta.

Den grupp som är intressantast sett utifrån frågan om känslan av görbarhet leder till vanmakt är de som företräder det andra perspektivet (de som menar att det är deras eget fel att de inte är aktiva) men som inte är aktiva på något sätt i samhällsfrågor utanför sin roll som lärare. Denna grupp består av tre av de fyra sjuttioalisterna. Dessa upplever en konflikt mellan de möjligheter som finns till att påverka samhället och sin egen inaktivitet. Så här svarar en av sjuttioalisterna på frågan om varför han har dåligt samvete för det som han uttrycker som sin inaktivism:

För att det känns som en plikt tror jag, också. Man ska göra det. Man borde. Och jösses jag är ju lärare dessutom, jag ska väl kunna föregå med gott exempel? Och pappa skulle vända sig i sin grav om han visste att jag satt så här. Ja... lite så. Jag kanske inte har hittat den riktiga mo-

roten än, liksom att det fanns något som jag verkligen brann för, så skulle jag kanske söka upp ett forum för det. Wow! Jag måste hjälpa! Det här måste vi göra något åt... För någonstans så känns det som att jag har möjligheter och då borde jag ta dem.

Konflikten ligger i att de ser stora möjligheter för dem själva att påverka i samhällsfrågor men ändå inte kan förverkliga dem. De hittar inte den form i vilken de kan vara aktiva. Antingen hotar det deras arbete eller deras fritid. Och de har dåligt samvete för att de inte är aktiva. De uttrycker normer för vad de, och andra, bör göra men kan inte leva upp till det.

Det som den ovan citerade informanten menar är anledningen till att han inte engagerat sig någonstans är framför allt att han inte hittat något som han brinner för, något som han skulle vilja engagera sig i. Plus att han som relativt nybliven lärare har varit tvungen att lägga ner mycket tid på att kunna göra ett bra arbete i skolan. Nu när fem år har gått funderar han emellertid på att det kan vara dags att komma igång med något samhällsengagemang utanför skolan.

Sett utifrån de andra intervjuerna är det också fullt möjligt att detta kommer att hända. Som nämnts tidigare är det flera av de övriga informanterna som beskriver att de först blivit mer inaktiva när de började arbeta som lärare, men som sen aktiverat sig i högre grad samt blivit mer förankrade i lokalsamhället i och med att de bildat familj. Då har det blivit viktigt att engagera sig och man har med mindre tveksamhet sökt hitta vägar för detta.

Eftersom de informanter som var mer aktiva inte uttryckte den här otillräckligheten i förhållande till alla de möjligheter som stod till buds och flera av dem menade att de blivit mer aktiva under livets gång kan man anta att det kan finnas livsloppseffekter vad gäller detta. Men det är också möjligt att vi kan se effekter av förändringar i tidsandan som har inverkat på hur de ser på sin egen roll i relation till sina möjligheter att påverka.

De pensionerade lärarna beskriver alla fyra att de uppfostrats till att vara tysta och att inte uttrycka sin egen åsikt. En av de kvinnliga pensionärerna svarar så här på frågan om hur hon såg på det här med att vara med och påverka när hon var riktigt ung:

Oh snälla du, när jag var i 20 års åldern, det var alltså på 40-talet... Jag hade, jag måste säga att jag hade lärt mig från min barndom att unga håller käften. Man hade inget att säga till om över huvud taget. Och det där hängde med väldigt länge... tills jag då fann goda vänner så att jag började förstå var jag stod politiskt i alla fall.

De pensionerade lärarna menar att det tog dem många år innan de började tänka sig att de skulle vara med och faktiskt påverka samhällsutvecklingen. Att rösta eller vara medlem i en organisation var en sak för sig. Det betydde inte att de tänkte sig att de personligen skulle vara med och förändra hur samhället såg ut. Till exempel säger en av dem, att anledningen till att han gick med i ett politiskt parti som 20-åring var att hans pappa var medlem. Någon annan säger att hon gick med i ett parti, därför att det fanns människor där som hon tyckte om att umgås med.

I dag, däremot, ser de fyra pensionärerna att det är möjligt att vara med och påverka. Det är inte en orimlig tanke – tvärtom är det något självklart för dem. Det demokratiska systemet har på så sätt öppnats. Detta till skillnad från de informanter som är födda på femtiotalet och på sjuttioalet, för vilka det alltid varit självklart att ha en åsikt och att det är viktigt att uttrycka den. Så här uttrycker sig en av informanterna som är född på femtiotalet när hon svarar på frågan om varför det är viktigt att ta ställning i samhällsfrågor:

... Ja det var svårt... varför det... Nej men det ligger nog långt tillbaks i någon typ av uppfostran, det tror jag. Du måste veta vad du tycker.... du måste liksom kunna, du får inte vara någon veligpetter som... det är viktigt att veta vad man tycker. Det var mycket diskuterande hemma... så det tror jag ligger där. Och vad tycker du då, liksom. Då var det bara att snabbt tycka något.

Liknande uttalanden gör också de informanter som är födda på sjuttioalet. Utgångspunkterna har därmed varit olika för de äldsta informanterna jämfört med de övriga. Tidsandan har ändrats så att vi i dag lever i en demokrati som av dessa informanter uppfattas som öppen och påverkbar, åtminstone i princip.

Engagemang med förhinder

Utgångspunkten för den här artikeln var ett intresse av att förstå vad de förändringar rörande politiskt engagemang som har iakttagits såväl inom teori som statistik betyder för människor i olika åldrar. Någon oro för att de unga lämnar det politiska systemet motiverade inte uppsatsen. I den här avslutande delen kommer jag att kort sammanfatta resultaten samt diskutera på vilka sätt vi kan förklara dem.

En första övergripande iakttagelse rör den individualiseringsprocess som beskrivits till exempel av Anthony Giddens och Ulrich Beck. En aspekt av denna kommer klart till uttryck i intervjuerna. De pensionerade informanterna beskriver att deras syn på deltagan-

de i politik har ändrats under livsloppet. De hade uppfattningen med sig från barndomen att deras åsikter inte var intressanta i sig, de var endast viktiga som en del av ett kollektiv. Det var bra att vara med i en organisation för att ge den tyngd men att själv vara aktiv, i betydelsen att driva frågor och ta ett personligt ansvar inom organisationen, var inte aktuellt. De har emellertid kommit att utveckla en ny syn där aktivism inte på något sätt är otänkbart, även om man fortfarande har en större tilltro till organisationers förmåga att driva deras åsikter. De menar också att det är något grundläggande positivt i att man i dag förväntas ha en egen åsikt och är välkommen att uttrycka den.

Ett motsvarande uttryck för denna process ser vi i intervjuerna med femtio- och sjuttioåringarna där de, tvärtemot pensionärerna, beskriver att i den uppfostran de fått var det viktigt att ha en egen åsikt och att uttrycka denna.²⁸ Vidare kändes det långt mindre värdefullt för informanterna födda på femtio- och sjuttioåringarna att enbart vara medlem i en organisation, även om en del av dem trots detta är det, utan att vara aktiv.²⁹ De betonar att de själva vill vara aktiva. Det är det allra bästa sättet om man vill påverka något. Detta innebär inte att de vill vara aktiva på egen hand, att de vill agera ensamma. Poängen är att de så långt som möjligt själva vill vara aktören i stället för att lämna över det till någon annan.

Denna inställning innebär emellertid i realiteten ett hinder för aktivitet. För att kunna leva upp till det krävs mycket tid och engagemang. Som en av de yngsta lärarna säger tänker hon sig att hon måste ta tjänstledigt om hon ska kunna genomföra det hon vill. Men innan dess är det svårt att göra något. De binder sig på så sätt vid en allt- eller inget position som leder till en viss inaktivism. Det är möjligt att tänka sig att denna position är följden av en långtgående individualisering där fokuseringen på den enskilda individen och hennes möjligheter och skyldigheter drivits upp till den grad att politiskt engagemang ses som ett heltidsjobb.

Detta till trots aktiverar sig alla informanterna i miljöfrågor. Det tycks således som att miljöområdet är ett användbart politiskt objekt. En förklaring till detta kan vara att i de områden där man direkt, utan att egentligen behöva gå utanför den egna vardagen, kan göra en egen insats är det lättare att engagera sig. Miljöaktivism i vardagen, i form av sopsortering, miljövänlig konsumtion och resurssparande, är ett område där den egna individen är satt i centrum och där informanterna uppenbarligen med större lätthet kan engagera sig. Att agera miljövänligt i vardagen fungerar på så sätt som en väg bort från denna låsta position.

På samma sätt finns en annan öppning som är kopplad till förändringar i livsloppet. Informanterna som är födda på femtiotalet uttrycker precis som sjuttioalisterna att de själva vill vara aktören. Till skillnad mot de senare har femtiotalisterna funnit sitt område där de är aktiva i sin egen vardag. Övergången skedde i och med att de fick barn och på så sätt knöts närmare till sin närmiljö där de nu på olika sätt är aktiva.

Vidare i resultaten kan vi se att det demokratiska systemet åtminstone på ett principiellt plan präglas av öppenhet. Det är fullt möjligt att personligen agera för att påverka samhällsutvecklingen. Detta är en uppfattning som delas av de tolv informanterna. Men även på denna punkt beskriver pensionärerna att de upplevt en förändring över livsloppet. När de var unga var systemet stängt så till vida att de inte tänkte tanken att de skulle delta aktivt själva. Det är en uppfattning som växt fram under åren. Till skillnad från övriga som i större utsträckning menar att de alltid sett systemet som i princip öppet.

Som vi har sett finns här emellertid också en baksida. Den öppenhet, eller med Ziehes term görbarhet, som informanterna beskriver har normativa inslag som flera av informanterna inte lever upp till. De känner sig pressade av att de inte gör tillräckligt. För tre av de fyra yngsta informanterna blir detta extra problematiskt eftersom de endast i relativt låg grad är aktiva. Och till skillnad från de övriga som också kan tycka att de borde vara mer aktiva så anklagar denna grupp sig själva för sin inaktivitet. De lever därmed inte upp till den norm som de själva beskriver gäller för medborgare, att man ska vara aktiv själv. Att rösta och vara med i facket räcker inte.

Den konflikt som dessa unga lärare uttrycker, mellan vad de anser att de bör göra och vad de faktiskt gör, och som de anklagar sig själva för, kan ses som ett uttryck för en politisk frustration. De kan å ena sidan göra vad som helst och å andra sidan kan de inte göra någonting för de har ingen uppfattning om på vilket sätt detta skulle göras i praktiken.

När vi granskar resultaten med hjälp av reflexivitetetsbegreppet finner vi en liknande dubbelhet som den de yngsta lärarna uttrycker i relation till görbarhetsbegreppet. Å ena sidan finns den positiva effekten av ifrågasättande, öppenheten och viljan till att se saker från olika aspekter, som informanterna själva pekar på. Å andra sidan är det tydligt att flera av informanterna har svårt att agera med övertygelse vad gäller påverkan i samhällsfrågor. De menar att det finns saker som de borde göra. Samtidigt vet de inte om det verkligen

betyder något att till exempel sopsortera batterier, glas och papper. Detta leder i sin tur till att de inte alltid gör det.

Sammanfattningsvis kan vi säga att den syn på politik, förändring och miljö som kommer fram i dessa intervjuer präglas av ett stort engagemang. Men det är i flera fall ett engagemang med förhinder. Reflexivitet i kombination med en bild av individens ansvar och möjligheter som mycket stora gör att man har svårt att hitta en form för detta engagemang. Att dessa tankegångar inte delas enbart av de yngsta informanterna visar emellertid på att detta senmoderna förhållningssätt inte är förbehållet de unga. Reflexivitet, individualisering och görbarhet är relevanta begrepp för att analysera såväl de yngres som de äldres uttalanden i detta material. Därmed inte sagt att det inte finns några skillnader mellan hur informanterna förhåller sig till politik och förändring. Olika livserfarenheter och positioner i livet innebär att man tar del av och förhåller sig till detta på olika sätt.

Vidare kan vi säga att dessa intervjuer speglar en förändring. En förändring som tagit sin början i en accentuerad betoning av individen och som har lett fram till ett senmodernt förhållningssätt gentemot påverkan och politik. Kännetecknande för denna position är å ena sidan en stark tro på individens möjligheter och skyldigheter. Å andra sidan kännetecknas den av dubbelhet och ifrågasättande. Detta förhållningssätt delas av informanterna överlag. Oavsett födelseår uttrycker man dessa karakteristika, om än i varierande grad.

Att uttala sig om framtiden utifrån dessa data låter sig naturligtvis inte göras. Och det är inte heller intressant eftersom framtiden redan är här. Vi har redan en situation där individualiseringen har slagit igenom i de åldersgrupper som finns representerade här. Att se individen som den viktigaste aktören är inte unikt för de unga. Deras bakgrund gör att de driver denna tankegång längre och kanske kommer åttioåringarna att driva detta ännu längre. Det viktiga är emellertid att det redan har skett en förändring och det är denna vi måste orientera oss efter. I stället för att oroa oss för att några människor i en framtid kommer att lämna det demokratiska systemet måste vi förhålla oss till den situation vi redan har.

* * *

Ett stort tack till de informanter jag har träffat samt till Mats Norrstad på Lärarförbundet i Huddinge som förmedlade kontakterna.

Noter

- ¹ Gilljam och Möller i *Från medlemspartier till väljarpartier*, ur SOU 1996:162.
- ² Topf, *Beyond Electoral Participation*, ur Klingeman and Fuchs (red.), *Citizens and the State*, Oxford, 1995.
- ³ Topf bygger sina resultat på enkätdata från bland annat European Values Survey (1981) och World Values Survey (1990). Politisk aktivitet är här mätt genom frågor om hur ofta man deltagit i politiska diskussioner med vänner samt deltagit i det som kallas okonventionella politiska aktiviteter vilket kan vara allt från att skriva på ett upprop till att ockupera byggnader eller bruka våld för politiska syften.
- ⁴ Petersson, *Makt – en sammanfattning av maktutredningen*, Göteborg, 1991.
- ⁵ Gilljam och Möller, a.a.
- ⁶ Statistik och analys av riksdagsvalet 1998 är i skrivande stund inte tillgängligt. Dock innebar det valet en stark nedgång i valdeltagandet överlag.
- ⁷ Gilljam och Holmberg, *Väljarnas val*, Göteborg, 1995.
- ⁸ Oscarsson, a.a, s. 15.
- ⁹ SCB, *Politiska resurser och aktiviteter 1978–1994*, Örebro, 1996.
- ¹⁰ Oscarsson, *Det unga medborgarskapet*, ur SOU 1998: 101.
- ¹¹ Oscarsson, a.a, s.22.
- ¹² En god bild av modernitetsbegreppet som det används inom ungdomsforskningen ges i Fornäs *Senmoderna dimensioner*, i *Ungdom och kulturell modernisering FUS-rapport nr 2*, Stockholm 1990/1994. Begreppet senmodernitet anförs där som mer adekvat än begreppet postmodernitet eftersom prefixet understryker att det handlar om en utveckling av något redan existerande.
- ¹³ Ett exempel där Ziehe använts åtminstone i diskussionen av resultat är Sjöstrand & Carle, *Ungdom, Politik och Inflytande*, Statens Ungdomsråd, Stockholm 1991.
- ¹⁴ Giddens, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, 1990, och, Giddens, *Modernity and Self Identity*, Stanford University Press, 1991.
- ¹⁵ Giddens, a.a, 1991.
- ¹⁶ Giddens, a.a, 1990, s. 38.
- ¹⁷ Beck, *Risk Society Towards a New Modernity*, Sage, 1992.
- ¹⁸ Det är viktigt att uppmärksamma att Beck menar att såväl modernisering som reflexivitet inte är något nytt i sig. Risksamhället innebär endast att bägge dessa fenomen fortsätter fastän i högre grad.
- ¹⁹ Beck, a.a, s.187
- ²⁰ Ziehe, *Ny ungdom. Om osedvanliga läroprocesser*, Stockholm 1982/1986.
- ²¹ Mårtensson och Petersson *Försörjningssätt, vardagsliv och praktik*, Stockholm, 1998 utgör ett undantag.

²² Se till exempel Frønes, Heggen och Myklebust (red.) *Livsløp, Oppvekst, generasjon og sosial endring*, Oslo, 1997, Heurgrens *Bilen i familien och livsløppet – ur genusperspektiv*, Stockholm, 1995 samt Mårtensson och Petersson a.a.

²³ För en översikt av livslopsstudier se Elder och Shanans *Oppvekst, sosial endring og handlingsevne, ett livsløpsperspektiv*, i Frønes et al., a.a..

²⁴ Trots att det möjligtvis hade varit mer stringent att inte inkludera kvinnliga lärare i urvalet, med tanke på att deras möjligheter att delta och påverka torde ha ökat mer än männens, valde jag att även intervjua kvinnor. Undersökningen hade troligtvis uppfattats som mindre relevant om den enbart baserats på manliga lärare.

²⁵ Petersson et al., *Medborgarnas makt*, Stockholm, 1989.

²⁶ Inga tydliga skillnader framkommer mellan dem födda på sjuttioalet respektive femtioalet.

²⁷ Vanligtvis frågade jag vilka frågor det var de tänkte på som måste förändras när de sa att det var viktigt att samhället blev mer miljövänligt.

²⁸ Liknande beskrivningar på temat att ha en egen åsikt ges av Gullestad i Fra ”lydig ” til ”å finne seg selv”, i Frønes et al., 1997 och Hammarström i *Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer*, 1993.

²⁹ Rune Dahlgren finner ett liknande resultat (om än enbart för ungdomar) i kunskapsöversikten *Höger eller vänster eller något annat*, Statens ungdomsråd, Stockholm, 1991. Dahlgren pekar på att ungdomar är mer intresserade av politik i dag än tidigare men att man emellertid inte är intresserade av att gå med i organisationer för att kanalisera detta intresse. Dahlgren menar att det är möjligt att detta beror på att ungdomar (i högre grad än andra) blivit skickliga på att driva sina frågor själva och inte ser det som en nödvändighet att vara med i en organisation för detta.

Referenser

- Beck, U. (1992) *Risk Society Towards a New Modernity*. Sage
- Bjurström, E. (1994) "Det moderna som tradition", i *Ungdomsforskning – kritik, reflektioner och framtida möjligheter*, red. Stockholm: Öhlund och Bolin
- Elder, G H. och Shanahan, M. J. (1997) "Oppvekst, sosial endring og handlingsevne, Et livsløpsperspektiv", i Frønes, I. et al. (red.) *Livsløp, oppvekst, generasjon og sosial endring*. Oslo
- Dahlgren, R. (1991) *Höger eller vänster eller något annat*. Stockholm: Statens Ungdomsråd
- Fornäs, J. (1990/1994) "Senmoderna dimensioner", i Fornäs och Boëthius *Ungdom och kulturell modernisering*. FUS-rapport nr 2, Stockholm
- Frønes et al. (red.) (1997) *Livsløp, Oppvekst, generasjon og sosial endring*. Oslo
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self Identity*. Stanford: Stanford University Press
- Gilljam, M. och Holmberg, S. (1995) *Väljarnas val*. Stockholm: Fritzes
- Gilljam, M. och Möller, T. (1996) *Från medlemspartier till väljarpartier*, i SOU 1996:12. Stockholm
- Gullestad, M. (1997) "Fra 'lydig' til 'å finne seg selv'", Verdioverføring mellom generasjonene i dagens Norge, i Frønes et al. (red.) *Livsløp, Oppvekst, generasjon og sosial endring*. Oslo
- Hammarström, G. (1993) *Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Heurgren, V. (1995) *Bilen i familien och livsloppet – ur genusperspektiv*. Stockholm: Nordiska Museet
- Mårtensson, M. och Pettersson, R. (1998) *Försörjning, vardagsliv och praktik*. Stockholm: Sociologiska institutionen, Stockholms universitet
- Oscarsson, H. (1998) "Det unga medborgarskapet", i *Det unga medborgarskapet*, SOU 1998:101. Stockholm
- Petersson, O. et al. (1989) *Medborgarnas makt*, Stockholm: Carlsson

- Petersson, O. (1991) *Makt – en sammanfattning av maktutredningen*. Göteborg
- Statistiska centralbyrån (1996) *Politiska resurser och aktiviteter 1978–1994*. Örebro
- Topf, R. (1995) "Beyond Electoral Participation", ur Klingemang and Fuchs (red.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press
- Ziehe, T. (1982/1986) *Ny ungdom, Om osedvanliga läroprocesser*. Stockholm. Norstedt
- Österman, T. (1997) *Opinionens mekanismer*. Stockholm: Stockholms universitet

Författarpresentationer

JAN CARLE

Jan Carle är fil. lic. och universitetsadjunkt vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Sedan 1980-talet har han forskat om olika ungdomsfrågor, för närvarande inom ett forskningsprojekt där elva europeiska länder ingår och som handlar om ungdomsarbetslöshet och marginalisering. Han har publicerat böcker och artiklar som handlar om ungdomar och arbetslöshet, konsumtion, livsstil och politisk mobilisering, nu senast Julkunen & Carle (1998) (red.): *Young and unemployed in Scandinavia*.

VERNER DENVALL

Verner Denvall, socionom, fil. dr och universitetslektor vid Socialhögskolan, Lunds universitet. Han har en bakgrund som socialarbetare. Disputerade 1995 på en avhandling om socialt inriktad samhällsplanering. Har sedan dess skrivit och medverkat i flera böcker om samhällsplanering, välfärdsfrågor och socialt arbete. Undervisar om samhälleligt förändringsarbete och utvärdering inom grund-, fort- och forskarutbildning. Forskar om kunskapshantering och lärande, ansvarar för närvarande för en utvärdering av ytterstadssatsningen i Stockholms stad.

TOMAS ENGLUND

Tomas Englund, professor i pedagogik vid Örebro universitet fr.o.m. 1999 (tidigare professor i pedagogik vid Lärarhögskolan i Stockholm och vid Uppsala universitet). Forskningsintressen: läroplansteori, didaktik, pedagogisk och politisk filosofi med inriktning mot relationen utbildning och demokrati och med utgångspunkt från utbildning som medborgerlig rättighet. Leder forskningsgruppen *Socialisationens innehåll och medborgarskapets dimensioner* (SOC-INN) med tjugotalet medlemmar från Örebro, Uppsala och Stockholm. Redaktionsmedlem i *Journal of Curriculum Studies* (USA), *Studies in Philosophy and Education* (Holland) och redaktör för *Utbildning & Demokrati* – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik.

KRISTIAN HANSSON

Kristian Hansson är universitetslärare och forskarstuderande vid Pedagogiska institutionen, Umeå universitet. Han medverkar i projektet *Ungdomspolitik och ungas strategier. Mötet mellan ungdomar och 90-talets kommunala ungdomsprojekt*, som finansieras av SFR.

MARIA JARL

Maria Jarl är doktorand vid Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet. Hennes forskning är inriktad på demokratifrågor i samband med ett ökat brukardeltagande. För närvarande arbetar hon med sin doktorsavhandling, som går under arbetsnamnet *Brukardeltagandets konsekvenser – fallet grundskolan*. I fokus för avhandlingen står försöket med de lokala styrelserna i grundskolan och den roll de spelar för den kommunala demokratin.

LISBETH LUNDAHL

Lisbeth Lundahl är docent vid pedagogiska institutionen, Umeå universitet. I sin forskning har hon främst ägnat sig åt modern utbildningshistoria och utbildningspolitik. För närvarande leder hon ett SFR-finansierat forskningsprojekt *Ungdomspolitik och ungas strategier. Mötet mellan ungdomar och 90-talets kommunala ungdomsprojekt*. Hon medverkar också i ett pågående EU-projekt *Education Governance and Social Integration and Exclusion in Europe*, om de sociala följdverkningsarna av förändrad styrning på utbildningsområdet.

MATS LUNDSTRÖM

Mats Lundström är forskarassistent i statskunskap vid Uppsala universitet. Han disputerade 1993 på avhandlingen *Politikens moraliska rum – en kritisk studie i F. A. Hayeks politiska filosofi*. Hans nuvarande forskningsprojekt har titeln *Demokrati och mångkulturalism*. Han medverkade i *Demokrati på europeisk nivå*, SOU 1998:124 (Demokratiutredningens skrift nr 7) med uppsatsen "EU-anslutningen och demokratin i Sverige".

OVE SERNHEDA

Ove Sernhede är fil. dr och lektor vid Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet. Han är också verksam vid Forum för studier av samtidskulturen. Sernhedes huvudsakliga forskningsområde har varit ungdomskultur och han har inom detta område publicerat en rad böcker, senast *Ungdomskulturen och de Andra. Ungdom, identitet och modernitet* (Göteborg 1996).

ADRIENNE SÖRBOM

Adrienne Sörbom är doktorand vid Sociologiska institutionen vid Stockholms universitet. Hennes avhandlingsarbete handlar om yngre och äldres uppfattningar av samhällsförändring. Arbetet syftar till att utveckla teorier om senmodernitet och politik samt att diskutera förändringar över tid vad gäller engagemang för politik och samhällsförändring. Adrienne Sörbom har också arbetat som sekreterare åt Ungdomspolitiska kommittén samt innehaft ett flertal utredningsuppdrag från Ungdomsstyrelsen.

ANNIKA THEODORSSON

Annika Theodorsson är pol. mag. i statsvetenskap och doktorand i offentlig administration med statsvetenskaplig inriktning vid Förvaltningshögskolan, Göteborgs universitet. På Förvaltningshögskolan ägnar sig ekonomer och statsvetare åt forskning om den offentliga sektorn. Detta kapitel är en sammanfattning av Annika Theodorssons avhandlingsprojekt om demokrati i föräldrakooperativa förskolor.

Demokratiutredningens forskarvolym

Redaktör Erik Amnå

- I **Maktindelning (SOU 1999:76)**
- II **Demokrati och medborgarskap (SOU 1999:77)**
- III **Politikens medialisering**
- IV **Demokratins estetik**
- V **Medborgarnas erfarenheter (SOU 1999:113)**
- VI **Det unga folkstyret (SOU 1999:93)**
- VII **IT i demokratins tjänst**
- VIII **Civilsamhället (SOU 1999:84)**
- IX **Globalisering (SOU 1999:83)**
- X **Demokratins trotjänare – lokalt partiarbete
förr och nu**
- XI **Marknaden som politisk aktör – svenska hjärtan
eller skilda världar**
- XII **Valdeltagande i förändring**
- XIII **Avkorporativisering och lobbyism**